Историјски развитак српске задруге, 1896.

Садржај

I Историјски развитак српске задруге

Задруга по старим писаним изворима
Као општа породична особина
У добу размирице
Сеоба задруге, као последица тежње за слободом и независношћу
Опорављење задруге после рата
Развитак задруге у мирно доба. Примери:
а. Задруга обркнеза Јована Бакића
б. „ браће Лишковаца у Жбевцу
в. „ „ „Николчини” у Топлом Долу
г. „ Боже Милетића из Бозољина
д. Многобројна задруга Спасе Крстића из Црвене Јабуке
Растур задруге у размирицама. Примери:
1. Задруга Милана Властића
2. „ Ђорђа Стевановића из Домишевине
3. „ браће Алексића – Осмака из Биљача
Задруга у турским законима
Отпорна снага задруге
Својина, као објекат личног располагања
Појам баштине
Располагање баштинама
Појава наслеђа
„Одумрће”, технички назив старог наследног права
Наслеђе у задрузи
Објашњење чл 100 и 101 Душ. Зак. о наслеђу
Основа наслеђа у другим писаним споменицима
Система старог наследног права у инокоштини
Утицаји римско-византијског и турског права на наслеђе
Задруга у ратовима 1804 и 1815
Задруга под заштитом закона
Књижевна мњења о опстанку задруге
Штетни утицај законарства на задругу
Влада обичаја
Система старог наследног права у задрузи
Наслеђе прњаворских баштина
Значај и нестанак прњавора
Карахтеристика данашњег Грађанског Законика
Историјски податци о његовој привремености

Његове махне у партији о задрузи
Законарство под Карађорђем
Под Књазом Милошем
Под Књазом Михаилом
Историјски значај наше задруге
Појам задруге
Српска кућа
Кућа у законском значењу
Кућа у техничком смислу
Организација задружне куће
Од задруге село
Лични састав задруге
Лични и стварни одношаји задругара
Пунолество задругара
Брачно стање њихово
Отац у задрузи
Старешина задруге
Домаћица у задрузи
Удова у задрузи
Мушка деца у задрузи
Женскиње у задрузи
Усвојено дете у задрузи
„Сводци” у задрузи
Задружни стожер
Узроци распадања задруга
Деоба задруге
Узрок и време деобе
Ко има право на деобу
Право удове на деобу
Деоба у интересу деце
Кћи узрок деобе
Право откупа дела женског детета
Деоба по захтеву трећих
Наслеђе у задрузи
Браство као задружни облик
Преглед знатнијих задруга од 1872 г.
Деоба задруге

II Приносци за историју старог српског права

Логотети у цркви и држави српској
Уредници места и правина
Ред парничења и бесплатно суђење у старој српској држави
Сабор Себара
Ко је од народа долазио на старе српске саборе
Меропси. Раја. Кулучари

ИСТОРИЈСКИ РАЗВИТАК СРПСКЕ ЗАДРУГЕ

СА ДОДАТКОМ

ПРИНОСЦИ ЗА ИСТОРИЈУ СТАРОГ СРПСКОГ ПРАВА

ОД
Алексе С. Јовановића

БЕОГРАД
ШТАМПАРИЈА СВЕТОЗАРА НИКОЛИЋА. ГОСПОДАР-ЈОВАНОВА УЛИЦА.
1896.

САДРЖАЈ.

I. Историјски развитак српске задруге.

СТРАНА

Задруга по старим писаним изворима	1 — 119
Као општа породична особина	3 — 70
У добу размирице	7 — 57
Сеоба задруге, као последица тежње за слободом и независношћу	12
Опорављење задруге после рата	10

Развитак задруге у мирно доба. Примери:

а. Задруга обркнеза Јована Бакића	
б. „ браће Лишковаца у Жбевцу	
в. „ „ „Николчини“ у Топлом Долу.	
г. „ Боже Милетића из Бозољина	
д. Многобројна задруга Спасе Крстића из Црвене Јабуке	14

Растур задруге у размирицама. Примери:

1 Задруга Милана Властића.	
2. „ Ђорђа Стевановића из Домишевине.	
3. „ браће Алексића — Осмака из Биљача	17
Задруга у турским законима	21
Отпорна снага задруге	22
Својина, као објекат личног располагања	24
Појам баштине	25
Располагање баштинама	26
Појава наслеђа	25 — 27
„Одумрће“, технички назив старог наследног права	28
Наслеђе у задрузи	24
Објашњење чл. 100 и 101 Душ. Зак. о наслеђу	30
Основа наслеђа у другим писаним споменицима	34
Система старог наследног права у инокоштини	37
Утицаји римско-византијског и турског права на наслеђе	37
Задруга у ратовима 1804 и 1815	38
Задруга под заштитом закона	39
Књижевна мњења о опстанку задруге	41
Штетни утицај законарства на задругу	31 — 46
Влада обичаја	48
Система старог наследног права у задрузи	50
Наслеђе прњаворских баштина	53
Значај и нестанак прњавора	53 — 54
Карахтеристика данашњег Грађанског Законика	56

СТРАНА

Историјски подаци о његовој превремености 57
Његове махне у партији о задрузи 62
Законарство под Карађорђем 58
Под Књазом Милошем 59
Под Књазом Михаилом 61
Историјски значај наше задруге 62
Појам задруге 67
Српска кућа . . . . 67 – 69
Кућа у законском значењу 68
Кућа у техничком смислу 68
Организација задружне куће 70
Од задруге село 71
Лични састав задруге 73
Лични и стварни одношаји задругара 88
Пунолетство задругара 88
Брачно-стање њихово 88
Отац у задрузи 77
Старешина задруге 89
Домаћица у задрузи 91
Удова у задрузи 92
Мушка деца у задрузи 93
Женскиње у задрузи 93
Усвојено дете у задрузи 94
„Сводци" у задрузи 87
Задружни стожер 95
Узроци распадања задруга 96
Деоба задруге 103
Узрок и време деобе 103
Ко има право на деобу 104
Право удове на деобу 104
Деоба у интересу деце 105
Кћи узрок деобе 105
Право откупа дела женског детета 109
Деоба по захтеву трећих 109
Наслеђе у задрузи 111
Братство као задружни облик . . . . 114 – 120
Преглед знатнијих задруга од 1872 г. 116
Деоба задруге 119

II. Приносци за историју старог српског права.

Логотети у цркви и држави српској 131
Уредници места и правина 148
Ред парничења и бесплатно суђење у старој српској држави . . 156
Сабор Себара 163
Ко је од народа долазио на старе српске саборе 166
Мероси. Раја. Кулучари 176

КРУПНИЈЕ ШТАМПАРСКЕ ПОГРЕШКЕ

страна	ред	ПОГРЕШНО	ИСПРАВНО
2	3 озго	правих	правних
3	10 озго	приставштина	издавштина
7	17 оздо	оценом	оцеком
9	17 оздо	доше	душе
11	2 озго	Острице	Острвице
12	17 оздо	васпостановљењу	васпостављењу
12	17 оздо	задруге	државе
13	13 оздо	дочега	дочека
13	13 оздо	вбега	збег
16	12 озго	Рајхо	Рајко
23	1 озго	Јање	Јањо
23	18 озго	хрхата	крхата
34	9 озго	4	четвртог
36	22 озго	мужева	мужа
37	19 озго	реди	реду
39	5 оздо	484	485
40	1 озго	1884	1844
40	9 озго	474	485
46	2 оздо	позиване	позивање
46	5 оздо	произлазе	произлазиле
49	15 оздо	наречито	нарочито
50	8 озго	шго	што
50	11 оздо	1842	1812
51	1 озго	владевина	владавина
52	2 озго	мишљењо	мишљење
52	14 озго	манастирских	манастирских и
53	11 оздо	одложнике	подложнике
54	15 оздо	забрањето	забрањено
55	1 озго	укинуте	укинуто
55	10 озго	завесни	зависни
55	1 оздо	виче	кличе
57	13 оздо	бр. 3.	бр 9.
59	13 озго	замена	измена
61	12 озго	радња	грађа
61	8 оздо	судијским	судејским
62	2 оздо	братучади	братучеди
65	18 озго	одговорни	одговарали
67	6 озго	звачаја	значаја
67	7 оздо	одговором	договором

страна	ред	ПОГРЕШНО	ИСПРАВНО
69	2 озго	доначних	даначних
73	1 озго	сагласно	дакле сагласно.
83	20 озго	Мартх	Марта
84	13 оздо	заједниккој	заједничкој
86	13 озго	нес —	нео-
86	14 оздо	разрешницу	разрешицу
87	9 озго	постојење	постојање
87	10 озго	од 17.	од 15.
87	4 оздо	Апелацијеног	Апелацијоног
88	8 озго	однoшај	однoшаји
88	11 оздо	Брачноет	Брачност
91	15 оздо	иекључива	искључива
91	2 оздо	Законик	Законика
92	19 озго	етуђе	отуђе
97	5 озго	Бачевца	Бачеваца
99	13 оздо	намерио!	намерно!"
99	2 оздо	говеди	грла говеди
100	22 оздо	све сведока	сведока
100	12 оздо	300 оваца	3000 оваца
114	14 озго	наслеђе	наслеђа
120	8 озго	по дименом	под именом
121	6 оздо	Vitavo	VItavo
121	8 оздо	књага	књига
123	3 оздо	праву	и праву
125	14 оздо	његовом	новом
127	4 озго	неограђене	неодређене
130	3 озго	ıeтcь	ıecть
132	20 оздо	мтеријала	материјала
133	11 озго	војске:	војске;
133	12 оздо	цара:	цара;
133	11 озго	хришћанехој	хришћанској
134	21 озго	г. Рачки	п. Рачки
134	6 оздо	ruskhcho	ruskhego
134	9 оздо	подлегло	подлегало
138	13 оздо	објашњивач	објашњавач
139	18 оздо	значањем	значењем
140	4 озго	захватила	захватала
141	11 озго	народих	наредих
141	14 оздо	рупи	руци
142	9 озго	царнице	парнице
144	18 оздо	требе	треба
148	2 оздо	нега	њега
156	2 оздо	Кнежевиа	Кнежевина
180	14 озго	гумва	гувна
180	1 оздо	и тврде	тврде
182	7 озго	власта	власти

ПРВИ ДЕО.

СТАРО ДОБА

Од искони до народног устанка 1804.

У Душановом Законику задруга и инокоштина већ имају одређеног значења, јасно обележеним разликама између личних и породичних дужности и обавеза. Тачну карахтеристику у том погледу, пружају нам следећи чланови Законика (по издању г. Новаковића):

49. Ко се одели од задруге кућом и стварима, а у непокретном имању остане у задружној заједници, био отац, брат, или ко други, да ради као и други мали људи.

118. У парницама против задруге, примиће се као њен заступник задругар, кога упуте остали. Ако је тужба подигнута против задругара, било код царског било код обичног суда, па он изјави да ће на суђење послати кутњег старешину, дозволиће му се ова замена, нити се може да нагони да сам одговара.

197. За државне преступе у опште, и ни за коју кривицу, не одговарају отац за сина, брат за брата, ни сродник за сродника, ако су од преступника одељени кућама. Ко није крив ништа не плаћа, него плаћа кућа онога ко је згрешио.

198. У кривици задружног брата, сина, или сродника, сву штету накнађа кутњи старешина, или је плаћа онај који је зло учинио.

Остали писмени извори народног права, махом оскудевају податцима о правном уређењу старих наших породица. Узрока томе ваља тражити с једне стране у опште у превласти род-

бинског права, коме је у давнашњој нашој старини инокоштина само рећи изузетак; а с друге, у добу после Душана, у прекинутом развоју правих идеа, услед унутарњих бораба око престола и спољашњег завојевања. Отуда и остаје Душанов Законик прва и последња светла појава наше кодификаторске способности, у свим правцима нашег државног живота све до ослобођења.

И ако се у том погледу опажа празнина у писаним законима, не може данас бити никакве сумње о широј задружности нашег народа у средњем веку, по правним изворима друге врсте који су нам на руци. У хрисовуљама наших владалаца, међу положницима цркава и манастира има помена о безброју задруга. У њиховим редовима иза имена задружног старешине, уз родбину по крви стоје неретко и удаљенији сродници, као: пасторак, зет, шура, „тъшча му съ дѣтию“. Обим једне такве породице обухвата више пута преко 20. мушких глава, као што видимо из следећег исписа: „Толислав, а син му Радослав и Богоје; а Радославу син Отмич и Владислав и Крушац; а Богоју син Божић; а Толиславу братан Граде и Прибоје и Војисиљ; а Градетеви син Витомир и Богослав; у Прибоја син Балдовин; а Толиславу братан Доброслав и Смиљ и Милош и Степан; у Доброслава син Очиња и Хранислав Десимирић, а дед им Лачко“. Што даље од старине, овај је размер по споменицима све јаснији и у повољнијој представци, јер је задружна бројаница пунија. За потврду помињемо записе на Жичи и Грачаници, и хрисовуље манастира Дечана и Архангела Михаила и Гаврила код Призрена, из доба наших краљева Радослава Милутина и Дечанског, и цара Душана.[1])

Има података по којима се може претпоставити, да је за време наших краљева и царева вођена и нека врста државне статистике у разним правцима народног живота. Војевање беше општа дужност сваког Србина; а давање државног данка као терет падаше подједнако на све држављане, изузевши пуку сиротицу и попа. Душанов Законик узима у

[1]) Monumenta Serbica стр. 11 и 562. „Дечанске хрисовуље“ од Милојевића. „Синан-паша“ од П. С. Срећковића. У хрисовуљи ман. Архан. Михаила и Гаврила код Призрена налазимо о задрузи следећа побројавања; „Бојислав премићур с братијом; Преде Вукота и синови и с сестрићи; Костадин синови и с братијом; Смиљ синови и с братучедом; Шарбан синови с братани и с братом; Рајче сестрић му и синови; Бранислав син ви и с анепсеји; Зетин с децом и с братиом и т. д.“. Тога има у угледној множини и у Св. Стефанској хрисовуљи.

заштиту војнике, о којима је вођен рачун по царевом запису, кад зачаме на војсци, недајући жени права на удају за пет година.[1]) У даровници коју даде Вук Бранковић манастиру Хиландару 21 новембра 1392 год. у Приштини, између осталог вели се: да је „сложио“ мир с Турцима покорив се великом господину цару Бајазиту, а за тим „расписао“ сву земљу колико је у његовој области, „како ће плаћати данак Турком“.[2]) Не само као приватна својина, но и као феудна подарбина владалаца за заслуге, утврђивана је баштина нарочитим записима државне власти, уз наплату таксе назване „приставштина“ Имамо непоречних докумената да је за Душана својина непокретног имања завођена у „судске књиге“.[3]) Држећи се једне исправе о продаји и куповини, у којој се као тврђа уговора условљава „иномикатска књига“, нећемо можда прегонити ако утврдимо, да је у том добу ударена у Србији клица катастровању имања..... Ова, за ондашње доба и прилике, довољно развијена писмена способност у нашој државној администрацији, доказ је, да је свакако вођен рачун о густини нашег народа и о његовом материјалном стању. Да је српска задруга, као важна чињеница у социјалном развитку тога времена, имала при оваквим пописима своје угледно место врло често, о том не може бити сумње.

*
* *

Негледећи на измене, којима је подлегао наш домаћи варошки живот услед утицаја западне културе, наша сеоска задруга, у колико је још очувана у појединим покрајинама, задржала је у свему патријархалне особине првобитне српске породице са основном тежњом око одржавања и наставка заједнице, међу свима који произлазе од једног заједничког претка. Као данас, баштина је и у најстарије доба сматрана за заједничку својину свију задругара докле опстоји задруга. Појединац имађаше права на засебни део у толико, колико је сматран и признаван за члана породице. Унутрашњи и спољашњи устрој куће кретао се у границама општег договора, који не беше искључен ни у породици где је на управи

[1]) Види у Душановом Законику чл. 34. 39. 99.

[2]) Monum. Serbica 223. За Ђурђа Бранковића, овај је данак познат као стална државна дажбина под именом „турска плата“ од које се нико не ослобађа. Диплома од 15. нов. 1419. год.

[3]) Гласник XXXII. 283.

родитељ, ма да је код нашег народа у великом уважењу власт оца. Основана на љубави и моралној зависности домаће чељади, српска задруга у свом историјском развитку може да покаже од вајкада најсветлије стране нашег породичног напредовања. Као општа особина српског народа, она је гајена једнаком љубављу и у колеби и на двору властеле и владалаца српских.[1]) Колико нас н. пр. задахњује топлом љубављу према заједници, ова мудра реч наше краљице Јелене око повраћаја братске слоге међу завађеним синовима Драгутином и Милутином: „*Брат, коме помаже брат, снажан је као тврди и високи град. Јача су двојица од једнога! Тешко самцу на сваком месту!*“[2]) Како нам живо предочује важност оца и утврђени ред односаја млађих према старијима, и жена према мужевима, представка задруге Југ-Богдана, у класичном епосу „Страхињићу Бане!“[3]) Да остану у љубави и заједници, браћа зазиру и од женидбе, бојећи се да их не заваде туђе сеје. То видимо из следећег исписа народне песме „Милан Бег и Драгутин Бег“:

Бег Драгутин брату говорио:
„Ласно би се, брате, иженили,
Ал' кад туђе сеје саставимо,
Туђе ће нас сеје завадити,
Башка ће нам дворе598 ограденти,
Између њих трње посадити,
И кроз трње воду навратити,
Нека трње у висину расте,
Да се никад састат не можемо!“

По деоби, кад им куће ударе у назадак, долазе браћа до закључка да су томе узрок њихове жене:

Јакшић Богдан Митру бесједио:
„Јакшић Митре мој мио брајане!
Док ми брате скупа пребивасмо,
И мајка нам двори управљаше,
Тад се наши двори бијељеше,
И гости нас често походише,
Походише сријемски кнезови,

1) Задруга војводе Милоша, и друга браће Дрндарића у Руднику (Вукове песме књ. II. стр. 7. 10. 11. 106. и 375). Задруга браће Десимира и Гојка у Трасти у Зети (Ђ. Бранковић I 229).

2) „Домаћи извори за српску историју“ И. Павловића стр. 187.

3) „Српске народне пјесме“ од В. Караџића књ. II. О породичном моралу и родбинској љубави нашег народа, има и једна стручна оцена из пера француског академичара Едуарда Лабулеа (Српске Новине 1853 бр. 35).

Ни сам главом Српски цар Стјепане.
А како се брате растадосмо,
И љубе нам двори управљају,
Тако наши двори потавњеше,
И гости нас брате оставише,
Не походе сријемски кнезови,
Нит' сам главом Српски цар Стјепане.
Та с' кога је да од бога нађе?!“

А брат му одговара:

Јакшић Богдан, мој мио брајане,
То је брате, с твоје вјерне љубе,
С' Вукосаве да од бога нађе!“

Брат жали видети брата самохрана, и одбија женин предлог о деоби, овим прекорним речима:

„Мучи, љубо, срећу изгубила!
С киме ћемо Митра одијелит
Кад он нема ни сестре ни мајке.
За љубу му ни помена није!“

Увређени девер не да брату да погуби љубе и ако је крива, но га светује овако:

„Што ћеш Митре да од бога нађеш!
Ти погледај своје соколиће,
Ти ћеш себи бољу наћи љубу,
Али њима никад не ћеш мајке!
Не крвави твоју десну руку,
А ми смо се век растали брате!“

Тако славећи задругу устима певача, народна философија, као што видимо, заклања братску љубав и онда, кад мекотом и попуштањем заслужује покуде, а сву кривицу за деобе баца на нашу слабију половину, по чему данашњи прекор неких наших књижевника у том погледу, није нова ствар. Но она има и својих изузетака. У завади око деобе, Митар Јакшић наређује љуби Анђелији да му отрује брата Богдана, или да га не дочека дома из лова. Колебајући се између ове заповести и велике грехоте и срамоте ако је оствари, племенита снаха после озбиљног размишљања излази пред девера, љуби га у скут и у руку, и моли да јој поклони „коња и сокола“, око чега је и поникла завада међу браћом. Деверу се ражали, па јој учини по молби; а кад затим Митар дојури из лова, кајући се због своје наредбе, она га дочекује овим љупким речима:

„Нијесам ти брата отровала,
Већ сам те с братом помирила!“

И само подизање манастира Дечана, везује наша народна песма за деобу царевине српске, коју уравњава простој задрузи, приписујући њен разтур не женској интризи, него синовљој егоистичној тежњи за самовладом.

Вино пије српски краљ Стеване,
У Призрену своме Цариграду,
А са сином својим цар Стјепаном.
Вино пише славно говорише,
Све о царству и њихну господству
А како ће боље царовати
И без кавге и без инајета
Царовати и господовати.
Но шта вели силни цар Стјепане:
„А мој бабо српски краљ Стеване!
Оди бабо да се дијелимо,
Другачије немож' да будемо!
Не можемо оба царовати
Царовати и господовати!
Да двојимо ми Призрена града,
Подвојимо царство и господство,
Да двојимо седам тарапана,
Да двојимо седам кула блага
Да двојимо земље и градове
И двојимо лафе и тимаре!“
Но шта вели српски краљ Стеване:
„Зашто сине да се дијелимо?
Шта с' у царству пожељео био
У честиту дому Немањића?
Доста царства и доста господства
Доста пива и доста јестива!
Ако си се слакомио сине
Ти да узмеш на Призрену царство.
На поклон ти царство и господство
На поклон ти земље и градови,
На поклон ти вароши и села,
На поклон ти седам кула блага,
И на поклон седам тарапана,
И на поклон народ Србадија,
На поклон ти и земља Бугарска,
На поклон ти и Македонија,
Црна Гора па и Албанија
На поклон ти и Сријем и Босна
На поклон ти обе Славоније
И Приморје па и Далмација!
Од тога ти тражит ншшта не ћу!
. . . .

Само једну жељу ми испуни
Поклони ми то село Дечане
. . . .
Да начиним другу Студеницу“ и т. д.

*
* *

Стање српске задруге под Турцима, строго узевши, тесно је везано за судбину самога народа. У колико је тугаљивије питање: да ли је губитком политичке слободе потлачена домаћа слобода и развитак српске куће, у толико је тежи задатак за српског социјалога, да редовне прилике у којима је живот народа текао правилним током, одвоји од ванредних догађаја у којима је одиста успораван насиљима. Са наслоном на позната факта која се не даду опровргти, можемо рећи: да је задруга у опште узевши, задржала и под Турцима своју природну физиогномију, развијајући на наслеђеним начелима кутњег морала душевне и материјалне особине својих чланова, а кроз то јачала и њихову свест о слободи и народности.

Покорење српске државе ишло је поступним редом кроз дуги низ година, а започето је освајањем покрајина на Истоку. Завладавши земљом и градовима, турски султани испрва остављаху покореном народу његову домаћу управу; и задовољни успесима политичког потчињења, у знак васалства примаху само уговорени данак оценом. Тако остану у власти и господству у својим покрајинама: Богдан од Родопа после Муратова упада 1359 год. Краљевић Марко у Прилепу, и на Вардару рођака Душанова царица Евдокија са синовима Драгашем и Костадином, за које је прибележено у историји, да су сјајан дочек приредили Мурату у његову пролазу на Косово. У истом односају оста према султанима и Лазарева држава не само после прве погибије на Нишу, но и након пораза на Косову, као и доцније под царицом Милицом и деспотима Високим Стеваном и Ђурђем Бранковићем. Фактично покорење појединих делова некадашње српске царевине, по турским изворима настаје после победе Есебега Авранезовића над Новобрђанима на Трипољу. Отада заводи се по земљи мало по мало стална турска управа, кадије се размештају по свима крајевима да деле правду, а и у међународним односајима губи Србија сваки политички значај, постајући турска провинција, о чему имамо несумњивих доказа из ра-

њијег доба.[1]) По нашим домаћим изворима васколика држава српска губи унутарњу и спољашњу самосталност тек 1459 годином, после бегства деспотице Јелене у Угарску.

Као освајачи, Турци су у ратовима осиони и страховити. Да застраше непријатеља и олакшају успех победи, они предају све мачу и огњу. Напротив као завојевачи показују слабе способности у организовању власти, радо задржавају старо стање, и у колико им дозвољава вера, прилагођавају се правним установама потчињених народа. Градови и паланке српске, у које продираше масама живаљ мухамедански после потпуног покорења, без сумње потпадаху непосредно под турску управу; али по селима српским оста власт као и за управе наших владалаца, представљена у сеоским и нахијским кнезовима. Онако проста и патријархална, какву је затекосмо у нашим новим покрајинама после рата 1877—8 године, она је вршена у народу без икаквог учешћа од стране Турака. Из тога доба, као управници појединих покрајина српских познати су нам бератлије: Станиша Марковић Млатишума и и следбеник му Јован Бакић у данашњој Шумадији, Јевта Витковић у ваљевској Колубари и Подгорини, Рашковићи у Старом Влаху, Карапанџићи у Тимочкој крајини. Ова повлада унутарње слободе, можемо рећи да је и очувала особине нашег народа, одвојивши га од мешања са завојевачем. Она је заметак непрестаним народним отпорима, кад год би се јавила насиља, или заводио други систем владавине, непогодан народу. Године 1793. 14. Септембра заузму Турци Београд, а 4. Новембра уђе у њ' „паша и судіе, кадіе, муселими оу всяко мѣсто", али народ протестова против овог турског ширења, молећи султана да се у „царске послове" не мешају други Турци кром паше и кнезова.[2])

Турска владавина у Србији, прекидана је чешћим ратовима, који су нам познати као *немачки ратови*. Било кретања ма у ком правцу, Шумадија као пролазна тачка, више пута и као средиште војним операцијама, подлегала је највећем насиљу непријатељских чета. У томе не треба правити никакве

[1]) Види н. пр. уговор од фебруара 1442 између султана Мурата II и дубровачке општине (Mon. Serb. 409). Раније, 27. Августа 1439. по освојењу Смедерева, султан Мурат II потписа ферман којим Ђорђевом сину Гргуру даје у баштину земљу његова деда Вука Бранковића под условом „да буде васал и плаћа данак".

[2]) Запис Хаџи-Рувима (Рад Југословенске Академије I. 186).

разлике између хришћанске и мухамеданске војске, јер је земља страдала од обеју. О таквој једној фактичној штети, која снађе народ услед непријатељске најезде угарске, имамо доказа из год. 1444. у уговору, по ком би пуштен на слободу српски притвореник Сибињанин Јанко, пошто се обвезао деспоту Ђурђу Бранковићу поред осталога и на следећа два услова: *да у ратовима са Турцима више не дозволи да угарска војска прелази преко деспотове земље; и да плати деспоту 100.000 дуката за штету, коју је угарска војска починила пролазећи кроз Србију у рату против Турака*.[1]) Истина, при маршевима дисциплиноване турске војске строго је забрањивано да се не газе усеви, нити друга каква штета чини народу, нити од кога што против његове воље узима, а преступи оваквог рода плаћани су главом и за најмању ствар (за једно отето јаје, или за попијено млеко[2]) али као да то беху у ратним данима само изузетци строге и човечније управе, и без сумње догађаху се у временима кад би српски народ био према рату индиферентан што је опет бивало ређе; или кад Турци продираху са успехом, преносећи рат на туђе земљиште. Осем тога и гладне године, које се по записима наших летописаца навртале чешће на Србију, беху већином последице материјалне изцрпљености народа, који је гореo међу две ватре дајући све до голе доше. Верну слику невољног стања нашег народа у овим ратоборним временима, сачувао нам је Милован Видаковић, описавши гладовање збега у Космају 1788 године.[3]) По себи се разуме да много горе и јадније беше међу Србима уз оне ратове, у којима и сами пристајаху уз нападаче против Турака. Бесни јаничари предаваху сабљи нештедице све што је одраслије, а женскиње и децу одводише у ропство продавајући их по врло јевтину цену. Народ је бегао у планине, и настањивао се по дубравама. Отуда они дирљиви извештаји страних путника тога

[1]) По цитату Емила Пика, у његовој књизи „Срби у Угарској" (стр. 37). Овај уговор помиње се у целини у писму папе Николе V. од 1 априла 1450. у књизи Raynaldus Ann. Eccles. vol. XXVIII стр. 549.

[2]) Гласник Ученог друштва књ. 18 стр. 180. Осем сведочанства нашег Михаила од Острвице, види о турској управи у опште и у автобиографији Милована Видаковића (Гласник Ученог Друштва књ. 30 стр. 92).

[3]) Гласник 30 стр. 90.

времена, о нашој сиротињи коју налазаху у малом броју крај цариградског друма у јадним колебама и у највећој голотињи.[1])

*
* *

После рата, редовно стање у Србији обнављано је прогласом царске милости. Опраштајући народу учесништво у рату, она предаваше забораву погрешке појединаца, и позиваше сваког без разлике да се врати на стару баштину без страха и одговорности, јер му се прашта „баш да је који убио царева сина“. Као акат владалачке амнестије, познати су нам ови прогласи на турском званичном језику под именом „итлак-фермани“. О њиховој садржини допре до нас спомен по документима од 1690 (у прогласу великог везира Мустафа Ћуприлијћа) и од 1806. и 1816. године. Иза тих фермана, уживајући довољну слободу у заштити личности и имања, народ се предаваше свом редовном занимању, опорављаше се од претрпљених штета новим кућењем, и преко својих кнезова плаћаше Турцима узакоњене дажбине, које понекад беху ограничене једном за свагда нарочитим ферманом.[2]) Узевши у опште, у миру турска влада не беше према народу насилничка. На против поједине локалне изгреде ваља приписати само ослабљењу државног ауторитета у добу, кад Турска заплетена у ратове с другим народима немаде времена да обрати озбиљну пажњу на своје домаће ствари. Толеранција турског народа према другој вери и народности, позната нам је и сувише. У том погледу она остаје узор другим културним народима, који своје пријатељство према Српском народу везиваху за саможиве политичке користи своје земље. Проширена преко три мора, могаше Турска да одржи своју целину кроз 500 година само са наслоном на покорене народе, који се опет задобијаху једино праведном и поштеном земаљском управом. По историјским податцима и очуваном предању, као да народ не беше у редовним приликама оптерећен ни

---

[1]) Због дуготрајних ратова, то стање трајало је у многим нашим крајевима, све до првог нашег устанка (*Ратник* — Април 1885. стр. 163). На против у редовним приликама, Србија беше напредна у сваком погледу. О богаству и насеље-
ности Моравске долине, позивамо се на Ч. Мијатовића (Д. Ђ. Бранковић I 83).
Слику наглог опорављења у Морави у мирном добу, налазимо за наших дана у околини Алексинца, која до корена беше попаљена у српско-турском рату 1876. год.

[2]) По ферману од 1793. београдски пашалук давао је порезе на 20.000 глава ожењених по 20. гроша (Мемоари проте М. Ненад. стр. 35).

претераним дажбинама. Интересних података о томе имамо такође у Видаковића и Михаила од Острице, од којих последњи вели да ванредне порезе не даваху Хришћани никад ни цару ни својој господи. О човечности и мирољубљу турске владавине као традиционалним врлинама њихове државне политике, имамо по нашем народном уверењу доказа и у импровизованом тестаменту цара Мурата I. у песми „Буна против Дахија 1804“.

„Турци браћо, лале и везири!
Ја умријех вама добих царство.
Него ово мене послушајте
Да вам царство дуговјечно буде!
Ви немојте раји горки бити
Веће раји врло добри буд'те!
Нек је харач петнаест динари!
Нек је харач и тридест динари.
Не износте глоба ни пореза,
Не износте на рају биједа!
Не дирајте у њихове цркве
Ни у закон нити у поштење!
Не ћерајте освете на раји.
Што је мене Милош распорио
То је срећа војничка дон'јела,
Не може се царство задобити
На душеку све духан пушећи.
Ви немојте рају разгонити
По шумама да од вас зазире,
Него паз'те рају ка синове
Тако ће вам дуго бити царство!
Ако л' мене то не послушате,
Већ почнете зулум чинит раји
Ви ћет' онда изгубити царство!“

Старајући се око одржања правосуђа, турски султани сваке године изашиљаху из својег двора на четири стране своје државе по 4 великодостојника, да виде и размотре да ли се не чини сиротињи каква неправда од власника. Турским језиком они се зваху *Харшориди*, и имађаху власти да казне смрћу и одузимањем имања оне који то заслуже са својих злоупотреба.[1]) И уза саме ратове турска власт по могућству заклањаше народ од зулума, као што нас уверавају речи великог везира Ибрахим-паше од 27 Маја 1533 изговорене аустро-угарским посланицима: „Ја сам наредио да се толике

---

[1]) Гласник 18 стр. 157.

хиљадс жена и деце одагнају у шуме, само да не допадну робља! Као ја, тако раде и сви добри Турци!"[1]) Побуда и цељ ове заштите у мирно доба, огледају се најбоље из одговора великог везира Мустафе Ћуприлића на прекор паша што раји даје цркву и попа: „Не видите ли какве користи доносе правда и попуштање? Ја им дадох цркве и попа, да од сад благосиљају оне од којих су се досад грозили. У осталом, људи без вере били би гори од стоке и зверова. Ја више волим да ми у држави има људи и од друге вере, да земљу раде и порез плаћају, него да су у њој сами разбојници!" Најпосле, спрам стања српског народа тога времена у Аустро-Угарској, заиста чудно одјекују о животу раје под Турцима и ове карахтеристичне речи у писму пожаревачког обркнеза Стевана Бугарина од 29 Августа 1741 упућеном Будимцима: *„Да не мислите где смо ми остали у Турској страни. Фала Богу и царској милости, цркве поју како су и појале, а народ како је и био"*.[2])

* * *

У мирном и правилном развићу домаћег живота, гајећи урођене врлине својих чланова: јунаштво и љубав према вери и народности; слушајући на саборима крај цркава и манастира из уста народних гуслара песме о старој слави својој; и тугујући за негдашњом народном величином и независношћу, није могла српска задруга да не прими учешћа у ратовима против Турака, кадгод беше у изгледу остварење мамљивог обећања о васпостановљењу српске задруге. У том погледу, услуге чињене Аустрији а доцније и Русији, непрецењиве су.[3]) Ова пожуда за политичком слободом и независношћу, доводила је народ чак и до самопрегоревања, те је у масама напуштао прадедовске земље, селећи се у туђину. Осем познатих великих сеоба у Аустро-Угарску под патријарсима Арсенијем

[1]) Hammer III. 128.

[2]) Споменици Буд. Пештан. архива од 1728—1748. књ. IV. 289. Бартенштајн (гл 1. стр. 13 и 14) изречно признаје да су Срби Власи и Рутени имали више угодности под Турцима, по под новом Аустријском управом.

[3]) У ратовима против Турака од 1716 до 1718, од 1736 до 1739, и од 1788 до 1791. као и у рату против Француза од 1792 до 1801. Срби су јуначки гинули за славу аустријског оружја. У источним руско-турским ратовима овог столећа, Срби су махом чинили десно крило руским војним операцијама. Рекрутовање српских војника започело је још под Петром Великим. Руска војска не беше вична за сталну војну службу против хитрих и неуморних Турака и Татара, и зато су позивани Срби. Прву формалну понуду налазимо у грамати Петра I. од 27. Окт. 1723.

Чарнојевићем и Арсенијем Јовановићем, које опустеше Стару Србију, помињемо и ову. У Августу 1686. ћесарска влада прими понуду Новака Петровића из Србије, да преведе у ћесарију неколико хиљада Срба под условом да ратују с Турцима. Новак заиста дође са 4892. друга, и насели у Сремском подунављу два села. У рату 1788. народ је листом пристајао уз Немце, нарочито после успешног продирања до Крушевца и Карановца. Снажни људи потеку у војску, а нејач пређе Саву и Дунав тражећи заклона у Аустро-Угарској.[1]) Ваља запазити да то не беху скитнице које гони сиротиња, те да су на терету земље где се настањују, но су задружне куће имаћника српских, који после пропасти народне патријаршије изгубише и потоњу узданицу политичке слободе у турској царевини. По попису аустријске власти у Јулу 1788. настанило се у Сремској жупанији те године 855 пребеглих породица српских у којима беше 5732 главе оба пола. Они догонише 1.300 коња, 5000 комада крупне стоке, 8000 оваца, 3000 коза, и 2000 свиња. Око овог доба настани се у истој жупанији и друга партија добегалаца српских од 475 породица;[2]) а у Јулу исте 1788 на Забрежју пређе у Срем и голем збег од Космаја, у ком беху три села Немениkуће, Кораћица и Рогача са силном стоком Дирљиви моменат растанка овог збега од своје прадедовске постојбине, и његово сложно тајно кретање да их Турци не опазе, описало је потпуно и врло вешто романтично перо нашег Видаковића, који као дечак такође беше у збегу. Одрасли људи из збега већ беху у аустријској војсци. Стриц Видаковића Павко, беше капетан на 300 људи у слободном српском хору (Freychor), који је крстарио по Србији; а његов син Милисав дочега збега на савском мосту као царски хусар.[3]) Тих исељавања било је и доцније све до нашег потпуног ослобођења. Позната нам је молба Шабачког збега од 21. Августа 1804.

[1]) Пред наш устанак 1804. много српских породица побегло је из унутрашњости Старе Србије на аустријску страну. Од Мораве пребегло је више хиљада у опкопе код Земуна, и многи се настане у Срему, Бачкој и Банату.

[2]) По цитату Емила Пика у књ. „Срби у Угарској" стр. 166. Оригиналне податке види у књизи: „Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten an den vier letzten oesterreichisch – türkischen Kreigen". 174.

[3]) Гласник 30. стр. 125. На ратне догађаје тога времена у Србији, доста светлости просуто је чланком г. Ст. Новаковића *„Прилог Српској Историји око 1790 год."* (Гласник ΣX). О уређењу српске војске тога доба, види у Голубици књ. IV. стр. 234. 244.

за дозволу привременог настањења у Аустро-Угарској, пошто су бегунци 7 месеца живели на земљи под ведрим небом, заман очекујући да се смире Турци.[1])

* * *

Изложивши у кратким потезима историју српског народа под Турцима, уједно смо описали и стање српске задруге, које се према томе може да подели на ова два периода: *опадање кутње целине у времену рата; и на њено обнављање и напредовање у времену мира.* Као јаку привредну чињеницу у државном развитку, Турци доиста подржаваху српску задругу, признајући јој као моралној јединици правни карахтер и у земаљским законима. У епоси мирног живота под Турцима, српска је задруга цветала по свим српским крајевима, ширећи се до веома великих размера. Јован Бакић из Бање у Крагујевачкој Јасеници, после обркнеза Станише Млатишуме (1735. г.), управљао је Шумадијом 12. година, а за тим пребегне у Угарску са многобројном породицом, у којој је било 60. мушких глава.[2]) Испоређење доводи до најубедљивијих доказа и резултата, и зато у потврду навода вадимо из својих правних бележака од 1878. неколике задруге, које и под Турцима беху на угледу.

1. У селу Жбевцу у Морави, 3. часа изнад Врање, живело је у кући *браће Лишковаца* до пре десетак година 80. душа у 20. домова, што је чинило одељак села или тако звану махалу. У овој задрузи беху заступљени сви занати потребни земљорадњи, као: ковачи, колари, ужари и т. д. Старешина беше један од најмлађе браће. Растурила се са намножености.

---

[1]) Гласник 2. стр. 223.

[2]) То су без сумње потомци старог српског властелина *Павла Бакића,* који пређе у Угарску концем 1525. године са женом Теодором кћерју Маријом, са шесторо браће (Манојло, Петар, Комнен, Димитрије и Михаило) и њиховом чељади, превевши и големо благо. Под Турцима био је велики финанцијски повереник за скупљање царског данка. У Угарској добио је на уживање неколике поседе и један град, уз новчану помоћ. При опсади Беча 1529 г. као заповедник коњице, бранећи мост на Дунаву испод Каленберга, потукао је једно одељење војске великог везира Ибрахима, и од заробљеника дознао ратни план султанов, који одмах саопшти главном команданту посаде Беча. Ово откриће ослободило је Беч од турске опсаде, која је под градским зидинама изгубила на 40.000 својих војника. Павле је јуначки погинуо близу Ђакова 1. Децем. 1537. године дајући отпора Смедеревском паши Мухамед Јах-огли На планини Венчацу више Бање виде се и данас развалине од Бакићевог двора. Предање о том прибележио нам је Милићевић (Кнежевина Србија 231), а још раније Врачнић, који је пропутовао Србијом 1553. године. Опширније о Бакићу види у књизи „Српски устаници против Турака“ I.

2. У селу Топлом Долу крај Власине у врањанском округу, од јаке задруге зване „Николчини“, на деоби која је извршена још под Турцима, поста 13 засебних кућа.

3. Задруга Боже Милетића из Бозољина са Копаоника (Нова Србија), као што ми он причаше 1880. г. састављена је била од шесторо браће и њихових потомака, свега на броју 45 душа. Седми брат и задругар пропао је на Силистрији 1850 у руско-турском рату. Божа је старешина. Њихова задруга троши 100 ока жита на три дана. Зими ложе по три ватре, и обедују на три трпезе.

4. По званичном попису од 1880 г. у задрузи *Спасе Крстића* из Црвене Јабуке (у срезу власотиначком округа нишког) беше 62 душе, међу којима је 29 мушких и 33 женскиња. Поред Спасе као кутњег старешине, и жене му Стоје, које означујемо са а. и б. под ову задругу долазе још:

в. Спасина сина на броју	3
г. Снахе од синова	2
г. Унука „ „	3
е. Женске унучади	5
ж. Брата Спасина	3
з. Снахе по браћи (од којих је 1 удова)	4
и. Синоваца Спасиних	7
ј. Жена Спасиних синоваца	7
к. Синовица Спасиних	5
л. Женске унучади Спасине од синоваца	5
м. Мушке унучади Спасине од синоваца	9
в. Жене мушке унучади Спасине од синоваца	4
о. Праунучад Спасина од синоваца	5
	62

Разделимо ли ову множину *по браћи*, на поједине куће, добијамо следећи преглед:

А. Кућа Спасина.

1. *Отац*	Спаса	година	70
2. *Мати*	Стоја	„	60
3. Син	Стојиљко	„	40
„ „	Станко	„	38
„ „	Милојко	„	15
4. Снаха	Цона	„	42
„ „	Злата	„	35

5. Унук	Тодор	година	14
„ „	Бранко	„	6
„ „	Јевта	„	1
6. Унука	Каравиља	„	16
„ „	Радојка	„	12
„ „	Магдагена	„	5
„ „	Магдалена	„	5
„ „	Стојанка	„	2
			15

Б. Кућа умрлог брата Спасиног.

1. Мати, удова	Ранђелија	година	90
2. Син	Лепоје	„	55
„ „	Рајхо	„	50
3. Снаха	Дмитра	„	20
„ „	Милана	„	45
4. Кћи	Латинка	„	20
„ „	Стана	„	16
„ „	Стојанка	„	10
5. Унук	Видан	„	30
„ „	Анђелко	„	28
„ „	Радојко	„	22
„ „	Дина	„	18
„ „	Игњат	„	16
„ „	Милан	„	13
„ „	Ћирко	„	8
6. Снаха од унука	Стана	„	30
„ „ „ „	Цона	„	25
„ „ „ „	Јаника	„	22
„ „ „ „	Радојка	„	16
7. Праунук	Бранко	„	6
„ „	Мијалко	„	4
„ „	Сима	„	1
			22

В. Три куће тројице браће Спасине.

1. Отац	Стаменко	година	80
„ „	Дина	„	65
„ „	Ђока	„	60
2. Мати	Краљица	„	80

2. Мати	Марија	година	60
„ „	Станија	„	55
3. Син	Искрен	„	30
„ „	Цветко	„	25
„ „	Марко	„	24
„ „	Јован	„	23
„ „	Златко	„	21
4. Снаха	Тодора	„	30
„ „	Јерина	„	26
„ „	Станка	„	26
„ „	Грлица	„	21
„ „	Велика	„	20
5. Кћи	Јелица	„	20
„ „	Румена	„	16
6. Унук	Никола	„	8
„ „	Таса	„	7
7. Унуке	Стојана	„	4
„ „	Јована	„	3
„ „	Софија	„	3
„ „	Расинка	„	1
„ „	Селена	„	1
			25

* * *

Сасвим је неосновано мишљење као да напредовању наших задруга под Турцима, беше узрок оскудица правне безбедности услед невољног политичког стања. Признамо ли да ова тврдња стоји у начелу, долазимо до погрешног закључка: да јачање наших породица настаје истом од времена нашег робовања; док међутим знамо по историји да су Срби живели у великим задругама као слободни још у предисторијском времену племенског живота, и доцније под жупанима. Факат је, да се задруга као конзервативна установа понајвише одржава у срединама где су облици државне управе у примитивном стању, и у том погледу турска царевина таква каква је, остаје још задуго гајилица наше задружности.[1]

[1] Наш статистичар г. В. Јакшић тврди противно: да су се задруге одржавале у Србији у пуној снази докле није било безбедности за имања и личност, докле су цветала хајдуковања и разуздане турске чете вршиле без казне свакојака насиља, што се лакше могло према инокосним породицама (Држав. Србије III. 1869. 101).

Иза ових навода долази јасан закључак: да у несигурном правном стању ваља тражити узрока не цветању по растуру наших задруга, у колико се то дешавало под Турцима уз ратове, који у опште највише утичу на расељавање народа. Да докажемо овим примерима:

1. О нашем првом устанку, негде на источној граници побуњене Србије, живела је у задрузи угледна по имаштини и достојању породица пок. *Милана Властића* — њих петоро синова са својом чељади под управом најстаријег брата *Недељка*. Браћа беху сложна и договорна. Што но реч: „ни цару дужни ни себи ружни“, живели су они на прадедовској баштини у сваком обиљу. Њихове жеље нису прелазиле међу обичних скромних жеља сеоских да је родна година, и на дому да су чељад здрава и задовољна; а живећи у љубави са суседима и мештанима мрзили су само непријатеље крсту и српском имену — Арнауте и Турке. Немио један догађај помери домаћи мир, и раскопа за навек ову задружну кућу. Једном, на сами дан Божића млађи брат њихов *Неша* пође у поље к стоци, и на путу убије зеца. У повратку присретне га једна четица Арнаута, како је упамћено њих петнаест; навали да му отме зеца но он се не даваше и зато га убију. Нека девојка из околине јави овај догађај Недељку, који са осталом тројицом браће похита месту злочина па трагом за Арнаутима. Ноћ беше већ у недобу, кад стигоше до места где су се Арнаути склонили. Ватра је пуцкарала на огњишту и обасјаваше и најмањи кутак, па се лепо могаше видети где је ко од распрћених Арнаута. Неопажени привуку Властићи на кутња врата голему кладу да спрече излазак, а за тим кроз просеке и пукотине опале слошки из пушака неколико пута, и побију Арнауте. Оста жив и здрав само један једини, јер срећом беше сишао у поток. Браћа покају брата, но због турске власти и арнаутске освете не смедну и даље остати на старој баштини. Потоваре чељад и пртљаге и пребегну у Србију. Да их Турци како не пронађу, растану се на самој граници, и прсну на све стране куд који тако, да један за другог више не знаде. Старешина задруге Недељко и жена му пусте се у Шумадију, и после дугог потуцања од немила до недрага, настане се у Селевцу Смедеревској Јасеници, ту се окућаре и изроде децу *Станоја* и *Маринка*. Станоје у породу добије синове *Живка*, *Ивана* и *Милију*; а Маринко *Вићентија* и *Стевана*. У своје време поже-

жени се и ова момчад, и тако се Недељкова породица разграна толико, да их у Селевцу има подвојено у четири куће. О осталим пребеглим Властићима дуго времена не знаде се ништа. Једном, пре петнаест и више година, унук Недељков Живан, намери се на вашару у Хасан-Пашиној Паланци на једног сељака из Багрдана у округу јагодинском, који се такође презиваше „Властић“. Које по овом ретком презимену и заједничкој слави св. Димитрију, које по приповетци о зецу као узроку сеобе из старог завичаја, увере се намерници да су потомци разбегле браће, и тим путем дозна Живан, да од њихових Властића има и у Багрдану 6. а у Мокром Лугу у округу београдском 4 одељене куће. Пре петнаестине година, једна дакле кућа Милана Властића заметла је за нешто јаче од 60 година, 14 засебних породица, које су нам само познате, а можда их има још непронађених.

2. Исто доба, пред бегство *Светог Краља* у Враћевшницу, калуђери манастира Студенице пређу у новопазарску нахију да купе *писанију* за *Светог Краља*, и у селу Домишевини близу Вучитрна попишу неку стоку. Кмет села Ђорђе Спасојевић одреди људе да крену стоку у Студеницу, но у путу дочекају их на заседама Арнаути и отму стоку заједно са коњима и кобилама што носаху друге дарове. Сумњајући да је ствар намештена, калуђери позову Ђорђа у Студеницу, да се закуне на *Светом Краљу* како о овој отмици не зна ништа но он као невин не хте доћи, и зато старешина манастира баци проклетство нањ', породицу му, и на цело село. Тад Ђорђе дигне село да траже похару, и побију и поплачкају многе Арнауте. На то окони Арнаути ускоче у Домишевину, село попале и опљачкају, и одведу много робље. Ђорђе са својом чељади избегне из села, и тумарајући по околини наиђе на неке арнаутске коње, похвата их и догони у Студеницу, но калуђери опет не хтедну скинути проклества без дарова и остале стоке. Старац Спасоје, Ђорђев отац, са осталим синовима остану и даље у Домишевини, и кроз дуги низ година породица им се јако умножи тако, да их данас има преко 80 кућа *слободних* т. ј. на својој властитој баштини. Несмејући да се врати у Домишевину, Ђорђе са својом чељади пређе у Крушевачки пашалук, и умре негде на Копаонику око 1822 год. Његова удова Божица преуда се у Осаницу за Лазу Пазарца терзију и одведе собом најмлађег сина Петра, кога очух усини. Остали њихови синови разиђу се

по околим селима. Михаило оде у Омашницу, где сад има пет његових кућа. Спасоје и Арсеније населе се у Почековини, и данас њихова породица броји на 10 кућа. Једна ћерка њихова уда се у Вучитрну за неког трговца, а друга за Марка свештеника у Приштини, који се доцније пресели у Крушевац, и по смрти остави две кћери једну удату за Димитрија Бркића а другу за Аксентија Ђинића трговца из Крушевца.[1]

3. У селу Биљачу, више Врање у Моравици, до рата 1877-8. године живела је у задрузи јака и сложна породица осморо браће Алексића названа „Осмаци". За време примирја између нас и Турака, пребегну на нашу страну старешина задруге Недељко и један од млађе браће, но ипак прелазаху тајно демаркациону линију одржавајући везу са браћом. Турци једном ухвате млађег брата и притворе га. Кад то чује Недељко пређе границу, ухвати једног Турчина и на очима обеју стража изтуче га, питајући где му је брат; а за тим га пусти уз поруку да му се брат ослободи, јер ће зло проћи сваки Турчин само кад му падне шака. Беше то јунак човек међу браћом која су позната као велики непријатељи Турака и Арнаута, и зато Турци одмах ослободе притворена им брата. По утврђеном миру браћа „Осмаци" нехтевши да остану под Турцима, пређу на нашу страну. Овом сеобом поремећено стање, ускоро је изазвало деобу њихове задруге. Чух да се разиђоше куд који. Читах у бр. 131 „Српских Новина" од 1880. год. како врањанска општина обзнањујући пореске главе што тумарнуше пре разреза данка, помиње осем осталих „Станка Осмака" и „Димитрија Станковића Осмака".

*
* *

И поред доказане неспособности за извођење државних реформа а нарочито у питањима финансијским, Турска је, нема сумње, и у најстарије доба имала приближно тачних података о популацији своје царевине, и о материјалној снази њеној. Одређивање порезе вршено је истина примитивним путем, али њена наплата ишла је посигурно по годишњим пописним списковима, који су под именом „харачки тевтери"

[1] Моје изводно саопштење по белешци коју ми је ставио на употребу о генеалогији своје породице бив. крушевачки учитељ пок. Павле Пазарац, коме је Ђорђев син Петар рођени дед.

вођени брижљиво, чему налазимо потврде у Видаковића и других.[1] У појединим пашалуцима најпре је ударана пореза на кнежине као најшире административне области, после на села као саставне делове кнежина, а за тим на појединце као становнике села. Ван сумње је, да су податци турског законарства о нашим задругама као даначним јединицама далеко пространији, него што их ми данас можемо да саопштимо по познатим изворима. Зна се на пр. да Турци имадоше тачних података о феуду и приватним баштинама; да су у Цариграду држали списак кућа у царевини, које беху дужне да кулуче; да су издавани нарочити берати за ослобођење појединих од ових или оних дажбина зато, што извршиваху друге дужности према земљи и султану. Ипак, и поред свеколике оскудице у доказима да је под Турцима вођен нарочити рачун и о стању српског народа, ми имамо већ података: да је турска уњрава са финансијских обзира правила разлике између инокосне породице и задруге, недајући груписање појединих породица у задругу онде, где се то чини у намери да се оштети државна каса Тако у ферману Султана Мустафе III од 13 Септембра 1766 читамо следеће наређење:

„Ако који од хришћана узажеле да живе у задрузи, и изаберу једно лице за старешину васколике своје породице или задруге, било то у времену збира мирије или пре тога, не треба сметати њиховој жељи само ако се тим не смањују приходи које они плаћају".[2]

Томе слично наређење налазимо и доцније у султанском берату од Септембра 1855. о правима и дужностима цариградског патријарха Кирила (под чију власт потпадају и патријаршије Пећка и Охридска) као што видимо из следећег исписа:

„Ако се који од раје, у времену кад се за државу наплаћује пореза, сакупе у једну кућу са својом родбином и породицом, под изговором да сви састављају само један димњак — кућу, — хтејући да се користе тим, што је у берату записано: „*толико ће се плаћати од једне куће*", то се неће дозволити, ако је од штете по државне приходе".

[1] Гласник 30. стр. 92. О каквоћи порезе, начину разрезивања и обавези плаћања, види интересантне податке у „Мемоарима проте М. Ненадовића стр. 30".

[2] Јастребов. Податци за Историју српске цркве.

[3] Гласник 9. стр. 239.

Није тешко погодити тенденцију ових наређења, којима се ни мало не смета опстанку задруге, ако је она доиста природна заједница неподељених сродника. Да избегну плаћање засебних дажбина, јемачно су поједине одељене породице привидно улазиле у задругу издајући се за једну кућу и један „димњак“, а то опет даде повода државној власти да обрати пажњу на овакве злоупотребе, непризнајући тако састављеним задругама државоправни ослонац у финасијским законима У осталом једну од оваквих одредаба може да нам прикаже и Душанов Законик у свом чл. 49. којим наређује да инокосник одговара својој оделитој дужности у случају кад остане на једном „огњишту“ са оцем или браћом, а међу тим је од њих одељен хлебом и имањем.

Као угледна чињеница у привредном значају, и бројно и морално јака у политичком обзиру, српска задруга налазила је заштите и поштовања код турских власти. И у самом невољном стању, ослањајући се на множину своје чељади, она беше довољно снажна да се одупре насиљу, долазило оно ма с које стране. То нам приказује следећа народна песма:

„Стари Јањо, Новобрђанине!
Људи кажу многу чељад имаш?“

„Имам пашо, Бог ми ју је дао
Двеста коса на косидбу иде
Башка оно што је друга чељад!“

„Стари Јањо, Новобрђанине!
Људи кажу много говед имаш?“

Имам пашо, Бог ми ју је дао
Сто рала ми на орање иду
А паштину нисам ни бројао!“

„Стари Јањо, Новобрђанине!
Људи кажу много коња имаш?“

„Имам пашо, Бог ми их је дао
Триста коња под кирију иду
Јергелане нисам ни бројао!“

„Стари Јањо, Новобрђанине!
Људи кажу многу стоку имаш?“

„Имам пашо Бог ми ју је дао
Пет хиљада у бачију иду,
Јаловине нисам ни бројао!“

„Стари Јањо, Новобрђанине!
Људи кажу много пара имаш?“

„Имам пашо Бог ми их је дао
Триста кеса све жути дукати
Беле паре нисам ни бројао!“

„Стари Јањо Новобрђанине,
Стоку једи благо да делимо!“

„Ако тражиш за Бога једнога
Ја ти дајем колико ти драго,
Ако хоћеш силом да ми узмеш,
Двеста сабаљ’ на кукови имам
Триста пушак о клин окачених!“[1]

Тако велике и јаке српске задруге, беху у стању да припреме земљишта народним устанцима 1804. и 1815. год. и на бојно поље да изведу јунаке какав беше *Бирчанин Илија*, испод Медведника, о ком по народној песми један од дахија 1804. год. вели ово:

„Кудгод иде све хрхата јаше,
А кад нама порезу донесе,
Под оружјем на диван изађе,
Десну руку на јатаган мете
А лијевом порезу додаје:
„Мехмед ага ево ти порезе
Сиротиња те је поздравила
Више теби давати не може!“
Ја порезу започнем бројати
А он на ме очима стријеља:
„Мехмед-ага зар ћеш је бројати?
Та ја сам је једном изборјао!“
А ја више бројати не смијем,
Већ порезу украј себе бацим,
Једва чекам да се скине биједа
Он је паша, а ја сам субаша!“

Данашњи „Бирчановићи“ у Ваљеву и у ваљевској Подгорини, јесу потомци задруге овог Бирчанин Илије из села Суходања под Медведником.

---

[1] Ова песма, у колико ми је познато, штампана је уз неке бугарске први пут у „Kolu“ 1847. књ. V. по рђавом препису Срезњевскога, који је чуо у Лесковцу. Ја је прибележих у Нишу 1880. од једног усташа са Копаоника. Као чиста српска умотворина поникла је, нема сумње, у околини Новог Брда, за које је место и везана опеваним догађајем. Без намере да оцењујем њену историјску вредност, пуштам је од речи до речи са жељом, да је наш историк И. Руварац не превиди у даљем свом раду око прибирања података за *Јању Кантакузеновића Новобрђанина*, кога са 2 брата и 8 синова по речима наших летописаца умори султан Мехмед 1477 (Гласник XLVII стр. 198).

ДРУГИ ДЕО.

ПРЕЛОМ

Од 1804. до појаве нашег Грађанског Законика.*

По смрти сопственика његово имање представља заоставштину, која постаје предмет наслеђа.

Право наслеђа има основа или у изречној вољи сопственика, или ћутке у самом закону, и отуда двојака врста наследбине: *по тестаменту* и *по закону*.

То је теоријска одредба савременог наследног права у опште. Таквог облика оно је данас и у нашем народу, чему нас уверава наш *Грађански Законик* од 1844. г.

Одређујући односаје између покојника и оних што долазе да га наследе по законом реду или по намени у тестаменту, наследно право данас представља сваку наслеђевину као искључну својину покојника, или као нешто инокосно без туђе мешавине. То је дакле имање, којим за живота може покојник да располаже по својој вољи (осем извесног ограничења у §. 477. грађ. зак. о законом делу деце), и са којим се после његове смрти чини расположај по закону.

У старој српској држави начело наслеђа примењивано је ограниченије и употребљавано је веома ретко, као један изузетак од постојећег обичајног права. Као породична јединица у заједничком животу предака и потомака или и самих потомака, српска је задруга сматрана у народу за јединог представника личних и родбинских права у опште, и као таква искључавала је свако приватно располагање. После смрти задругара, без судског мешања или покојникове наредбе,

* Са нарочитим погледом на наше старо наследно право.

његов део имања остајао је и даље у задружној породици као општа својина задругара, прелазећи тако по *прећутном* или *обичајном* праву наслеђивања у једном роду с колена на колено де његова изумрћа.

У социјалном развитку народа, својина као предмет наслеђа, јавља се савршенијег облика тек на земљеделачком ступњу, као искључна властитост лица над извесном ствари. Почетци личне својине као права на ствар, избијају истина на врх још раније, јер се у науци узима да је *стока* његов први репрезентанат; али ступњи тога доба — ловачко и пастирско стање друштва — карактерни су само великим сеобама народа, несталним седиштима појединаца, личном грабљивошћу, и у опште неодређеношћу правних односаја, и зато немају за нас у оцени наследног права оне практичке вредности као *доба земљеделачког ступња*, на коме се опточавају имања и дижу приватне баштине, као видљив знак правне својине.

У облику искључне властитости, право својине могло је да се јави код нас Срба тек у жупанијско доба нашег државо-правног развитка, кад већ беше ударена основица политичком јединству народа по оделитим покрајинама српским, завођењем власти и реда. То доба, првобитне племенске заједнице (општине) деобом на породице већ су заједничку својину свеле на ужи круг, али и у том кругу својина остајаше још дуго наследна у породици, искључујући приватна располагања. Истом услед деобе породица, што се у осталом ретко догађало постајаху приватне баштине, са којима поједини чланови могу да располажу; ну превласт родбинског права још је толико моћна и у овом добу, да је ово располагање већином било ограничено обичајем, и зато је ретко примењивано. Ипак можемо рећи: да на овом ступњу нашег друштвеног развитка, ма и као изузетак од обичајног права, добија право својине карактер индивидуалне правне властитости, у облику искључног уживања и располагања извесном ствари, дајући у једно места и појави *наследног права*.

*
* *

Појам баштине, као правна титула законе државине, у старој српској држави означавао је непокретно имање двојаке категорије:

1. *дедовину* т. ј. наслеђена имања, која остајаху у пороДици као наследна својина свију колена, по обичају и народном појму о неотуђивости општег родбинског стожера; и

2. *купљенице* т. ј. баштине прибављене куповином, и у опште „стеженије“ као личну привреду појединаца, (негледећи на начин прибавке), чиме сопственик могаше да располаже по својој вољи.

Према овој разлици, говорећи о непокретном имању, предмет тестаменталног завештаја дакле и предмет наслеђа могаше бити баштина само ове друге руке. Истина у старој српској царевини сопственици могаху својих баштина „*под црков дати, или за душу одати, или иному продати кому—либо, или у прикију (прћију) дати*“.[1] Из овога би се као дало изводити право неограниченог располагања баштинама у опште; но умесно примећује г. Д-р Ник. Крстић у својим расматрањима старих српских права, да ово законско наређење може имати практичне примене само тако, ако се претпостави: да је само први господар баштине т. ј. онај који је непосредно добио баштину од цара или је сам прекупио, могао са њом слободно и неограничено да располаже, али његови наследници да су у располагању већ били ограничени. За потврду служи нам убедљиво исправа о убаштињењу из доба наших царева или из 14. века, којом властелинка Добросава Карасова кћи, продаје своју баштину — двор што је лежао до царева врта у Призрену — Ману Драгинчином брату за 8. литара сребра, и за тврђу продаје потписује као сапродавце своје синове Православа и калуђера Никодима и кћер Рају, *као децу која имају права наследства*, ујемчујући купцу право уживања и располагања условом: ако се дође до какве одговорности, да одговара Православ а купац да је слободан.[2]

Овакво проматрање права располагања баштинама, има историјског ослонца, и потпуно се слаже и са обичајем који и данас, ма и на изданку, влада местимице у српском народу. У Црној Гори, као што нас уверава г. Дучић, наследно имање т. ј. оно што оцу остави дед. по смрти оца деле синови подједнако. Само засебном тековином може отац да располаже како хоће; а кад синови затраже деобу дедовине, припада

[1] Чл. 88. и 89. Душанова Закона Издање Ст. Новаковића.

[2] Гласник 35. стр. 119.

оцу подједнаки део као и сину. И у нашој краљевини, у парницама између оца и синова због баштине, чују се на суду више пута прекорне речи: како отац није властан да неограничено располаже имањем, које није сам стекао но је дедовина.[1] Наспрам одредаба нашег грађан. законика који води неког рачуна само о законом делу наслеђа као праву деце, и то тек после смрти завештаоца, овакви прекори данас мало вреде, јер родитељи са целим имањем за живота свога потпуно располажу, осем где постоји задружни однос.

У нашем народу наследно право беше прећутно. Произлазећи из природне тежње родитеља: да своју тековину оставе својој деци као подмлатку крви и имена, оно је било основано само на обичајном праву. Писаних завештања беше сасвим ретко, и колико их познајемо падају готово сва у доба после косовске битке, што је већ знак ондашње правне несигурности. Чести унутрашњи државни потреси и турска упадања у поједине покрајине српске, изазиваху старање да се још за живота чини подела са имањем; и да не би доцније било заплета међу наследницима, даје се обичајном праву наслеђивања видљив знак писаним завештањем као последњом наредбом сопственика.[2] Карахтеристично је за предметну оцену тих наредаба, што је у свима досад познатима, предмет расподеда само покретност зато, што су наследници непокретног имања били познати већ по самом обичајном праву. Завештањем од 20. Маја 1466. херцег Степан Косача располаже међу своје синове Владислава Влатка и Степана само своје покретне ствари и благо, без помена непокретног имања.[3] Остављајући на амакет Дубровнику своју децу и жену, у писму од 1. Окт. 1476. деспот Стеван Бранковић вели: „*ни на чим не сам имал у мому богом дому учинити тестамент, ни злата ни сребра ни покућија, што бих оставил Ангелине*

[1] Одлуком Великог Нар. Суда од 22 Јуна 1828. Бр. 328. брани се Михаилу Милосављевићу из Витче — нахије пожешке, продаја баштине „како ти воћњака и ливаде“, а доввољава му се да може продати судове, кућу, стаје, прошће око куће или ограду око њиве, дакле покретност.

[2] Несигурно правно стање у Еврои̂пи, посебице у српском народу, у времену о ком је реч, карахтерише веома прозрачно једно писмо Дубровчанина Николе Гундулића од 3. Августа 1404. у ком вели војводи Сандаљу: *да читајући старе књиге, није нашао ни од потопа „да је се толико свијет смел и вртел колико саде“*. (М. Пуц. I 57).

[3] Спомен. М. Пуц. II. 125.

с дечицом" наглашујући овим пребројавањем довољно јасно ондашње народно схватање о обиму тестамента.[1]

*
* *

Појму данашњег наследног права као техничког правног термина одговара у старим српским споменицима реч „одоумрьтіе" (одумртије = одумрће) у свим својим језичким променама; а глагол „наследити" имао је замене у речи „одумрети".

„,...*и што јест воденица крајимирова* од*умртија*" (Душанова хрисовуља Ман. Леснови од 1347.)[2]

„...*ну ли би, шта Бог недај, тер се згодило ком згодом до тогај времена, од сегај свијета приминуће више реченех господичић кнеза Војислава или би кнеза Влатка, кога нију до 14. лет, тада да један другому одумире*". (У писму Дубровчана од 18. Септ. 1438. о остави синова херцега Степана Косаче, што им припаде иза војводе Сандаља).[3]

Као означаји народног права, ове речи, нема сумње, беху опште употребљени термини у словенском праву, јер их у истом облику налазимо и у старом наследном праву Чеха и Моравaца.[4]

*
* *

На уређење наследних односаја у старој српској држави, посвећана су у Душанову Законику свега два члана — 100. и 101. Из њихове неодређене садржине не да се извести никаква позитивна наследна система, али ипак не ће бити без користи да се познамо укратко са њима пре но што пређемо на употребу и оцену осталих извора.

По члану 100. Душ. Зак. *после смрти властелина добри коњ и оружје даје се цару, а велика бисерна свита и златни појас остају сину му, од кога их цар не може одузети. Ако*

[1] Године 1495 његова жена Анђелија са синовима даде хрисовуљу атонском манастиру св. Павла, на годишњу помоћ од 500 златника. Године 1496. они хрисовуљом обећавају Хиландару по 1000 златица. Године — 4. Маја деспот Јован хрисовуљом прилаже ман. Крушедолу места и земље. Године 1499. опет Јован са мајком Анђелијом понављају атонском есфигенском манастиру хрисовуљу деда им Ђурђа, и обећавају по истој давати прилоге, ако Јован постане владар од Србије. (Mon. Serb. 518. Гласник 25).

[2] Гласник 27. стр 292. Читај и диплому краља Степана Остоје од Ст. Новаковића у 23. Гласнику (са поправком Ђ. Даничића у раду Југ. Академије — књ. VI. 205)

[3] Спом. К. Твртковића. 217.

[4] Хермен. Иречек „Slovan. pravo v Čechách a na Morave" Ш. 86.

нема сина но кћер, власна је кћи да то слободно прода или на други начин отуђи.

У овој законској одредби реч је само о наслеђу личних
ствари сталешког одликовања. Уведавши на двору и по на-
роду ред властеле и других чиновника по угледу на Византију
и Запад, Душан је прописао и нарочито одело као знаке власти,
које је по својој увиђавности и поклањао. „*Властеле своје
дарује светлими свитами и појаси златими царскими*" вели
летописац".[1] Ово одело покојника, као што видимо наслеђи-
ваше син му у знак достојанства и породичног одлико-
вања, јер је задобивена власт продужавана у породици у
мушком колену по ондашњем феудном праву, чијих трагова
налазимо у нашем народу и доцније под Турцима. По убиј-
ству Алексе Ненадовића, Турци понуде његова брата Јакова
да се прими обркнештва у народу, но он одби. Тај систем
продужавања власти у мушком колену, налазимо и у неким
примерима из К. Ђорђева доба. Место збаченог новопазарског
војводе Димитрија, К.Ђорђе под 20. Сеп. 1812. Бр. 957. по-
ставља за војводу његова брата Косту „да се не батали".
По смрти Анте Богићевића 1813. постави К.Ђорђе на његово
место за водјводу сина му *Боја*, који тада није имао више
од 18. година, а тих година постави за титуларна војводу и
Ђуку сина свог попечитеља правде Илије Марковића.[2] Кћи
удајом прелази у туђу породицу, напуштајући родитељски
дом, и зато је у наведеном члану казано да она побро-
јане ствари, наследивши их, може продати или отуђити по
својој вољи.

Другу половину ствари покојника — добра коња и оружје
— узимаше цар у знак зависности властеле као ондашњег
војеног живља од владаоца као врховног старешине. Ова моја
поставка има основа у одредби чл. 39. Душ. Зак. по коме
обавеза војевања лежи на баштинама у опште, нарочито на
онима које цар поклањаше властели (чл 40. Душ. Зак.), и
које се од њих одузимаху само за доказану неверу. Са овим

[1] Копривнички рукопис од 1453. Pamatky стр. 51. *Свита*, овде означује парадно одело властелина; а иначе има двојако значење: *шире*, за све тканине била од чега; и *нарочито* као готова одећа (плашт, шуба, контуш, гуњ, клашње). Гласник 33. стр. 208 и Глас. 38. стр. 96. и 108.

[2] Погрешно се мисли да се овај начин продужавања власти тек тада увео
у нашу управну систему (Устанак Српски I. 55). Ч. Мијатовић је добро опазио
да је цела подела средњевековног друштва на сталеже, доводила собом *наследност
позива*, коју налазимо у ондашњим државама, па и у Србији (Глас. 33. стр. 300).

правом владаоца *као знаком старешинства*, има неке сличности и право ексекутиве које имадоше под Турцима наши патријарси. Ферманом султана Махмуда од 1731. дозвољава се патријарху Арсенију да *по досадашњем обичају* може узаптити све имање које заостане по смрти попова калуђера калуђерица владика и митрополита. То право укинуто је код аустријских Срба декларацијом од 16. Јуна 1779. У Босни и у Србији, по смрти свештеника узамаху митрополити његова јахаћа коња, одежду и књиге. По једној одлуци Великог Народног Суда од 5. Августа 1828. Бр. 435. уверавамо се да је то примењивано и при рашчињењу свештеника.[1] Најпосле у оцени овог права не треба губити из вида ни народни обичај, који данас влада о деоби задруге: да најстарији брат у знак старешинства добије коња и оружје, или као што вели народна песма, „коња и сокола“.[2]

* * *

По члану 101. Душ. Зак. *кад властелин умре без деце, његову опустелу баштину наслеђују његови сродници до трећег братучеда.*

Као у претходном, реч је и у овом члану закона само о наслеђу властелинског имања, чему је узрок, као што умесно примећује Петрановић то, што је некад а одчести и данас инокоштина у тежачком реду врло ретка, управ као неко изузеће од задруге, па га је с тога и Законик мимоишао; али да је и ту морало бити наслеђа а не само код властеле, то је без сваке сумње.[3]

У претходном члану Законика за наследнике покојника у његовим *покретним* стварима, оглашују се и женска деца кад нема мушке. У овој пак одредби његовој заједничко право деце на наслеђе очевине — разуме се са искључењем женскиња кад су у животу мушка деца — освештано је и у погледу самих баштина т. ј. непокретног имања; јер даљи сродници покојника долазе на наслеђе тек у недостатку деце његове без разлике пола.

[1] Буд. Пешт. Спом. књ. 5. стр. 481. Часови одмора II. 55. Даница за 1828.

[2] Краљ Драгутин предајући брату Милутину престо и управу српске земље, извршио је ово на врло свечан начин, давши му осем многих дарова одликовања, злата и скупоцених златотканих свита, још и „коња свога и оружје своје што носаше сам на телу своме“. Житија краљ. српских. 179.

[3] Рад југословенске Академије наука. XXIII.

С погледом на одредбу овог члана, говорећи о праву женскиња на наслеђе очевине, ваља нам двојити задругу од инокоштине. У задружној породици превлађује јединство рода или крви, искључавањем засебних права појединих задругара, док опстоји заједнички живот. Као расадник *рода* ту се појављују само мушка лица, док на против женскиње и ако чини чељад задружног дома, напушта род удајом и ступа у родбинске одношаје свога мужа. Зато у задругама по старом српском праву имање остајаше само на мушком колену, без призрења на ступње сродства. Женско дете добијаше само удомљење. Код овога питања, налазимо у следећем саопштењу занимљивог податка о судару између правне свести народа и космополитског схватања европски образованих правника. Године 1836. позвани из Угарске правници Василије Лазаревић и Јован Хаџић, зарад издања кривичних и грађанских закона, поднесу књазу Милошу писмено мишљење о прикупљеној законској грађи пређашњих комисија, нападајући жестоко на чланове пре њих написане, којима комисије ограничаваху право сопствености, и одрицаху женама и кћерима право на наслеђе својих мужева и отаца. Услед тога књаз Милош успе, те прикупи из разних округа писмено мишљење са потписима старешина и кметова „да народ не ће да кћери наслеђују код синова, и чак већина им претпоставља синовце“.[1]

То стање искључења женскиња из наслеђа, трајало је код нас у Краљевини све до 28. Нов. 1859. а тада је измењено код § 529. Грађ. Зак. законодавним решењем ВБр. 5282. у корист женске деце, којој отада задружни део очевине исплаћује задруга у новцу по оцени вештака, у име наслеђа (Зборник XII. 96). Ова коренита измена у основном закону, толико је важна појава у историји опадања наших задруга, да се осећамо позвани да на овом месту прибележимо и сами закључак народне скупштине од 26. Сеп. 1859. по коме је ова измена следовала:

„*Усвојивши мишљење одбора, скупштина реши: да се као неправедна укине она наредба у нашем Грађанском Законику, по којој у задрузи женска деца, и кад нема мушке деце, не наслеђују свог оца; и да се постави за у напредак законо*

[1] Одредбом §. 478. данашњег Грађ. Зак. дозвољено је, да родитељи могу изравнати у наслеђу мушку и женску децу. Слаба употреба тог права, доказ је о јаком конзерватизму нашег народа у очувању својих обичајних права. „Боље је да село пропадне, него у њему обичај“ — вели народна пословица.

правило: да у оваквим случајима имају и женска деца право наследија на део имања свог оца, но да им се то имање у колико се састоји у земљама, не даје у натури, већ по процени у новцу".[1]

У инокосних породица на против, одвајањем баштина и засебним животом настаје други ред наслеђа. Млађа породица нема више материјалних веза са старом задругом. Родитељи и деца у инокосној породици нова су крвна заједница па је сасвим следствено: да су у оваквој прилици у наслеђу оца, преча деца но сродници из старе им задруге. *Зато и у старо доба у оваквој породици у недостатку синова или после њих долазаху до наслеђа кћери покојника*[2] Ова засебна права инокоштине, осем одредбе чл. 101. која је основа овом разлагању, потврђује и чл. 49. Душ. Законика, којим се међу на инокоштину засебни терети, независно од задруге. У осталом у оцени овог питања не треба да нас збуњују непотпуна и нејасна факта познатих нам извора; јер је наше наследно право као што већ поменух, скроз обичајно и прећутно, и због големе задружности наше ретко је и примењивано, а још ређе добијаше одређених граница, писаним тестаментом.

*
* *

Ограничење наследног права у чл. 101. Душ. Законика на родбину *до трећег братучеда*, пада у очи као аномалија према појму и разгранатости наших родбинских веза и односаја, који су на тако високој моралној основици, да се о њима води рачун и међу најудаљенијим сродницима.[3] И тамо, где је услед деобе као последице задружне намножености кроз векове нестало трага сродничким одношајима, а само оста вечит спомен о сродству у заједничком презимену и слави — толико су још јаки осећаји родбински да се породице не сроћавају браковима. Црногорци држе чисто сродство до 7. паса као једна породица, као једна браћа, носе заједничко презиме и не сроћавају се, сматрајући онога ко то преступи као от-

[1] Протоколи српске народне скупштине у Крагујевцу 1859. стр 14.

[2] „Вса овај села, како се пише по имену у овом листу, да их има логофет Степан у баштину, и његова деца и мушка и женска, и његови последњи у век веком" (Хрисовуља краља Стефана Томаша од 14. Окт. 1458. Rad jugosl. Akad. znan. I. 156).

[3] Види номенклатуру српског сродства у Вука Врчевића.

падника и безбожника.[1] У селу Рибарима Осредачке општине у округу крушевачком, јака породица браће Танасковића (Козића) броји 35 одељених кућа. Од њих има у истом округу још једна кућа у Лесеновцу, у Мешеву 9. и у Доњем Ступњу 8. а неколико и у Пожези ужичког округа. Старином су озго од Плоче са Копаоника. Свеколике куће задружне су, и ма да су широком издељеном намноженошћу већ изгубљене сродничке везе између појединих породица, ипак се међу се не сроћавају женидбама. Свиколици славе св. Ђорђа. У селу Ржаници опет у крушевачком округу, које поста у незапамћена времена само из једне задруге, пре неких година дође до озбиљног сукоба међу сељанима зато, што један момак узе девојку из истог села, па многи сматраху то као грех и срамоту. У селу Бадовинцима среза мачванског старог шабачког округа, има преко 30. кућа од породице Теофиловића, која се разродила те се сад међусобно жене и удају. У селу Великој Грабовници среза козничког округа крушевачког 17. кућа носе презиме „Вукајиловићи", знају да су од једне породице, славе једну славу, али се већ узимљу.[2]

Објашњујући ово законско ограничење у наслеђу између сродника, г. др. Н. Крстић примећује да га не треба разумети тако: као да су само братњева деца имала права на наслеђе а други сродници не; но се, вели, речју „третије братучедо" само сродство опредељава, и зато мисли да и остали сродници осем братучеди имађаху права на наслеђе.[3] Мајков такође узима као вероватно, да је по Душанову Законику, у случају кад умрли нема никог од означених сродника, његову баштину наслеђивала остала његова родбина; и баш у томе, што је ова родбина добијала право на наслеђе само у недостатку покојникове деце, налази он потврде, да је породично право превлађивало над родбинским.[4] Придружујући се у неколико поставци Петрановића, ја налазим: да се из тога што нема никаквих одређених правила о преносу властелинских баштина иза трећег братучеда, може узети да је закон сматрао за пусту, и као такза да је по правилу прелазила

[1] Живот и обичаји Црногораца стр. 77.

[2] Примери из мојих нештампаних правних бележака.

[3] Гласник VI. стр. 118.

[4] Истор. Серб. Язика 254. Г. Срећковић налази да се то питање лако решава т. ј. баштина припада оном колену или брастrву, од кога је баштинар (Ист. Срп. Пар. II. 869).

на владаоца. Да потврдимо ову поставку својим истраживањима.

Наслеђивање приватних баштина од стране владалаца, несловенски је обичај, али није без примера у историји словенског законарства. У чешком народу појави се у 13. веку право „odumrti“ у корист владаоца с првим примером у г. 1245. По њему владалац земље наслеђиваше покојника кад умре без тестамента, а не остави сина ни кћер ни сродника *до 4 колена*; али ово право, не беше ни опште ни законито, а нередовно је и примењивано. Да се стане на пут његовој употреби, постајаху у Чеха приватне задруге између несродних на основу уговора да једно друго наследе, и таква задруга звала се „spolek“ или „hramada“, а уговорачи сполечници или задругари.[1]

Ова туђинска идеа наслеђивања од стране владаоца по свој прилици и код нас је остајала само мртво слово на папиру; или. ако и имађаше какве примене, могло је бити само по изузетку, и једино наспрам властеоских баштина. Вероватније је, да је пуста баштина под утицајем канонског права, које је у Душанову закону толико у снази, остајало цркви по следећој канонској одредби: „*аште вас род умрет, и место останет — ниви и лоза, да јест цркви*“.[2] Трагова овом праву цркве у наслеђивању приватних баштина, налазимо и доцније. На народном сабору аустријских Срба 1769. г. у Карловцима изјављена је жеља народа: *да цркве и епископи, а не мирска власт, остану и даље наследници пустих баштина* „*како и до сад что је бивало*“.[3]

*
* *

Мушка деца наслеђиваху своје родитеље по роду и колену: „*и будет отачаству својему наследник по роду и колену, како от предед то му бист*“.[4] Ово начело освећује и народна песма по следећој пресуди Краљевића Марка, на основу „књиге старославне“ у размирици око престола између нејаког Уроша и Мрњавчевића:

„Књига каже на Урошу царство,
Од оца је остануло сину,

[1] Палацки: Dejiny nar. Česk. књ. 5. стр. 263. и 332; и Хермен. Иречек стр. 150. 280.
[2] Starine 1874. књ. 6 стр. 145.
[3] Буд. Пеш. Архива књ. 5. стр. 332.
[4] Пајсије. Гласник 22. стр. 217.

Ђетету је од кољена царство,
Њему царство царе наручио,
На самрти кад је починуо“.[1]

Брата, који не остави деце, наслеђује брат. По молби Радоја Чавловића слуге Херцега Степана испод Мичеоца, да наследи свога брата пок. Михаила Чавловића као његов брат и задругар у имању које притиште снаха му Анухла, Дубровачки суд, изнашав колико је остало имања иза Михаила, пресуђује: да се једна половина да Радоју као задругару, а од друге Михаилове да се исплати Анухлина прћија, оно што је Михаило наменио као легат за душу, и његови дугови; а што претече „*да има бити Радоја Чавловића како брата и ближике Михаилова, кому се пристоји по правди и по закону*“.[2]

Исто начело важило је и за стране поданике. „*Ако би који Дубровчанин умрел у земљи царства ми, да му не узму имање њега ни један други чловек; него да дође роди јегов да си узме*“. Као међународни облик реципроцитета, ова повластица из доба царевине, била је у важности и за наших деспота. „*Кад замре Дубровчанин у Србији, у његово имање да се не меша никакав српски чиновник нити други ко, него да је онога коме је на смрти остављено, или Дубровачко*“.[3] Трага оваквом узусу налазимо далеко раније. По уговору између бугарског цара Михаила Асена и Дубровника од 15. Јуна 1253. „*добитак преписан мрца, да се предаде оному, који с књигама господина кнеза дубровачког би бил послан*“. Флорентиска општина писмом од 27. Априла 1434. упућује деспоту Ђурђу Сера Јакова сина магистра Јована од св. Минијате, да прими наслеђе иза свог рођеног брата Јеронима, који је као лекар дуго времена у Србији живео па и преминуо.[4]

У недостатку непосредних наследника (предака и потомака) завешталац је располагао својим имањем неограничено, остављајући га понегда и удаљенијим сродницима. Тврдећи ово, позивамо се на исправу кнеза Влатка Поповића од 1. Јан. 1466. којом прима од Дубровника извесни доходак, као наследник по тестаменту Јелаче кћери и наследнице кнеза Брајила Тезаловића „као ближика и рођак“ пок. кнезу; а

[1] Срп. нар. песме, књ. II. 196. Краљ. Ст. Дечански даде челнику Радану земљу „Јабланицу“ и планину „Самачин-крај“, у баштину „јему и јегове братии, и јегове дети и нихъ вьноучију и прѣвьноучију“. Дечански хрисовуљи од М. Милојевића стр. 68.
[2] М. Пуцић II. 121.
[3] Mon. Serb. 37. 266. 269. 511. 525. 527.
[4] Гласник 28. стр. 433.

међу тим то време кнез Брајило имађаше и рођеног синовца Ђурђа Богишића.[1]

Важност жене, односно матере у породице, налазила је признања и на самртном часу мужа. У тестаменту Николе Херцеговића у кнежини Лазаревића у Грбљу од 3. фебруара 1419. године, наређује тестатор: да је његова домаћица „dona“ и „madona“ до своје смрти од свега његова имања, а пошто она умре остаје његовим синовима.[2] У распореду Херцега Степана од 19. Јуна 1453. године читамо следећу наредбу: „*Ако би ми се што видело одлучити између њих* (т. ј. синова му), *у крух кућам нашијем, а матере њих ако остане након мене, да ју у том не усилују за ње живота; а након ње живота, да оној раздијеле на поли право међу собом*“. Исту идеју налазимо заступљену и тестаментом кнеза Ђурђа Црнојевића од 1499. у следећој наредби: „*На даље, да поседујеш све оно што је горе написано удала се или удовала, од чега би био господар ја да сам у животу*“.[3]

Право жене на уживање мужевља имања после његове смрти трајало је као и данас до њене преудаје. „*И ако егова жена омужи по егове смрти, да не метеха са онем-зи селом*“.[4]

Од примљене прћије, жена је остајала сопственик и за живота и по смрти мужева. По њеној смрти, очевину и другу њену тековину наслеђиваху браћа или сестре; а ако њих нема онда најближа родбина. У Црној Гори, по белешци арх. Дучића, то се право простирало на цело браство.

Располажући главним имањем, завешталац је остављао и легате појединим лицима. Из исправе од 7. Маја 1440. коју даје Дубровчанима Херцег Степан са синовима на примљене оставе, види се: да је војвода Сандаљ, огласивши својим наследницима њих, оставио у Дубровнику својој жени Јелени, кћери кнеза Лазара „посебије“ у 12.000 дуката, да отуд

[1] Monum Serb. 495. 544. Кнеза Брајила налазимо као протовистијара у војводе Павла Радиновића- Јаблановића, владаоца у Конављу и у Приморју, а и доцније као сведока на уговору, којим Павлов син војвода Радослав прави мир са Дубровником. Кнез Медо Пуцић зове га „Радосављевијем љубимцем“, јер беше његов непрестани изасланик у уговорима и размирицама с Дубровником. Имао је две кћери: *Јелачу* о којој је реч, удату за Михоча Утвичића у Хотчу, и *Владиславу* која беше за Иванишом Паћевићем у Дабру, и обе помреше без наследника.

[2] Писано је српским писмом, руком Петра Лазаревића, са означајем: да је прочитано тестатору пред двојицом сведока Станком Херцеговићем и Јованом Поповићем, који су заједно са тестатором закрстили. (Pravdonoša. 1851. бр. 37).

[3] Arkiv za povjesnicu jugoslovensku. II. 44.

[4] Mon. Serb. 112.

прима 5% интереса по уговору, од чега беху записи у рукама Херцега. Како су Јеленин „поклад“ (оставу) што га по исправи од 15. Јула 1429. сама даде Дубровнику, наследили исти Херцег жена му Јелена и син Владислав, на основу њене опоруке на смрти у тестаменту, без сумње су они наследили и то њено „посебије“, као већ оглашени универсални наследници.[1] У тестаменту поменуте Јелене Сандаљеве има такође помена о легатима.

По изложеним податцима даје се за инокосну породицу извести следећа наследна система, скоро истоветна са системом наслеђа по данашњем Грађанском Законику:

1. *Иза оца имање остајаше синовима на равне делове.*
2. *Где нема синова наслеђују кћери у истој размери.*
3. *Умрлог сина наслеђују отац и рођена браћа по реду, па мати и сестре на равне делове.*
4. *Ако њих нема, ред у наслеђу долази на удаљеније сроднике „како крв подаје“, најпре с очеве па с материне стране.*

Осем распореда Херцега Степана Косаче од 18. Септ. 1438. оваквом реди наслеђивања налазимо потврде и у уговору од 31. Децем. 1427. између босанског војводе Радосава Павловића и Дубровачке општине, којим она даје сину му Ивanишу и његовим наследницима у наследну баштину палату у Дубровнику, тако: „да наследи најпре мушко па женско колено њихова порода, и тек кад њих не би било, остали сродници њихови *како крв подаје*“.[2]

5. *Пусту баштину наслеђује владалац, односно црква.*
6. *Странца наслеђују сродници или држава одакле је.*

Због суседства са Дубровником и саобраћаја с Византиом и Млецима, наше право наслеђа местимице је подлегало утицајима римско-византијског права. И обратно, стари Дубровник, мешавина српске и романске народности у свом законарству има много значајних црта из словенског односно српског права, што се нарочито примећује у одредбама о наследном праву.[3] Под Турцима опажа се у судским расправама утицај Мухамеданског права. По Шеријату, по смрти сопственика, који не остави непосредних наследника, његова жена има права на четвртину целе заоставштине; поред деце, она има права на

[1] Mon. Serb. 403. 425. У истој исправи у Спом. П. Каран. Тевртковића, ова је реч „посебије“ употребљена правилно и у целини како је ми узимамо

[2] Mon. Serb. 337. 393.

[3] На то скреће пажњу г. Богишић. Rad jug. Sl. Akad. V 126. 130. и 131, Породично писано право у старом Дубровнику (Срп. Правник 1882).

осмину наслеђа; од остатка мушком припадају два а женском један део.[1] У новоослобођеним крајевима (од 1878), по закону од 31. Дец. 1878. ово је право важило у расправи наслеђа све до 21. Јуна 1882 (Збор. 37. стр. 135) а тада је уступило места нашем Грађанском Законику. Изузети су само случајеви започетих и несвршених расправа, које су довршаване по старом закону или по дотадашњем обичају (по тумачењу опште седнице Касацијоног суда од 9. Марта 1883. Бр. 813). Ову измену изазвала је жеља народних посланика из тих крајева (види распис мин. правде од 4. Фебр. 1882. Бр. 431). Не треба доказивати да је мухамеданско право у односима раје много пута примењивано неправилно и пристрасно. О томе има наговештаја и у Раковскога.[2]

Осем тога у домаћем наследном праву бивало је и насилних измена, по освојеним покрајинама. У Јањини појави се страховита куга 1368. г. Деспот српски Тома Прељубовић, који је народ веома мучио наметима и разном отимачином, изда наредбу: да жене наслеђују имање после смрти мужева, па поудаје мноштво удовица за Србе, а за тим тај закон уништи, и туђу сирочад учини наследницима добара других људи.[3]

Даљи говор о овим изузетцима спадао би у стручнију оцену елемената што састављају наше старо наследно право, но то прелази смер нашег састава.

*
* *

Устанак за ослобођење 1804 г. затекао је Српски народ у многобројним задругама. Ово стање народа допринело је много његовој издржљивости у 10-то годишњем ратовању.[4] Вођ народа у почетку устанка узимаше из задруге 2—3 човека са оружјем. Поједине војводе у народу беху газде из великих задруга.[5] Пандури код војвода узимани су такође из

[1] Извешће директора Фетва-Хане од 21. Џемази-ул-евела 1302 (8. Фебр. 1885). Акта Касацијоног Суда КБр. 774. 1886 године.

[2] Горскiи Пътникъ. 284.

[3] Гласник XIV. 233.

[4] Нахија ваљевска, која се вазда одликовала задружношћу, под К.Ђорђем давала је 7000. војника, а толико исто и велика нахија пожаревачка, у којој је било мање задруга због влашког елемента (Гласник 4. стр. 180).

[5] Кнез Илија Марковић попечитељ правде под КЂорђем кобне 1813. г. и доцније под владом Кнеза Милоша његов повереник, рођен је у селу Грушићима среза поцерског округа Шабачког, у великој и имућној задрузи. Зато што се од остале браће и задругара одликовао бистрином и разборитошћу, отац Марко Алајмовић још за живота постави га старешином куће. (Живот и радња заслужних Срба стр. 26. Мем. проте М. Ненадовића стр. 354).

задружних кућа, и служили су без плате. Српски војници имали су храну од својих кућа, која је за њима ношена, а задругари долазаху на војску на смену.[1]

Као јака социјална и привредна чињеница, и непресушно врело у подмиривању народних потреба, српска је задруга у самом почетку нашег правног уређења предмет озбиљне државне пажње и заштите. У писму КЂорђа од 1808. г. војводи Параћинском читамо следећу наредбу: *„другу оштру заповест људима издајте, да се не одељују Ни једном немојте допустити да се дели!“* Понављање тога налазимо и у другој његовој и саветској наредби од 1812. године: *„Сваком се забрањује делити! Који се одели, да (га) кнез јави власти“*.[2]

Нема сумње да је овакво стање српских породица допринело да идеа народне слободе крене наново 1815. године својом пређашњом бујношћу под новим народним вођом Милошем Обреновићем. У реду његових наредаба око увођења правног поретка у земљи, налазимо једну од 11. Новембра 1836. г. Н. 4515., којом се поклања пажња одржању задруга следећим наређењем:

„Срески старешина мотри да се фамилије не деле. У особитом случају кад му се виде довољни узроци к деоби, представља такове узроке војеном команданту, и по добивеном одобренију дозвољава поделити се“.[3]

Сличних наредаба за одржање задруга у народу, налазимо и под доцнијим владама,[4] док најпосле циркуларом од 18. Фебр. 1849. Н. 5176. није ширимице дозвољена деоба на следећем разлогу:

„И свако дете, како пунолетност достигне, може од родитеља свога из куће изаћи и за себе живети, пак ни сами родитељи не могу таково приморати да с њима остане; а у толико мање други сродници могу ограничени бити“.

[1] Гласник III. стр. 183. 184. Гласник IV. стр. 118. Гласник XLVIII. 165. Мемоари проте М. Ненад. стр. 282.

[2] Подунавка 1847. бр. 30. Протоко писама проте М Ненадовића о ратовању крај Дрине 1811., 12. и 13-те године, стр. 155.

[3] Зборник 30. 1887. стр. 118.

[4] Читај:

а. Указ Намесништва кнеж. достојанства од 18. Јула 1839. ВН.484. У ово доба као мера против задуживања задруга као узрока деобама, пада и циркулар од 26. Феб. 1840. АН. 1024.

б. Циркулар од 11. Марта 1842. АН, 552.

в. Циркулар од 4. Априла 1842. АН. 843.

Идући за принципима Грађанског законика од 1884. г. у оцени личне слободе и права располагања (§§ 15. 17. 28. 38. 150. 211. 492. 496. 512. 515. и 522.) овај циркулар би повод да учестају деобе, што закључујемо по мерама, које је законодавство предузело понова, да им стане на пут. Неспречаване кад произлазе из озбиљних неотклоних узрока, деобе су још непрестано сметане и успораване дугим поступком власти, преко којих су извршиване. У замену указа од 18. Јула 1839 ВНо. 474 који поменусмо напред у цитату број 4. под. а. (у коме је у главноме одређена надлежност власти за решавање о дозволи деоба), имамо неколико „височајише“ прописаних правила од 22. Јуна 1846. ВН. 270. која садрже потпуну деобну процедуру.

По тим правилима задругари, наумивши да се деле, ваља најпре да јаве своју намеру Среском начелнику и наведу узрок деобе.

Уверив се да је узрок незнатан, или да је боље и корисније да остане задруга, срески начелник треба да се постара „умним доказателствама“ да склони задругаре на примирје. Не успе ли или према узроку нађе да је корак деобе постао за задругаре „извинителан или нуждан“ дужан је, а нарочито ако му треба још бољих објашњења, да саслуша и остале задружне главе, а по потреби и месне кметове. Пошто се тако увери о потреби деобе, упућује задругаре да се стрпе у задрузи, док надлежно начелништво ту ствар не реши.

Добивши извешће среског начелника, ако нема нањ' шта да примети, Начелништво преко среског начелника саопштава задругарима дозволу, да се могу делити или сами, или према својим потребама и околностима пред људима, или их упућује суду.

Нађе ли начелништво да Срески Начелник није „сва нуждна поучавајућа и објасњавајућа доказателства употребио“, наређује му да понова покуша „подобателно подејствовати“ око измирења задругара, а у исто доба сав ток рада јавља попечит. Унутрашњих дела.

Тако је по овим правилима поступано у случајима деоба, које ничу услед неслоге задругара. За деобе које долазе као природна последица задружне намножености, и услед добре воље свију задругарѣ, у 6-тој тачци правила стоји следећи пропис: *„Оне у задрузи живеће, који се не нуждавају по причини какве тужбе или због каквог спорног случаја оделити, него то желе учинити само из тог узрока што им је задруга велика и јака, и што сваки задругар средстава довољно има да може сам за себе добро живети, полицајна власт не ће ни чим од њихове намере задржавати, него ће само то да су се и како су се оделили, к знању узети“*. Најпосле правилима се оглашује као преступник закона *„сваки који се без знања и одобрења полицајне власти, или буди како самовољно од своје задруге одели; сматра се као кривац који је правитељствену заповест и уредбу преступио, и као такви ће се казнити“*.[1]

* * *

Док се наше законодавство колебало око одржања задруга, применама час једног час другог наређења, деобе избијаху на површину јаче. Већ и у самој штампи тога доба, могаше чути се глас: *да је боља деоба но задружно живовање*. У чланку „Размишљања о напретку“ у бр. 29 *Новина читалишта београдског* од 1847. I. налазимо једно веома озбиљно разлагање против опстанка задруга, као резултат оцене, основане како се види на разлици између старог и тадашњег стања задруге. Врло ретки појави стручних расправа о задрузи, са потпуном предметном изцрпљивошћу, дају ми повода да на овом месту испишем горња размишљања.

„Је ли боље да се фамилије, које по више мушких глава имају, деле; или је боље, да у заједничком стању (у задрузи) живе и раде? На то, како вели, „важно питање за опште благостање и за благодетни у свачему напредак, и одвећ важно код нас“, сам писац одговара следеће:

„Лепа је заиста ствар, кад један седином украшен, и искуством богат човек са својом породицом синовима и кћерима снахама и унучадима у једној кући живи, пак њима свима, њиховим родом, целом кућом и имањем управља к општем добру, од сваког зла их чува и одвраћа као општи старешина и отац (патријарха) свију. А лепо је исто тако, и кад браћа и братучеда једнога између себе за старешину имају, ако је овај такав да достојно међу њима заузима то место родитеља. Но све ово само онда тако постоји и само донде, кад и докле љубав и слога, искреност и послушност млађих према старијим у кући влада. Али како је тешко у

---

[1] Речник Петровића, 86.

великом кућевном друштву, да се све ово од свију и свакога одржава? А кад се једном зло какво, ако с почетка и мало, међу њима изроди, и ако ће од једнога стране бити мрзост, непослушност, неискреност, лукавство. колика је то несрећа у сваком призрењу? Како стоји, и како може напредовати таква кућа и њена чељад у благонрављу, у имућству и задовољству, кад има у њој таква друга и чељади његове, који мрзе на другога или на друге у истој живеће, који не ће да слушају старешину и да раде за опште добро куће као што би требало, него противно чине, из тога се извлаче, задружно имање на своју ползу колико год могу свакојако развлаче? Одвећ је пак тешко и одвећ ретко, да овога у задружној кући нема.

„Човек је од нарави такав да воли не радити него радити, и само ако јако побуђење има да ради онда и у толико усиљава се те ради. У задружној пак кући лако долази сваки на то да помисли да оно имање није управ његово него читавог друштва, пак тако да и не ради онако, као што би радио кад би само за себе и за своју децу радити имао. Није могуће да у једној задружној кући сви задругари међу собом буду једнаки, него један снажнији и вреднији у послу, други слабији један сам, други има жену и деце, ових је у једнога више таквих за радњу и услугу способних, у другога мање, у једнога више њих што хране требају а ништа не привређују, у другога мање таквих. А из овога мора да бива то: да онај, који види да таква неједнакост између њега и другог задругара на његову штету постоји, рачуна како он ако што ради много више ради за другога него за себе, и ако он мање троши из оштега него други; пак тако ће гледати да ово последње сваким начином умножи од своје стране, а у раду ће извлачити се колико год где може“.

„Сам старешина кућни, ако не ради заједно и једнако са осталим свима у кући, но само заповеда и управља овима, и да би се од рада извукао само безпослична путовања и тумарања предузима, на која, осем што он и стока коју тера дангуби, још и трошкове излишне чини, као што то понајвише бива — већ тиме пример и побуђења довољно даје свакоме другоме, да се и овај сваки на њега угледа, пак да гледа исто тако не радити, а при том трошити где и колико год може. А то је скоро немогуће да старешина у подмиривању личних потреба као одела и т. д својих кућана, као и у наредбама рада свагда тако поступа и располаже, да никоме од њих ништа криво никад не учини, и да се пристрастан особито за себе и своју породицу према другима не покаже; пак тако да и сам не да повода једноме и другоме у задрузи да незадовољан буде и да вољу к раду изгуби, а таква се у њему пробуди, грабити из оштега на своју страну, и тако кућу разоравати и упропашћавати“.

„Ове незгоде у задружном стању као што од најмањег заметка лако и брзо се умножавају до највећег степена, тако и зла свакојака из њих лако произилазе и произилазити морају, ако се то стање брже не промени међусобном деобом. Колико жалосних примера има да у таквом стању сродник на сродника, брат на брата и син на оца руку подиже. осем и преко свађе која се међу њима догађа. У ц. к. аустријској граници не дају људима делити се, него их силом приморавају у задружном стању живети, пак је сад скоро догодило се, као што у новинама читамо, да се један такав огорчио на брата свога, с којим је у задрузи био, да је се најпосле одважио сву породицу истога — жену и троје поубијати, и овај грозни замишљај свој зверски извршио“.[1]

„У задружном стању много се и иначе самим тим вара сваки, што гледа колико кућа има чега, пак рачуна да је доста имућна; јер не узима исто тако у рачун колико је њих у истој кући и на делу у свачему; пак тако и кад се чрезвичајни трошак какав мора да чини н пр. о свадбама, погребима. о даћама и т. д. поступа се према имућству целе куће, особито ако се такво што у породици самога старешине догоди, а не према ономе, колико од свега на тај део долази. При томе, колико више чељади која кућа има, тим се више онаквих догађаја у њој догађа, а у таквом понајвише сви у кући рад остављају, и повише времена нерадно проводе, које много дангубљење и само је велика штета кад се добро на рачун узме“.

„Задружно стање, као што је само по себи смеса, у којој ништа између задругара доста опредељено и извесно није,

---

[1] Други један савременик овако карахтерише задружни живот Срба граничара: „Граничари морају да живе у заједничкој кући. Ово приморано стање носи у себи клице распрама лености и равнодушности према раду. Потреба деобе задруге, не мери се по домаћој неслози, него по броју мушких глава, да се не би тиме смањио број солдата. Ко се без одобрења власти подели, казни се. Деоба, поискана због домаће неслоге, носи батине и избацује инацију из куће. Девојке при удаји не добијају никаквог кутњег дара, него само обично одело — рухо“. (Пројекат устава за војводину Србију. Стр. 171.

нити може бити, тако што више времена оно траје у кући једној, тим се већма све заплеће, и многобројније и замршеније парнице из њега се легу, које после кад до деобе дође — а до ове било кад доћи и најпосле мора, већ ако кућа не изумре — никако се не могу добро извидети и праведно пресудити, него се мора да учини од ока и свакојако; јер ко може онда знати и доказати шта је које године задруга имала, и колико је у које време у њој прибављено, кад је н. пр. овај умр'о, онај годину достигао од које је и он почео привређивати и учествовати у тециву, и то о свакоме бившем у задрузи, од кад она постоји?"

„Свега овога нема где се људи, како их више у кући има, обично деле, пак сваки за себе и своју породицу бригу води ради и тече. Ту браћа и сродници не чекају докле се најпре посвађају и покрве међу собом, па онда као злотвори да се деле и растају, него чим се је и други оженио те их већ двојица у кући има и две породице сачињавају, то се једном изда из куће што је његово и то сасвим у љубави, јер је тако ред и обичај, па он кући за себе и подиже нову кућу, и међу тим сродничка љубав између њих остаје непорушена, и један другом притеку у помоћ кад се потреба покаже. Такав човек не обзире се на цело имање свога рода него гледа само своје, и тако не вара се да је имућнији него што је, но видећи право и чисто своје имање и у раду је и у тециву много ревноснији, а и у трошењу много штедљивији него други њему сасвим раван, који у задрузи са својим сродницима живи. Такав човек заиста се не извлачи из посла него и он сам и његова породица својски раде, јер знају да за себе само раде, а ни за кога другог, и да им нико ништа урадити неће ако они сами не ураде. И он и жена и деца његова чувају имање од сваког расипања а не развлаче од њега ништа и ни најмање, јер знају да ће само своје расути и сами од себе красти ако би то чинили. Они нити имају коме неправду учинити, нити од кога какву трпети у раду и уживању, па тако ни с ким ни гложити се; нити ће такав газда због којекаквих беспослица остављати своју кућу и радњу па тумарати тамо и онамо, дангубити и трошити. Излишне и прекомерне трошкове они не чине јер троши све само од свога имања, а у случају праве нужде н. пр. болести своје или кога од своје породице пре потражи и нађе помоћи жртвовањем трошка, јер не мора то изгледати од другог, кога срце

толико не боли, него издаје сам од свога за добро своје и своје породице".

„По овоме свему види се да је боље то, где се људи тако деле, и у инокосном стању него оно где више у задружним кућама живе; па ако је у опште тако, онда колико више морало би бити за земљу једну која је слабо народом богата, где су села понајвише мала и раштркана? Узмимо 100 задружних кућа с једне стране а исто толико с друге, и метнимо да се први никако не деле са 100 година а друге да се подело, па и од њих свака како произађе да се исто тако дели чим више људи у њој буде, после 100 година, шта ће од оних првих, а шта ће од оних других бити? Да ли ће оних 100 које би једнако неподељене остале до толико исто душа разплодити се за то време и толико свачега имати, колико све оне које би од оних других 100 услед непрестаних деоба намножиле се, лако и на 1000? Да ли би у оном селу, где би првих неподељених 100 кућа налазило се, или би у овом где би се ових 1000 намножило, све боље и лепше, све пуније и уредније било".

„Познато је да неки зато држе да је боље да се људи не деле но да у задругама живе, да могу у случају потребе тим лакше одвојити се од њих неки да отаџбину као војници служе, почем у таквом случају остала задружна чељад куће обдржавају и раде. Но ако се од 100 људи на 20—30 задружних кућа могу узети њих 20—30 да као војници служе, а они други са осталим укућанима да и за њих раде и куће обдржавају — зар се не може код истих 100 људи који сваки за себе у 100 кућа живе, исто тако 20—30 њих узети, а остали да су дужни и њихове пољске послове поизрађивати и њихове куће и домаће нагледати, докле су они тамо у служби? При том и ако се куће задружне не деле, опет се учинити не може да поред њих и онаквих не буде које по више одраслих мушких глава немају, но само по 1 или 2 а још мање да све задружне једнаким бројем таквих имају; него свагда има многе и инокосних, и међу задружнима неке имају по 2, по 3, 4, неке по 5, по 6, по 7, по 8, и т. д. онаквих мушких глава; у имању пак инокосних и мање задружних глава имајућих, може се наћи јачих, него што су многе од оних задружних које по више глава имају; а у отаџбини од непријатеља бранити се не морају само лица него и још више имање. Па је ли право да ту дужност испуњавају

и тај терет да подносе само они који су задружни, и међу овима они који по више сродника у задрузи имају, а инокосних и мање сродника у задрузи имајућих да се то ништа не тиче? Бреме ово треба да се праведно и једнако располаже између свију и по главама и по имању н. пр. од првог реда најмогућнијег њих 10 да су дужни дати 1 војника, од другог у полу тако имућног њих 20, једног, од трећег њих 30, од четвртог њих 40 и т. д. који бројеви, ако је потреба мања, увећати се могу н. пр. првих 20, других 40, трећих 60, четвртих 80 и т. д а ако је већа умалити се могу н. пр. од првог реда њих 6, од другог 10, трећег 15, четвртог 20, да морају дати по 1 војника; али иста сразмера која је једном по правди постављена свагда да се набљудава. па кад правитељство разпише то давање војника по разредима, онда свакн разред једног места или среза колико на њега спада да је дужан дати, а они који исти састављају да имају опет међу собом праведно изравнати се. Но ово постоји само за онакве земље и за онакве случајеве, где се морају више или мање на силу да узимљу момци у војнике; али где је год могуће то се избегава, него се... одређује награда и на случај немоћи пензија.... да се свагда налази колико је нужно, те својевољно у војену службу ступају и т. д.“

„Дакле по свему изложеном судити се даје: да је боље дељење него задружно живљење; а особито како се у задрузи неслога, неискреност, непослушност и т. д. појаве, да је најбоље задругарима одмах поделити се, као што је законом проглашено: да дете мушко како 21. г. наврши може изаћи из куће и за себе на своју руку радити нити га родитељи могу задржати, као што ни оно не може се противити ако га родитељи отпуштају од себе и т. д.“[1]

* * *

Појавом нашег Грађанског Законика, настала је нагла измена у породичном и задружном праву. Ограничење родитељске власти, дозвола задуживања задружних делова без пристанка задруге, и несметање деоба произлазе ма из каква узрока — те неисправности у домаћем праву доносе с једне стране као неизбежну последицу слабљење породичног интереса

[1] Остала места у чланку као рефлекси писца о војној организацији и позиван е на прописе грађ. закона, изостављају се као мањег значаја по ствар.

и старешинског aукторитета у задрузи, а с друге стране потхрањују међу задругарима тежњу за индивидуализмом, и зато јесу заметак кварежи и опадању наших задруга. Природно је дакле што наших задруга од тог доба понестаје, и то брже и у већем броју по срединама, где је додир са варошима ближи те су угоднији услови за лично живљење издељених задругара, а спорије по удаљенијим крајевима. Ово опадање задруга нарочито је приметно од 28. Нов. 1859. као дана законске измене у наследном праву задруга у корист женске деце. Судовима је истина налагано *„да не сметају деобе, но ипак претходително да се постарају умним доказателствама сродницима, који би к њима поради деобе долазили, убиточна за њи сљедства при разцепљивању заједничког имања представити и склонити да се не дјеле“*, али ово морално дејство последњи је некорисни покушај законодавца око одржања ове породичне установе, која је доцнијим законима толико подривена да мора пропасти.[1] Спрам оваквог стања ствари, не треба да нас зачуди ненормална појава мешања законодавца у унутарњу управу задруге ради одржања кућне дисциплине. У казненом законику две законске одредбе потврђују ове наше речи — једна (§. 349) по којој се осуђује на казну старешина куће, за кога се докаже да је према домаћима крајње нечовечан, и да их немилостиво туче и злоставља; и друга (§. 350) о казни непослушног задругара или кућне чељади у опште. Са колико се безобзирности још и данас утиче на растур наших задруга, може да нас увери несталност којом законодавац оцењује задружно стање са финансијског гледишта. Највишом уредбом од 19. Окт. 1855. изузети беху од порезе чиновници који живе с оцем у задрузи, јер се претпоставља да они још немају свог имања но живе на имању оца, који плаћа данак као једини господар. Законом о порези од 2. Окт. 1864. начелно је призната задружност између оца и деце следећом одредбом: „Ако отац има двојицу потомака који су са њим у задрузи и порез плаћају, ослобођава се од њих једно лице, па и онда кад му

[1] Свакодневни појави обистињују ову тврдњу. У ужичком округу задруге данас нагло нестају. Деобе се дешавају често Тек се задими нека колеба у шевару, и на питање одговара се да се оделио тај и тај. Кад се оделио, и је ли то по одобрењу власти, не уме казати ни кмет тога села, дакле о једној тако важној појави нико не води бриге. Узрок је деобама: 1. особина; 2. замерање управи старешине; 3. нерад појединих старешина, 4. завиде жене оној која има више деце, па мање због њих привређује; и 5. саможивост у кућењу и руковању кесом. (Дневни Лист 1893. бр. 268).

један од ових потомака потом умре". То гледиште задржано је и у закону о порези од 14. Јуна 1884. (Збор. 40. и 41.) и у допуни закона од 1891. следећим ставом: „*Задруга постоји само онде где је смеша сродства и имања. Према томе ортачка имања не сматрају се за задружна. Изузетно (?) од грађанског закона, отац са синовима, који заједнички уживају очево имање, сматрају се као задругари*". На против тачком 9. наредбе министра финансије од 14. Марта 1885. ПБр. 3056 (што важи као објашњење правила о порези од 3. Фебруара 1885. ПБр. 1151), без сваког ограничења противно обичају правном схватању и одредби §. 57. грађ. законика, поставља се начело: „*да се не сматрају као задружна имања* ***она која отац са синовима ужива; јер докле је отац жив дотле је имање његово***".

* * *

Предње разлагање о развитку наше задруге, било је нужно зарад констатовања, да је тек услед појаве Грађанског Законика настао нов ред односаја и насилна измена у наследном праву наше задруге. Процес распадања, и ако има својих заметака још у добу устанка, није до Грађанског Законика текао тако нагло и рушећи, да је могао донети пропаст задруге и образовати наследно право у облику у каквом је данас.

За доба Турака, Срба није било по варошима већ само по селима. Живот народа текао је природним током старих обичаја, на чију измену ни у колико не утицаху ни унутарње прилике ни турска власт. Баштину је наслеђивала најближа родбина без судског мешања; на опустелу, настањивани су по дозволи спахије нови људи, обично дошљаци, и могаху на њој опстати само докле радом одговараху својим обвезама; јер, као што нам је познато, Турцима је највише било стало до тога, да им не усахну извори прихода од сеоских баштина, негледећи на то ко их држи.[1] Због обиља пусте земље која је

[1] То гледиште има извора у феудним односима, и нарочито је подржавано под упливом турске пореске системе. Било је у важности донекле и по нашем ослобођењу. У тарифи Књаза Милоша од 23. Маја 1821. г. читамо ову наредбу: „А будући да се у неким местима у јединца човека тако по много земље находи, да је сам обрађивати не може, но зарасло у трње, а другому не даје или под кирију даје; то заповедамо сваком кнезу и кмету да би од онакових неправедника или нерадина празну земљу одузимали и неимушчим давали, и пришелце насељавали гди се оваково излишество земље находи; или на оно излишество земље порезу ударили". (Грађа браће Петровића I. 359).

атана крчевином, у опште није било у народу ни царница іокретности. Деоба задруге била је веома ретка. По њеном шењу, нова породица развијајући се опет у задругу, проівала је конзервативни живот старе заједнице. Иза оца јаху браћа у задрузи. На деоби која је вршена узајамним азумом или пред *добрим људима* без свађе, добијаху браћа ве по главама. Кад баштина остане на кћери, довођен је на имање.

У таквом стању *владе обичаја*, није могло наследно право е јави као стално законско начело ни под Турцима, ни е наших устанака, све до Грађанског Законика; и зато периоду времена од 1804. до 1844. у погледу наслеђа важи ећа изрека нашег законодавца: „*да пре Грађанског Зако- не беше никаквог законског прописа у смотрењу суђења ледства; и да се у једном суду овако а у другом онако, о иак у једном истом и у једној истој ствари овако, а у ој сасвим подобној другојаче судило*" (законодавно решење 13. фебр. 1845. ВН. 82)[1].

Осем наслеђа, влада обичаја тога времена, огледа се још оскудици и у реткој примени тестамента, као основи за ђење имаовног стања покојникова. У упуству од 31. Марта 4. Бр. 1141. препоручује Књаз Милош комисији, која је ила на саставу закона „да предмет о грађењу тестамента бито добро узму у расмотрење, и нека га својски разгоо но понакратко и без многих оних празних чланова изе; јер од грађења тестамента зависи много мир и слога иу наследника".[2] Оскудица правила ове врсте при уређењу наних односаја, потврђује се наречито уредбом Књаза Милоша 17. Февр. 1838 ВБр, 407. у којој препоручује постављење тутора чим умре који кутњи старешина и остави малоје деце „*будући да наши људи слабо имају тога обичаја, још за живота расиоложеније са својим имањем учине и оре за своје малолетне наследнике именују, шта више обично за туторства избегавају*". Обухватајући и сеоске пупиле, уредба о постављању тутора, тиче се већином сирочади і остану у инокосном стању. Младолетни у задрузи, остају осле смрти родитеља у задружној кући, продужујући заничкн живот (Збор. 30. стр. 222. тачке под *а* и *д*). И сама азна снага тестамента зависила је и после примене Гра-

[1] Зборник закона и уредаба. VII. 132.
[2] Порота II. 303.

ђанског Законика неко време, од оцене *обичаја*, као што в- димо из законодавног решења од 22. Августа 1844. ВН. 11 (Збор. V. стр. 311), док није другим законодавним решен- од 13. Фебруара 1845. ВН 82. и у тим питањима овла- потпуно Грађански Законик.

Међу нашом браћом у Угарској, слобода прављења тес- мента ограничавана је злоупотребама епископа и свештенст- што је било повод многим жалбама. На народном сабору 23. Маја 1730. примљена је одредба: да се тестаменти пр- пред сведоцима и свештеником по слободној вољи без на- вора и приморавања. У инструкцији будимским посланиц- за народни сабор 1731. ставља се у дужност заузимање „ се тестаменте одржавају да се не кваре“, јер се догађало епископи или свештеници незадовољни распоредом покојн- не дозвољаваху укоп док их не намире. У седници будимс- танача од 22. Јануара 1733 „рекоше и закључише да се и у славни магистрат, и да се говори заради тестаменти да не кваре, него да се одржавају“. На сабору 1744. усвојено да тестаменте не пишу свештеници но писар пред месним пог- варом или његовим заступником, и да свештеници као и оста- присутници грађанског и војеног чина могу да понуде бол- да остави и коју милостињу. (Буд. Пешт. Спом. IV. 50. 1- 146. и 326).

* * *

Из времена пре Грађанског Законика, немамо много - датака, осветланих судском расправом. Поред одлука „*И- правничества нахије ваљевске од 1832. и 1834. године*“ к- сам штампао у 36. Гласнику Ученог Друштва, нешто гради- за историју старог наследног права, налазимо и у „*Протоко- лима Шабачког Магистрата од 1808. до 1842 године*“. Не- сумње да ће судских радова тога рода бити и више по разн- судским архивама, но на упознање њихово до сада је обраћа- мало пажње.

По податцима у „протоколу Шабач. Магистрата“, н- следно право јавља се у следећим облицима:

По смрти задругара удова с децом остаје на задружн- имању.

Ако удова о преудаји одведе децу очуху, на име њихо- издржања примају на ужитак њихов део „пописатог мал- (стоку, покућину и у опште покретност).

Кад се пасторак врати на своју очевину (обично 15-те године) очух и мати враћају му „пописати мал“ а приплод остаје њима.

Очух уљез, на случај неслоге излази из куће, пошто са пасторком подели на равне делове покретност и приход.

Док је наследник ван куће код очуха и матере, баштином рукује задружни стриц, и неки део од прихода даје на издржање наследника.

Задружни дуг плаћа се по пола из баштине.

Кад дете умре, „пописати мал“ даје мати манастиру за душу своју. Баштина остаје стричевима.

Код живе покојникове деце или задружних синоваца, одељени стричеви и рођене тетке немаху ни у чему право на наслеђе.

Женској деци или унукама остаје само кућа и окућина („башча сва“), а сејаћу земљу и ливаде деле на равне делове са задружним братом од стрица. Ово ограничење наследног права женске деце, има корена у давнини у општинској форми владавине, јер су само башта виноград и окућнице сматране као лична својина, и као таква прелазила и на женску децу покојника.[1] На против код Црногораца удате жене наслеђују покретност и земљу, а кућа и око ње врт и оружје остаје кући по крви најближој или браству. Ако су сестре живе, један део наследе оне а две кћери. Неудата кћи, кад после оца доведе мужа у кућу, има право на све очево имање и на кућу врте и оружје (Дучић).[2]

Одељеног брата наслеђују остала браћа на равне делове.

У инокосној породици, по смрти кћери као једине наследнице, покретност и стока остају ономе ко је наследницу издржавао, а непокретно имање прилаже се цркви или манастиру.[3]

Милошев

[1] Код Арбанаса, поред живих синова, кћери немају право наслеђа ни у чему. Остану ли у кући само кћери, њима по смрти оца припада покретност, а непокретност прелази на очеве најближе сроднике, били ма у ком степену (Alb. stud. 181).

[2] У Приморју, кад уљез дође на женино имање, плаћа цркви 1000. аспри (4. талира у сребру) „истрађбине“, да има права у цркви, у гробљу, у црквеној општини; па опет толико „натрађбине“ селу за воду, гору, пашњаке, што је сеоска заједница (Степ. Љубиша). Као начин прирођавања у црквеној и политичкој општини, ова је наплата стари обичај, и има свога извора у томе, што су уљези били већином странци и тек женидбом стају у сеоску заједницу.

[3] Прот. Ш. Магистр. стр. 3. бр. 15; с. 4. б. 19; с. 61. б. 324: с. 96. б. 447; с. 97. б. 449; с. 169. б. 700; с. 172. б. 707. с. 199. б. 797. и с. 219. б. 872. Сличних података налазимо и за владевине К. Милоша (Грађа браће Петровића I. 240 и 241).

Заустављајући се од даљег разлагања код ове последње тачке, која потврђује моје мишљењо да је у старо доба пусту баштину наслеђивала црква под утицајем канонског права, мило ми је што у прилог томе могу навести законодавно решење од 21 Окт. 1850. ВБр. 2085 којим се потпуно доказује: да су духовне власти на историјској основи полагале право наслеђа на пусте прњаворске баштине, искључујући од тога и саму кћер и удовицу покојника, чему беше последица законодавна допуна §. 408 Грађ. Законика, издана на штету доондашњег манастирског обичајног права.[1]

„Поводом догодившег се случаја изумирања једне фамилије у прњавору манастира Каленића, Архидијецезална конзисторија расмотрила је наредбу правитељствене комисије, одређене бивше за опредељење граница манастирских о наслеђу манастирском. Протокол комисије ове нарећује: *да кад која фамилија прњаворска изумре, добро њено припадне манастиру.* Како се у тој наредби тај вапрос рађа, кад се фамилија изумрлом сматрати има, конзисторија је мњења: *да је фамилија не само онда изумрла*, кад *ни једног више лица од изумрле фамилије нема, но и онда кад удовица бешчедна у изумрлој кући остане.* Право уживљења у добрима угашене фамилије има без сваке сумње удовица, које по мњењу конзисторије не може се никако прострти и на право продавања непокретних добара прњаворских, или отуђења којим ни-буд начином, или пренашања у другу коју кућу удадбом, удала се удовица у Прњавор или изван овога, или пуштањем човека у своју изумрлу кућу, почем у свима тим случајима већ прелази у другу фамилију, и те друге фамилије име узима на себе. При том конзисторија је истог мњења: *да дете женско оставше, као последња шипка своје фамилије, сходно закону нашем, никаквих других права нема на неподвижна добра фамилије своје, но само право уживања и пристојне удадбе из добара своје фамилије, и сама добра непокретна по удадби њеној да имају манастиру припасти*, а по себи се, вели, разумева: *да о свим покретним добрима може и последња гранчица фамилије, и оставша удовица по вољи располагати*“.

„Попечитељство просвештенија под 26. Јула. т. г. ПБр. 713. представивши предмет овај Савету на решење приметило је, да се оно с поменутим мњењем архидијецезалне конзисторије не слаже; јер по мњењу његовом удовица и у случају своје преудаје има право на заоставше добро мужа свога, почем других законих наследника нема, *и да манастир не може овде имати веће право од државе*, која у овом случају по мњењу попечитељства не би заоставше имање мужевље себи присвојила, а удовицу из њега по удаји њеној искључила. Што се пак женског детета тиче, попечитељство ово наводи да се не слаже зато с мњењем конзисторије, што по §. 400. грађ. Законика женска деца кад мушке никако нема наслеђују заоставше имање без икаквог ограничења“.

„Савет одобривши под 11. т. м. № 565. то мњење попечитељства нашао је за добро решити: да добро једне прњаворске фамилије само онда може и има припасти манастиру кад сва ова фамилија изумре неоставивши после себе никога свога, па дакле не само ни кћер него и удовицу; и по томе где је од које прњаворске фамилије остала или само кћер или само бешчедна удовица, онде да добро наследи заоставша кћи већ по §. 400. Грађ. Зак. или заоставша удовица по аналогији §. 415. Грађ. Зак. по коме муж наслеђује женино имање кад њених законих наследника не би било“.

„За нужну потребну јасност и правац по делима и расправама наслеђа, Савет се овом приликом побуђеним нашао §. 408. Зак. Грађанског овим допунити: „*А ако ни материног рода по реду до овог колена не би било, онда прелази наследство на заоставшу удовицу*“[1]

Природу прњаворских одношаја у старој српској држави, према црквама и манастирима, огледао је да објасни г. Ст. Новаковић. У делу „Пронијари и баштиници“, он поставља идентичност између назива *прњавора* и *проније*. У чланку о значењу речи „стаѧнікъ“ разликује црквене одложнике на две велике класе — на *слободне тежаке* и на *потчињене* и додаје „ganz gewiss gehörten zu den letzteren die Parici“. Узима да су византијски парици исто што и у српском народу *мероиси* *кмети* и *кметићи* и турске *чифчије*, и између њих и *отрока* прави овакву разлику: Das waren Sklawen des Bodens, nicht des Herrn, wie Otroci.[2]

---

[1] У Вукову речнику налазимо доказа о историјском праву манастира на наслеђе прњаворских баштина.

[1] Зборник V стр. 292.

[2] Архив за Словенску Филологију (X. Band). У доцнијим ресултатима вели г. Новаковић за прњаворце: да су радници манастирски онде насељени да могу живети и издржавати се (Стара Српска војска. 74).

Идући корак даље у овом истраживању, напомињем: да под *прњаворцима* ваља разумети искључно манастирске подложнике, настањене на баштинама манастира и у непосредној њиховој околини, на услугу калуђера и око одржања манастирског имања. По спомеництма називљу се „манастирски отроци“, и заједно са отроцима властеоским у многоме слични су турским „хавлијарцима“ т. ј. послузи која је настањена и окућарена у дворишту самог спахије. У селу Лужанима у алексиначкој Морави претци породице Живковића која носи надимак „хавлијарци“, беху настањени у дворишту куле спахије Френчевића на имању у Лужанима. Таквих аграрних подложника видео сам 1878. у селу Раковцу више Врање, у дворишту Ата-бега и Дилавер Бега. Манастирски отроци употребљавани су на разне службе пешке и на коњима, а хранили су се и из манастира и од својих кућа. Разликујући се по хрисовуљама од осталих црквених људи и подложника, на којима као на слободним баштиницима лежаше само обвеза одређеног годишњег рада и давање десетка, отроци или прњаворци сматрани су за просте уживаоце манастирских баштина. Као слуге манастира беху ослобођени од свију других власничких и државних терета, па и од саме дужности војевања, чему доказа налазимо чак и о нашем првом устанку. По жалби калуђера љубостињског Атанасија, наређује К. Ђорђе 22. Сеп. 1812. № 962. да се закаже прњаворцима да манастир служе или да војују. Другим његовим писмом од 14. Марта 1813. № 1198. забрањено је да се дира у село манастира Горњака, и да се не тера на кулук ни на војску.

Зависност манастирских отрока или прњавораца, почиње да опада од дана нашег народног ослобођења. Зграда старог феудализма и аграрне привезаности, зањуљана је модерним основима нашег политичког препорођаја. Начело личне слободе уводило је међу све државјане равноправност. Од прњаворских поседа постајаху приватне баштине под теретом чисто личних обвеза. Наредбом књаза Милоша од 16. Јуна 1819. прњаворци већ беху увршћени у порез плаћајуће главе.[1] Ово њихово одвајање, управо еманциповање испод власти и заједнице манастирске, прва је клица материјалном опадању наших богомоља, јер остајаху и без земље и без радних руку. Циркуларом државног савета од 4. Јуна 1835. № $\frac{50}{\text{а. 25.}}$ изречно

[1] Грађа браће Петровића -- I. 283.

је укинуте кулучење манастирима; но опасност, која је отуда претила њихову опстанку, наскоро изазове другу наредбу: „да се чини рукопомоћ манастирима у давању посленика за време рада од стране надлежних нуријаша, и то у колико се кад може — у светачац кад себи не раде, кад мобом и кад како и колико могу — подржавајући добром примеру наших старих, само тек да се не остављају пропасти и падењу ови свети домови“ (Циркулар Држав. Савета од 22. Августа 1837. № 3866). Доцнији финанцијски и политички закони, прекинули су и последњи завесни одношај прњавора, и остранили свако мешање манастира. Тим путем дакле угашено је и њихово историјско право на наслеђе прњаворских баштина или поседа.[1]

---

[1] Ни српске богомоље у А. Угарској не могу да се похвале бољом судбином На народном сабору (у 34. седници од 18. Марта 1865), српски патријарх јадикује: „Како сада стоје наши манастири, тешко ће народ од њих имати какве помоћи. Све су изгубили и земље и десетак и работу. Прњаворци су им притиснули толика притежања, и за све то још никакве накнаде. Тога примера нема у целој монархији“ (Посланик Чарнојевић виче: „То је жалосно“!).

ТРЕЋИ ДЕО.

САДАШЊИЦА.

Задруга по прописима нашег грађанског законика.

—•••—

ПРВА РЕЧ.

По начелима правне науке, сваки позитивни закон ваља да је носилац савремене правне свести народа, и да потпуно одговара народним потребама и обичајима. О нашем Грађанском Законику, то се не може да рече без изузетка; јер многа његова наређења данас стоје у противи природном праву народним обичајима и савременом ступњу правне науке. То је сасвим природна појава. кад се узму на ум прилике у којима постаде наш Грађански Законик. Живот народа, као последица органског личног и друштвеног развијћа, представља самостални правни напредак, и не сме бити накалемак несродних особина; па с тога ни наши закони, као израз народног живота и усавршавања, не треба да су копија туђих закона, него морају имати извора у самом нашем животу.

У нашем Грађанском Законику мало је одредаба чисто српског карахтера, а више је примљено из римског права по редакцији аустријског грађанског законика. Његов творац — Јован Хаџић, рођен је и одгајен ван Србије у држави засебних политичких и културних особина, и зато се није могло ни очекивати: да поверени посао изврши потпуним познавањем наших друштвених потреба и одношаја. Осем тога као књижевник друге врсте, може бити да Хаџић заузима светло место међу умним радницима оног доба; али *као правник* није показао никаквих радова сталне научне вредности. Погрешке у одредбама нашег Грађанског Законика, ваља дакле

приписати у кривицу: с једне стране невештини у извођењу посла кодификације, а с друге ограничености у познавању и оцени наших потреба и одношаја.[1]

Може бити да је наудило ствари и то, што је наш Грађански Законик *право недоношче*. Пропашћу на Косову прекинуто је свако даље развијање нашег народног права. Доцнији живот народни све до ослобођења, бележи се у нашој историји као бесправни одношај робља међу — се и према господарима Турцима. О штетном утицају правне несигурности под Турцима на морал и образовање српског народа, имамо на руци довољно аутентичних података. Својом посланицом, чији очувани препис носи годину 1692 пећки патријарх Арсеније Чарнојевић опомиње српска племена у Црној Гори и Херцеговини за разуздано живљење, овим речима: „Видесмо по среде вас многа дела и безакоња што једчи чините, и како се помежду собом бијете, сечете и затечате, и пленујете и преузимате племена и рођаци, и узимате за жене своје снахе куме и рођаке, и палите се и жежете се и свако зло чините. Што се ни у једном језику не чини ни се находи, то се сад међу вама чини... И немојте узимати себи за жене рођакиње и своје снахе и куме, и по двије жене држати, и за живота мужа жене узимати, и у посте се женити кад закон божи не пише“. Због непрестаних ратова, није било боље ни у Србији за владе Кара-Ђорђа. У својим белешкама од 2. новембра 1808 год. о саставу српске конституције, руски посланик Родофиникин описује Србију као земљу „гдѣ убить человѣка почитается весьма малымъ грѣхомъ“.[2] То се потврђује још и извешћем војводе Петра Николајевића Молера од 6. јуна 1812. у ком вели: да је свет распуштен, склон на кавгу и раскош, и толико покварен „да нити сад ваљају ни заповедници ни

---

[1] Пројекат нашег Грађанског Законика дело јо Хаџијћево („Србске Новине“ 1843 бр. 3).

У нашој књижевности Хаџијћ је познат на пољу историје поезије и филологије и под именом „Милоша Светића“. Потписивао се као „маџарских и немачких права доктор, новосадски сенатор, Сремске вармеђе асесор, законописац у Србији и проч“. Од многих реферата о његовим научним пословима, ваља прочитати:

— Шероглићеве „прегледе грађанског законика“ („Бачка Вила“ 1845 и засебни отисци).

— Рецензију Даничића на „Светићево сгледало српско“.

— Новаковићеву „Историју српске књижевности“.

— Биографију од Емила Чакре под насловом „Елогија др. Јовану Хаџићу“.

[2] Богишић — Разборъ сочиненія Н. А. Попова, „Россія и Сербія“. Блаже оцењује српске прилике други објективнији савременик — руски официр барон Дибич, али и он вели да су Срби народ „сурове нарави“.

послушници. Сви заповедати би ради, а ни један не слушати. Како их старији зове или магистрат, а они пушку по среди па у међу". Од поменуте патријархове посланице након 140 година, налазимо сличну опомену и у заповести књаза Милоша од 8 децембра 1832 године устаницима нахије крушевачке и срезова алексиначког параћинског и ражањског, у којој вели: „Оканте се свиколици пијанства! Не скитајте се чутурама! Не убијајте људи! Не харајте један другом девојака и не дирајте и Турке!"

Истом у почетку овог столећа прену понова наше народно право, али као нејако и неочишћено од туђег уплива не беше кадро да одмах добије свој природни карахтер. Отуда много махана нашег Грађанског Законика, ваља урачунати у кривицу и томе: *што се није сачекало да се наше домаће право развије само собом, него је одмах примљено туђинско право.* Умесно је у своје време примећено у књижевности, да је код нас врло рано учињен корак ка поправци домаћих права тим, што смо се изјаснили за туђинско право, које тешко може да одговори уверењу српског судије, и да се сложи са потребама једног народа који од толико столећа нема свог правног образовања.[1]

У развитку нашег законарства овог столећа, опажа се у народу још за првих „правленија" неодољива тежња за правним уређењем и писаним законима, као јемству реда и личне и имаовне безбедности. Под Кара-Ђорђем избија моментано жеља за усвојањем руских или француских закона. Завођењем „правителствујушчег Совјета Сербског 1805. год. ударена је основа сталном поретку. У беседи саветског секретара Боже Грујовића, оглашена је влада закона као државно начело, које стоји над вољом појединаца и „вољом вилајетском". Као органи правосуђа заведени су месни народни судови (магистрати), који стоје под надзором *великог народног суда*, у коме право председника имађаше тадашњи попечитељ правосуђа. Прво време бирао је судије сам народ.

[1] „Историја словенских права" од др. Вяцлава Маћејовског, стр. 51. Преводник овог дела г. др. Н. Крстић додаје: да се усвајањем Грађанског Законика Србија приближила европској образованости; али ни он не одриче да је тим пресечен пут развитку наших народних идеа о праву (стр. 259). У предговору књизи „Протоколи Шабачког Магистрата од 1808—1812 године" има од г. Крстића опечнијих назора о погрешној кодификацији и очитој супротности између народног живота и данашњих закона.

Сталност судијског и у опште чиновничког звања, осем узрока доказане кривице, ујемчена је била следећом одредбом К. Ђорђевог закона: „Народу се допушта изабрати судију за магистрат, селског кмета, среског т. ј. купанијског кнеза; а избацити ни једнога да не може без суда и велике власти, докле му се не би нашле и осведочиле погрешке; и погрешке га могу извадити из званија, а лишити воља ничија или хатер или пизма (не може).

У извођењу даљих државних реформа, влада Књаза Милоша, важи као засебна периода законарства, са очитом тежњом за препорођајем у савременом европском духу *али и у складу са природом и обичајима народним* Чини се, да је сама струја времена донела *наглу замену* у нашем државном животу, а као последицу тога и нове *превремене законе.* Смотреност Књ. Милоша у поступном завођењу државних реформа, била је ометана нестрпљењем народа да што пре дође до закона. Већ на скупштини 21. нов. 1824. у Крагујевцу, он износи предлог о саставу правитељства од 6. најодобранијих лица, и објашњује га овако: „На ових шест лица, рад сам ја возложити старание и попечение свију внутрених дјела отечества нашег, а за мене чрезвичајна и страна дјела задержати". На другој скупштини у Крагујевцу 1. фебруара 1829 г. Књ. Милош обећава народу писане законе овим речима: „С једне стране желећи уклонити злоупотребленија која се по судовима нашим чине, а с друге намјеравајући успоредити наш народ с другим просвештеним народима, и недати више да се од рамена и по благорасмотренију или вољи сваког судије суди, намјерно сам списати законе, по којима ће се у напредак сваки суд отечества нашег на сваком мјесту и у сваком дјелу, а свуда једнако у пресуђивању свом владати. Већ је једна част такови — *Закон Казнителни* — и списана, само ће требати да се још прегледе и на скупштини једној по обичајима земље и народа нашег у ред поставе, пак ћемо их после печатати и судијама нашим раздати. Ово ће нам зато бити пробитачно, што ће судије наше у пресуђивању имати чега держати се, и што суд који се по законима изрекне ником не ће се крив видити, кад сваки зна да се не суди од ока већ по књизи закона". У ову периоду припремног рада на пољу израде грађанских закона падају у 1829. години преводи наполеонових закона и гра-

ђанског судског поступка за аустријску царевину, које је Књ. Милош био поверио на израду Георгију Захаријадису.[1]

Због важности саме ствари остварање обећања остало је за коју годину само у изгледу, до свестране оцене наших земаљских прилика и друштвених одношаја. То оклевање, у ствари мудро и оправдано, изазвало је у народу незадовољство, које је потпиривано и страном штампом. О исправности програма Књ. Милоша у *поступном* завођењу законских реформа, налазимо значајну изјаву у београдским „Србским новинама“ од 1834 г. као обрану од замерака једног београђанина у новинама „Аглемајне Цајтунгу:“ „Ни последње умствовање београђанина нашег о полаганости устројенија правленија нашег, није основано. Докле год није први султански хатишериф на концу 1830 године изашао и допустио и потврдио да је внутрење правленије Србије независмо; донде ниси смјео заводенија заводити која би овакво правленије и издалека означавати смјела. А је ли могућно да се уредно правленије за три године дана и пол' у земљи једној устроји, у којој се пре о њему није ни сањало, и у којој ни способних људи нема који би га онако као што треба завести знали — о том нека суде државослови и законодавци, који су државе устројавали... Закони састављени су за Сербију има већ четири године, но ко ће их још издати на свјет док се и по 10. пута неразсмотре и не пречисте и не преграде онако, *како ће најсходнији бити својствености и обичајима народа сербскога.* А ко ће и истезати да се заведу уредни судови без закона? ко ли да се устроје министерства и сенат и правленије за 3. до 4. месеца, пак да буду онаква каква треба да буду?... Сербија, једва данувши од умора и трчања с боја на бој, и једва видивши усануту крв коју је за огњиште праотаца својих проливала, толико је несретна да није могла ни настојавати о воспитанију својих синова за чинове, који су држави једној нужди; него мора да тражи способне људе с друге стране и њих да употребљује; а док се ови накану доћи, док получе допуштење к тому од својих власти, дотле се време једнако измиче, и Сербија мора позадуже још при старом да остаје..... *Сербији треба устројеније својствено и њеним опстојателствама поњатијама и обичајима сходно, просто,*

[1] Оригинална кореспонденција о томе штампана је у књижици „Хранилиште или ти амајлија за младеж сербску“, од Г. Зах. (Вијена 1837). Види преписе у делу г. Ан. Ђорђевића „Систем приватног (грађанског) права краљевине Србије“ стр. 39.

разумително, с малим трошком скопчано, а опет зато мудро основано и полезно; док се пак таково заведе, донде треба доста мутна Дунава да протече“.

Но и поред ових тако објективних и убедљивих објашњења, народ је настојавао неодољиво на увођењу писаних закона давши најпосле израза незадовољству у извесном покрету, који је познат у нашој новијој историји као „Милетина буна“ (6. Јануара 1835). Била је намера: да се оружаном руком извојују административне реформе и кривични и грађански закони, али побуњеници од тога одустану и смире се пошто их у име Књаза убеди његов представник Давидовић: да се већ одавна спрема припремна радња за реформе, које се не даду створити за један дан. Скупштина о Сретењу исте године, последица је овог покрета. Уз друге реформе, на њој је обнародован и познати „Сретењски Устав“, који је био кратког века због извесних дипломатских интрига са стране. О траженим основним законима Књаз је на истој Скупштини дао овакву изјаву: „Дао сам и још једанпут прегледати књигу наших грађанских и кривичних закона, који су се 4 године сочињавали, и који ће се судовима нашим предписати да по њима бране правога, а кривому да суде. Тим ће сваки Србин наћи *обрану* не у уму судије већ у самом закону“.

Даљи напори на пољу нашег законарства, пропали су у вреви борбе између Књаза Милоша и партије „уставобранилаца“, у којој је он најпосле и подлегао. Влада Књаза Михаила наставила је у неколико започете радове. Из једног извешћа од 30. Јула 1840. сазнајемо да је тога дана био код Књаза на опроштајнојауденцији Јован Хаџић новосадски сенатор. По трогодишњем бављењу у Србији, полази кући у Нови Сад „*да оконча законик грађански*, који због учестија његовог у разним досада изишавшим осталим законим земаљским уредбама, овди није свршити могао; као што је пре три месеца г. биргемајстер земунски мајор Лазаревић. примивши на израђеније *законик о поступцима судијским у парницама грађанским* учинио“. Већ у Октобру (24) исте године у беседи у Шапцу, обећава млади Књаз скупљеном народу „да ће нека част грађанског закона изаћи још ове зиме, ако здрави и на миру будемо“. Политички догађаји омели су остварење ове жеље. Проглас важности данашњег „Грађанског Законика“, паде у део његовом следбенику књазу Александру Карађорђевићу 1844 године.

Толико о развитку нашег законарства у опште, посебице о нашем Грађанском Законику, зарад правдања погрешака на које наилазимо читајући поједина законска наређења. Ове погрешке у Грађанском Законику, нарочито су приметне у партији, о кој сам накан говорити у овом спису т. ј. у одредбама о нашој задрузи. Ја нисам међу онима који држе да је наш Грађански Законик само *формисао* т. ј. усвојио без измене старе обичаје наше задруге; јер да је тако у ствари, настаје питање: откуд оне противности на које редом наилазимо читајући поједине законске одредбе о задрузи, противности — које се не слажу ни најмање са обичајима нашег народа, ни одговарају главној мисли о личној и породичној заједници, коју је наш законодавац развијао у питању о задрузи слабо и невешто.[1]

ИСТОРИЈСКИ ЗНАЧАЈ НАШЕ ЗАДРУГЕ

Задружно живовање то је општа особина свију народа у патријархалном добу њихова развитка. Породични строј старих Евреја и Аријеваца потпуно одговара особинама данашње задруге код Ермена, Словена и Арбанаса.[2] Индо-европско племе најбољи је представник задружности. Посебице код Словена задруга је показала најсавршенији облик унутарњег развитка као општа породична особина. Доцније, због додира са разним народима. и под утицајима разних социјалних узрока, она изумире код појединих словенских племена. Данас у првобитном стању има је још само међу нама, код Хрвата и Бугара.

И у самом нашем народу ова прастара установа све више опада на појединим крајевима. У Црној Гори већ су ретке куће у којима иза оца живе у задрузи синови а најмање братучеди и рођаци. Осем нових покрајина од 1878 год.

---

[1] И г. др. Богишић приписује невештини и неспремности српског кодификатора противословља између појединих одредаба нашег Грађанског Законика, и живих народних обичаја; и за доказ наводи нарочито главу 15-ту о наследним правима и одношајима у задрузи (Pravni običai u Slovena I. 10).

[2] Код Миридита и у Дибри до скора било је 70 до 80 чланова под заједничким кровом. Важност оца од големог је значења. Дечија покорност траје до најдубље старости родитеља Отац и синови немају међусобно ништа засебитог; сви теку за задругу, ма се бавили на далеким местима и по разним занимањима. После смрти оца, браћа продужују задругу и тек ако се деле братучади. О деоби, оцу рачунају два дела (Albanische Studien 148. 181. 208. Путовање поречином Дрина и Вардара. 558).

старих округа Крушевачког Ужичког Рудничког и Ваљевског, за остале наше крајеве можемо рећи да су данас без задруга. На местима где су домородци промешани са влашким елементом, нема их никако. У новим окрузима после ратова од села на село долазило је по 8 душа на кућу, а где-где и до десет. У старим нашим границама задружност је јача где су становници сами Срби. По попису од 1846. год. у Ваљевском округу било је 8526 кућа са 69351 душа, а у Пожаревачком 16332 куће са 98927 душа. У крајинском округу, ...ло опадање задруга услед деобе, приметио је др. А. П. ...валовић у свом опису још око 1850. год. У Ћупријском — ...ко једна реткост прибележена је 1861 године задруга Ми...ја Миловановића из Шалудровца у којој беше тек 31 душа. ...о попису од 1874 год. у Крајинском округу где беше то...ба 15491 кућа са 15703 породице, на сеоску кућу дола...ло је 504 становника; у пожаревачком округу где је било ...7908 кућа са 24972 породице, долазило је на кућу 569 ...ановника. На против у Ваљевском округу, где се рачунало ...834 куће са 12480 породица, долазило је на кућу 6,96; у Књажевачком округу, где беше 9547 кућа са 9724 по...одице, пада на кућу 6,80 становника.

Прва клица заједничком животу словенских племена, јавља се у селима и засеоцима, и развијала се потпуно у духу ...чне и имаовне једнакости и равноправности. Село, састав...ено из неколико породица, звало се „Слобода“, именом које ...до данас сачувано код Малоруса, као назив села у опште. ...мљиште села, не беше засебна својина појединаца већ оп...тинска, и обрађивана је и уживана заједнички. Како се на...еђе данас схвата најмање беше позната код Словена. Само ...кретне ствари као наслеђе прелазаху на потомке или срод...ике. О свему што је спадало у област села, општина се ста...ла преко кутњих старешина. Ово племенско уређење наших задруга има велике сличности са стројем племенских задруга ...д старих Евреја. Мојсије раздели земљу међу родбинске ...главице разних племена, осем племена Левита од кога беше ...ховни просвећеник, и које је у знак одликовања узимало ...других десетак. Издељену земљу са зградама за обитавање, ...итежалац није могао продати, но у крајњој нужди могао је ...мо заложити. Сваке педесете године која се називала „све...на“, разрешаване су продаје и залоге, и имање враћано је ...руке првобитног притежаоца. Године „Суботне“, а то је

свака седма у којој пуштаху без рода њиве и винограде, де
љени су земаљски плодови међу чланове појединих племена

У старинској породици код Словена, исто као и данас у нашим сеоским породицама, отац беше глава куће, људи пас стада и раде земљу, а жене старају се за одело, чувај чељад и помажу људима у пољу. После оца синови остајах у задрузи, изабравши између се једног задружног старешину који иде на општинске зборове и брани где треба корист задруге. Пољски радови вршени су *мобом*, *позајмицом* и *спрего*. Кад се задруга одвећ намножила, дељена је на нове мањ којима су даване нове општинске земље.

Старина српске задруге осведочена је довољно историј ским развитком њеног живота, коме по споменицима налазим трагова у најстаријем добу. У опште, свима задругама па нашој, ваља тражити корена у доисторијском времену док с Словени живели у племенима. У добу историјском, кад живљење било раздвојено на многа места, задруга није могл да поникне и постане њихова општа установа. У природно стању прво друштво то је друштво родитеља и деце. Оно с шири у породицу, која се опет грана у племе; племена с стављају народ, а овај се склапа у грађанско друштво и д бија име „држава“. Породица је дакле основа и нашој з друзи која постаје једино намножавањем чланова једне ис крви, на заједничкој баштини.

Као народна установа наша задруга има своје државн правно значење још у најстаријем добу. Називи „кућа“ „браћа“ у нашим старим споменицима, означују породичн заједницу, која је признавана законом као правна корпор ција. Неколике одредбе у Душановом Законику као обележ личног и имаовног одношаја, утврђују одговорност целе з дружне куће пред судом за кривична и грађанска дела п јединих задругара у извесним случајима.

Обухватајући одношаје многобројних чланова једне крв наше родбинско право првобитно искључавало је засебна пра појединих породица. Старославенски „род“ такав је као ш је данас задруга т. ј. друштво особа једне исте крви, ко има једно исто заједничко имање, и за заједницу ради под з једничким старешином. Такав беше и старочешки род по опи Краљодворског рукописа („Либушин суд“), и род старо-руск који се у источним земљама руским рано раширио у *општин* Последица овог задружног односа беше недељивост има

(баштина, дедовина, очевина) која се задржала у Чешкој и Пољској и то доста густо чак до познијег доба, на име све до 16 века; а код Југословена у облику задружне имаовине и у Великоруса у облику општинске имаовине траје још и данас.

Наше родбинско право, које у почетку састављаше једну нераздвојну породичну целину, појавом Душановог Законика изгубило је нешто од свог првобитног значења, јер овај Законик има посла само са *породицом* и *кућом*. Тек кад породица изумре, прелази право наслеђа на *род*. Под *кућом*, без ограничења у степенима сродства, разуме се породица или скуп рођака који живе под управом једног старешине. Па и онда, кад су рођаци раздвојени хлебом и имањем, али још живе на једном огњишту, Законик узима их за једну породицу или кућу у којој је пред влашћу за дела својег члана одговоран у првом реду старешина куће, и тек у другом брат за брата, отац за сина, род за рода т. ј. један рођак за другога. Одељени огњем и кућом, већ нису одговорни један за другога, по чему се види да је старински род замењен породицом или кућом, И код самих старих уговора приводе се за доказ сведоци *с браћом*, што показује с једне стране да је кућа сматрана као једна нераздвојна целина, те не беше нуждан пристанак свију чланова; а с друге стране да је за саму ствар било довољно и сведочанство кутњег старешине, који се подухвата и за своју браћу. И онда кад је реч о целом роду, тај род није ништа друго до укупност сродних кућа. Оставши без непосредних наследника, босански војвода Сандаљ Хранић своје покладе у Дубровнику завештава у наслеђе четирима кућама свог племена, називљући сваку кућу именом њеног старешине, а не говори о свом племену или роду у опште“.[1]

Стари писци много хвале наш породични живот као узориту везу љубави и поштовања између деце и родитеља. Отац је хранио а мати неговала децу до њихова узраста; на деци опет лежала је обвеза да родитеље поштују и у старости надгледају. Чедност, јунаштво, држање речи и гостопримство српског народа, помињу се као ретке врлине тога доба. За деспота Високог Стефана, беху Срби беспримерно јуначан народ, послушан, уздржљив у беседи и стрпљив, но према

---

[1] А. Мајков — Истор. Серб. Языка 253

неправди и насиљу прек и осетљив. На увреде и изазивања одговарао би намах и одрешито, бацајући мрке погледе на своје оружје с десна и лева. Телом лепи и угледни, одликоваху се племенитошћу душе и беху одвећ дружбени и мило стиви. Према родитељима беху нежни и веома услужни. Док су они за трпезом, синови би их дворили *по обичају, који је онда владао не само у сиротињским него и у најбогатијим кућама.*[1]

Целокупно уређење наше задруге одговара нашим демократским особинама. Имање је заједничко, и задругари су међусобно равноправни у дужностима и правима. Послови се распоређују и извршују по заједничком договору, који није искључен ни у оним задругама где је на управи отац. У томе је веома провидна разлика о важности оца у породици, између српског и римског права. У таквом стању независне унутарње управе, задруга је напредовала и за владе Турака. Насиља и големи намети створаху међу Србима удружења и онде, где би задруга данас једва могла да опстане. Турци су је подржавали, јер је на њу највише терета падало. Подмирујући сама својих потреба, задруга је била основа непрекидном народном животу. Само у јачини и разгранатости њиховој, беше тврдог ослонца за успешно ратовање с Турцима. Јер, докле из задруге тројица стоје на граници под оружјем и одбијају навалу непријатеља, дотле отац или четврти брат, оставши дома, врши са осталом чељади задружне послове обичним поретком, и тим начином подмирује опште и приватне потребе, чега већ није могло бити код породице инокосне.

У развитку наше задруге овог столећа налазимо лепу илустрацију савременог друштвеног препорођаја. Од турске земље постају слободне баштине са угледним домовима, место дотадашњих колебица по дубравама. Као обележје свог постања, многа данашња наша села носе име првобитне породице као: Вукашиновац, Степојевац, Рајковић, Раденковић и т. д. До устанка 1804. год. била је многа задружна кућа најпре негде на дну имања, обично крај какве речице или потока. Доцније, према добијаним слободама премештана је постепено, прво изнад потока на помолу, за тим све више,

[1] Опис у хроничара Костадина Философа Остатке тог обичаја и у опште сличну оцену о карактеру српског народа за времена нашег ослобођења, документује похвалним изразима и француски писац гроф Боа-ле Конт де Рењи у својим писмима о Србији у години 1834 (Споменик XXIV срп. кр. Академије стр. 20. 21.).

док не дође на садашњу чистину, обележавајући овим својим премештајима тежак пут којим се корачало до данашње слободе и мирног живота. То се види по старим *кућиштима* и *селиштима.*

Наше доба као нарочита установа друштвеног и економног значаја, задруга је од големе важности у очима нашег законодавца. Њено приметно опадање изазвало је разних државних мера којима се иде на то: да се ова установа подржава и што јаче шири у народу. О успеху тих мера биће речи на другом месту ове расправе.

ПОЈАМ ЗАДРУГЕ.

Задруга је заједница везом сродства или прирођењем спојених особа, које живе на заједничком имању под управом једног обично изабраног старешине, носе заједничко име, заједнички раде и заједнички се хране. Таква породична целина зове се данас „задруга“ „комун“ „бразтво“ или „браћа“. Исто значење има задруга у књажевачком округу у речи „браћија“ (са оштрим нагласком на писменима *а* и *и*), која одговара старосрпском облику „братија“.[1] Поједини пунолетни или ожењени чланови ове породице јесу „задругари“. Удомљено женскиње у задрузи долази под општи појам „жене“. Деца и сви остали укућани (и мушко и женско) осем задругара, зову се „чељад“ или „глота“. Управник задруге, то је „старешина“ или „домаћин“. Улогу „домаћице“ врши свекрва или жена домаћинова, или која друга од најразборитијих жена у кући.

Као породична целина, задруга носи карахтер јуридичне личности, и представља моралну неподељену јединицу, која стоји под нарочитом заштитом нашег Грађанског Законика (§. 42. и 58). У унутарњем одношају, она се појављује као скуп сродних индивидуа, које живе и раде на општу корист задружне куће заједничким одговором.

У народном језику реч „кућа“ означује породицу или породичну заједницу у опште. Исто значење она има у Душанову Законику и у другим нашим писаним спомeницима. Шира породица или данашња задруга у старини носи назив „велика кућа“ и „браћа“, или просто „множина“ (по броју

[1] „С братіом и детию“. Милојевић — Дечанске хрисовуље. стр. 48.

радних руку) за разлику од инокоштине. „Боље је сложна инокоштина него несложна множина“.[1] Или:

„У Момчила девет миле браће
И дванаест првобратучеда“.

. . . .

„Ранила је Јевросима мајка,
Ранила је и удомила је,
У Рудника града бијелога,
У велику кућу Диздарића
Међу милих девет братенаца“.[2]

У чисто законском значењу, кад је реч о задрузи, под именом *куће* као породичног боравишта, разумеју се и сви вајати (кућице) где би задругари одвојено али опет на једном месту живели (Правила Министра Правде од 4. Фебруара 1874: № 354. Зборник XXV. 14).

У ужем или текничком смислу, по селима *кућом* зову огњиште где ватра гори, где се породица око огњишта греје, где се кува и једе, где виси икона светога, и где се укућани Богу моле. Остали део куће, то су собе, оџаклије, ћилер и доксат.[3]

Као име, задруга је изворно само назив за означај бројног стања радних руку, којима једна породица располаже. Тврдећи да речи „задруга“ нема ни у једном штампаном акту ни судском документу из времена пре нашег Грађанског Законика, г. Богишић је своја испитивања ограничио само на протоко Шабачког Магистрата од 1808—1812 године и на одлуке „Ваљевског Исправничества“ које сам ја објавио. Проширујући обим његова испитивања, зарад јаче потврде позивам се и на следећа доцнија званична факта:

. . . . У уредби о порези од 3. Маја 1837. бр. 1590. и у пореском закону од 1. Октобра 1843. ВБр. 936. у опште говори се само о породици, о старешини породице, о *неодељеној кући* или фамилији са 6. 7. 8. 9. и 10. ожењених глава; о *кући оца* са два или четири сина. У закону о порези од 10. фебр. 1842, Вр. 142. то се понавља наводом: да се при попису наилазило на такве *задружне куће*, у којима је 5. 6. до 10. ожењених глава. У устројству гарнизоне војске од 29. Маја 1839. бр. 598. говори се о *кући без разлике, о најзадружнијој кући*, и о *кући инокосној*. У уредби о попису доначних глава од 12. Марта 1841. бр. 291. разликује се од осталих „кућа имајућа 4. главе данак плаћајуће“, и „отац 4. данак плаћајућа сина у *кући* имајућа“.[1]

[1] Вукове пословице. стр. 21.

[2] Вукове песме књ. II. 106. 375.

[3] Белешка у бр 74. Народног Дневника од 1891.

У свима овим законима, реч „задружност“ само је дакле предикат за означај множине радне чељади у *кући*, као текничком појму породице. Умесно је примећена погрешка, коју је учинио В. Караџић, давши речи „задруга“ значење више породица које састављају једну заједницу; јер она у облику именице не постоји никако са овим значењем у народном језику.[2] У осталом то се потврђује и самом званичном дефинијом задруге, која се у одредбама Грађанског Законика зове „кућа“ „кућна задруга“ или „кућа задружна“ (§§ 42. 142. 206. 507.).

Према задрузи стоје: *инокоштина*, која означује обичну породицу или кућу без радне потпоре; и *самохрана кућа*, у којој живи безглавна сирота, или самац са женом и нејачади (у Алексиначком и Крушевачком округу). Овој последњој врсти куће припадала би и „сирота кудељница“[3] У Душанову Законику и у другим писаним споменицима, инокоштина носи назив „мали људије“ или „јединаци“, која реч сачувала је своје значење и до данас у облику „једин“.

— „И који не имају сина или брата или работника, *јединаци*“.

— „И син са оцем да седи оженив се три годишта; кон трех годишта да поступи у особну работу цркви. Ако ли је *јединак*, да му игуман да стиштника (стишника) кога разумеје“.[4]

— „Једин сам“ или „ми смо једини“ чује се и данас од самаца без радне потпоре у ваљевском и шабачком округу.

Код толиких невоља кроз које је прелазио наш народ од пропасти на Косову до ослобођења, задруга је ипак сачувала без измене своју породичну организацију. О устанку 1804 она се још појављује свим особинама старе српске куће немањићког доба. Ево како је то време описује отац новије наше књижевности Вук Караџић:

[1] Зборник закона и уредаба I. 58. II. 34. 35- 201. 222. 323. XXX. 186.

[2] Инокоштина — од Богишића. 44. 45. 48. 49.

[3] Душанов Законик — чл. 34.

[4] Св. Стефанска хрисовуља стр. 6. Хрисовуља Краља Владислава Богородици Бистричкој (Љ. Стојановић стр. 7).

„Срби живе понајвише у задрузи. У гдекојим кућама има 4. до 5. ожењених људи, а једноглаваца је мало. Колико је год у кући ожењених људи, толико око куће има вајата, па у кући само једу заједно и спавају у њој само бабе и старци, а остали сваки са својом женом и децом спава у свом вајату, без ватре и зими и лети. У свакој кући има старешина који влада и управља кућом и свим имањем. Он наређује ђетиће и момчад куд ће који и шта ће радити. Он иде Турцима и на сеоске саборе и договоре. Он с договором кућана продаје што је за продају, и купује шта треба купити. Он држи кесу од новаца, и брине се како ће плаћати харач порез и остале дације. Кад има у кући каквих гостију (без којих се у великим кућама слабо који дан проведе), он са њима разговара и с њима руча и вечера. У великим кућама где има много чељади, најпре поставе старешини с гостима на једној соври, а на другој ђетићима и момчади која ради у пољу, па онда вечерају жене и деца. Старешина није свагда годинама најстарији у кући. Кад отац остари он преда старешинство најпаметнијем сину (или брату или синовцу), ако ће бити и најмлађи. Догоди ли се да који старешина не управља добро кућом, онда кућани изберу другог“.[1]

У истоветном моралном и материјалном облику, налазимо нашу задругу донекле и после појаве Грађанског Законика (1844). Око половине овог столећа у њој живи на понеким местима 5—10. ожењених глава са по 50. и више душа. У таквој задрузи налазимо само по једну кућу са два одељења т. ј. једном собом и простором у ком се находи огњиште, а поред њега посуђе и друго покућанство. Око куће по броју ожењених глава, има мање или више вајата, у којима лети живи за се свака поједина породица, и ту држи своју особину. Зими се купи сва задруга око општег огњишта, и мушкарцима служи ово место за спавање. Соба као место топлије и заклонитије, опредељена је за чељад и у већој задрузи обично је зими препуна. Мало сена, вунена простирка и неколико поњава, сачињавају заједничку постељу.[2]

Потоњих година, наше задруге махом припадају са разних социјалних узрока. Где их још има, оне су данас у много бољем материјалном стању. Поступним ослобођавањем

[1] Даница 1827. стр. 100. и 101.

[2] Родољубац 1858. бр. 9.

од турске зависности, развитком унутарње слободе и повољнијим економним приликама наша Србија од прве владе кнеза Милоша до данас добијала је више и бољих услова за личну и имаовну безбедност и свестрани напредак. Разуме се, да је данашња задруга у много бољим приликама но старија под Турцима. У Јулу 1885. владика шабачке епархије Самуило, посети у селу Скупљену у Посаво-Тамнави, задругу браће Мирковића која броји на 80. душа. Осем дома и других припадлежности на дворишту, као разних зграда стаја и вајата којих има преко 20. првосвећеник је прегледао за тим и радионицу у којој је било 40. разбоја на којима женскиње овог угледног дома че разне израђевине: платно сваке врсте, ћилиме, губере, поњаве, кецеље и другу рубину. Овде беху заступљени и сви алати потребни земљорадњи као: коларски, ковачки дрводељски и т. д.[1] Но као да је свршила своју колективну задаћу и ова примерна задруга По смрти Стевана Мирковића, примио је старешинство задругар Лазар, и већ 17. Окт. 1894. ја сам по дужности расматрао пресуду о деоби. По попису од 10. Јануара 1892. бр. 93. ова је задруга располагала земљом од 254. хектара; имала је 26. волова, 33. краве, 20. јунаца, 7. јуница, 24 телади, 9. коња, 9. кобила, 4. ждрепца и 3. ждребице. Свиње и овце делили су *по душама*.

У старија времена, бројем чланова задруга се пела и до стотине, и најпосле растурала се у читаво село. Пре 500. и више година две породице са Косова по имену *Стипсићи* и *Негрићи*, сиђу у крушевачку Мораву, и населе данашњи *Мали Шиљеговац*. Пре њих у *Селишту*, месту између Великог и Малог Шиљеговца, настани се породица *Рајковићи*, но доцније сиђе у равницу и насели данашњи *Велики Шиљеговац*. Десно од М. Шиљеговца у селу *Сушици* настани се то доба друга породица *Кушићи* такође са Косова. По предању оба Шиљеговца носе име власника „*Шиље*“, који је, владајући некад овим крајем, имао дворе у близини на „*гувништу*“, где се и данас ископавају којекакве старине. Испод гувништа налази се место „*црквиште*“, а до њега у раљиначком потоку има озидана у земљи једна голема јама колико највећа соба, са узаним прозором на врху. Верује се да је то била шиљина житница. Стипсићи и Негрићи у М. Шиљеговцу и данас се

[1] *Видело*, 1885 151.

разликују физиогномиком и породичним особинама. Прва породица слави св. Николу, а друга св. Аранђела. Других мештана у селу нема. Негрићи узимљу девојке од Стипсића и обратно, али ни једни ни други то још не чине по међу се, верујући у заједничко сродство од искони. О старини Шиљеговаца нема сумње. У једном документу од 2. Марта 1382. помињу се на овом крају још за кнеза Лазара „власи Шиљеговчани“ са засеоцима и међама, што је доказ њихове давнашње сеобе, и њиховог номадског порекла. Биће да село носи име по „шиљежади“ коју су ваљда „Власи“ одвајали на овој питомини, мимо стада на пасиштима по висовима оближњих планина Кревета и Јастрепца.

Наше доба једва да прикаже задругу од 60 – 80. душа. По планинским крајевима, где је развијено сточарство, има задруге са 40 - 50 душа, У селу Рудном, среза студеничког окр. Чачанског, године 1844. живео је Андреја Бошковић старац од 90 год. са женом Смиљаном од 91. године. Према годинама обоје беху лаки и здрави, нарочито старац. Свој пород беху умножили до ретке плодности. У дому старца то време живело је које синова кћери и унука мушких и женских 31. душа. Снаха у кућу доведених из других домова беше 6. а кћери у друге домове удатих 9. од којих је угледало света 21. душа. Умрло је старцу 10. душа. Изузимајући 6. снаха, од старца и бабе дошло је на свет преко 70. лица. „Какав је то божији благослов — кличе саопштач — над овим супрузима, који преживевши скоро једно столеће, у лакој старости и добром здрављу живе са оволико умноженим породом, и три пут себе препорођене гледају!“[1]

Поменуо сам на другом месту задругу браће Лишковаца из Жбевца. и браће Крстића из Црвене Јабуке, које су такође многобројне. Не стоји дакле тврдња испитача наших породичних особина др. А. Крауса, да је број 60. чељади у нашој задрузи басносложна цифра.

* * *

Нашу задругу чине ови битни елементи: *а.* заједнички живот лица сродних по крви или усвојених; и *б.* смеса њихова имања.[2] И г. Богишић потврђује да није нужно да су

[1] Подунавка 1844. бр. 52.

[2] „Задруга је онде, где је смеса заједничког живота и имања, свезом сродства или усвојењем по природи основана и утврђена. Задруга се зове *кућа* или *кућа задружна*, за разлику од *инокосне*“ (§. 507. Грађ. Законика).

у задрузи свиколици исте крви, сагласно нашој законској дефиницији која искључује постојање задруге онде где нису лица по крви или *бар грађански* сродна (законодавно решење од 22. Маја 1852. В№ 625, Збор. II. 103).

У реду спорних питања о личним особинама задругара, долазе на прво место следећа: *Чине ли задругу само мушка лица? Има ли задруге међу младолетнима?* Одговоре на њих, објавио је у бр. 135. „Српских Новина“ од 1871. Ђ Петровић тадашњи председник Касацијоног суда. Као ресултат законске оцене у расправи једног ређег случаја наслеђа, могу бити од интереса за правнике разлози, којима је ова ствар претресана у нашим нижим и вишим судовима, и зато их саопштавамо на овом месту уз кратке напомене.

Иза помрле браће и задругара *А.* и *Б.* остану на имању њихова младолетна деца од А. кћи, од Б. син. Распоредном пресудом од 24. Маја 1864. № 15119. на основу §§. 394. и 529 Грађ. Зак. ова деца буду оглашена за наследнике својих отаца. Умре за тим младолетни син Б а, и као његови наследници јаве се: с једне стране његова мати, а с друге младолетна му сестра од стрица — кћи пок. А. Пресудом првоступног Чачанског суда би досуђено наслеђе овој сестри на основу §. 523. Грађ. Зак. по следећим законским основима: „Задружно имање помрле браће А. и Б. остало је по распоредној пресуди неодељено и даље у задрузи, као наслеђе њихове деце. Живећи дакле у задрузи са сестром од стрица која је младолетна и неудомљена, син задругара Б. и умре у том стању, па га зато према §. 518. Грађ. Зак. она и наслеђује, и ако живи код матере и очуха. Она дакле искључује у наслеђу матер покојникову која је то право изгубила и преудајом“. Апелацијони суд одобри ову пресуду, но Касацијони суд даде следећих примедаба (од 24. Ав. 1871. № 2622): „Решење спорног питања о пречем наслеђу зависи од тога, да ли између мушких и женских лица постоји задруга или не. Апелација узима да постоји. Касацијони суд то одриче са наслоном на наређења Грађ. Зак. о задрузи, где се непрестано говори о *људима* о *мушкој деци* а не и о *женској* (§§. 510. и 517. грађ. зак). Осем тога и по самој природи задруга се одржава са намером да њени чланови и даље остану у заједници. То већ не може бити код женске деце, која кад им дође време, остављају задругу и удају се, и по томе ни цељ задруге са њима се не постиже. Спорно дакле питање о на-

слеђу, има да се расправи по одредби §. 402 Грађ. Зак. као пропису о цаслеђу у опште, а не по пропису §. 528. Грађ. Зак. о наслеђу у задрузи, као што узимљу оба суда“.

На ове примедбе даде Апелацијони суд следећих противразлога (од 4. Септ. 1871. №. 1359): „Не може се одрећи, да наређења нашег Грађанског Законика о задрузи, помињу само мушкарце, по чему се изводи: да је законодавац замишљао да задругу чине само мушка лица а не и женска; али како о томе нема у закону сталног правила, ово важи само *као извођење*, или као следство одредбе §. 529. грађ. зак. по којој су девојке заостале у задрузи, имале право на издржање и удомљење а не и на наслеђе својих родитеља (до 28. Нов. 1859. В№ 5282. Бр. 2059) По измени и допуни тога наређења сада се и девојке, кад нема мушкараца, сматрају за наследнице својих родитеља; дакле данас кад су оне изравнате у наслеђу у задрузи са мушкарцима, извођење Касац. суда у корист мушкараца, не може да опстане. По смрти А. и Б. задруга није ни у колико променила свој вид и спољашност, но је у свему остала онаква каква је и пре била. Природно је дакле код оваквог стања ствари, да се спорно питање расправи не по §. 402. у корист матере, но по §. 508. т. ј. да имање предака остане потомству, а не лицу изван задруге“.

Општа седница Касацијоног суда усвоји примедбе свога одељења, уз следећу допуну разлога. „И ако је девојкама у задрузи, додато право на наслеђе родитеља по допуни §. 529 Грађ. Зак да их не би искључили удаљенији рођаци, ипак тим законским наређењем нису женска деца у свему изравната са мушкима у задрузи. Остали закони прописи о наслеђу нису измењени, и зато се §. 529. грађ. зак. има и да ограничи само на овај случај за који је и прописан, а у осталом морају да вреде — *односно девојака* — општа наређења закона. Да се појам задруге односи само на мушкарце, осем законских прописа §§. 510. 517. и 518, то се види још и из §§. 57. и 508. Грађ. Зак. који управо опредељују задругу, а нарочито из њихова додатка (Зборник III. страна 37). Одређујући тачније која лица састављају задругу, законодавац вели да поред пунолетних и *ожењених* лица могу бити задругари и младолетни. Израз „ожењени“ довољно показује да се као чланови задруге подразумевају само мушка а не и женска лица, јер се каже само за људе да се „жене“ а не и за женскиње. Најпосле, мимо законских прописа и схватање народа, из чијег је живота узета задруга, сматра као способне за задругу само *мушка лица*, а не и женскиње, и ако оно тежину кућевних послова подноси као и људи. То што имање није подељено одмах по смрти задружне браће, овде не мења појам задруге. Јер за задругу, поред *заједничког имања* тражи се још и то, *да лица што је састављају буду по закону способна за задругу*, а у овом случају *женска лица* нису за то способна“.

Да придамо овом питању и својих резона.

Распоредна пресуда после смрти задругара А. и Б. одредила је личне и стварне односаје њихове деце, прекинувши дотадашњу задружну везу. У ствари оста даље међу њима само проста заједница, по опредељају §§. 215. и 492. Грађ. Законика.[1] Овом односају последица је: искључно располагање својим делом, и на случај смрти примена општих одредаба о наслеђу, а не специјалних о наслеђу у задрузи. У овом дакле примеру наслеђа, преча је мати но сестра од стрица. Без обзира *на пол*, овде није могло бити наставка природне задруге ни због саме незрелости деце. По нашем Грађ. Законику и *пунолество* је један од битних услова за појам задружног стања. У смислу §§. 517. 518. и 519. правни и породични положај *деце* у задрузи ваља разумети тако: *да младолетници у опште заузимљу у породици место и права својих родитеља као њихово потомство, и зато после њихове смрти остају и даље у задрузи; не дакле што би сами били способни за састав задруге.* Младолетство је грађанска неспособност за вршење правних послова. Кад би у задрузи свиколици били младолетни не би могло бити речи о управи кућом, о руковању и располагању задружним имањем „на основу сагласија свију пунолетних и ожењених мушких глава“, ни о старешинству у задрузи.[2]

Правном изједначењу женскиња у задрузи, смета њихов зависни положај од мушкараца у породици и у друштву. Ово

[1] „Ствар једна покретна или непокретна, може и неколицима принадлежати, и онда се они на целу ствар односе као једно лице. И право њихово бива право заједничко, ако није коме од њих особита чест назначена, која искључно њему и принадлежи“ (§. 215). „Наследницима стојаће на вољи или поделити се, или у заједници неподељени заостати“ (§. 492).

[2] „Младолетници држе се за недозреле, и они стоје под особитом заштитом и обраном закона“ (§. 39). „О задружном добру без сагласија свију пунолетних и ожењених мушких глава један или други није властан располагати као ни продати ни задужити. И сам старешина само може управљати чељад домаћу, али отуђити што или задужити сам не може“ (§. 510). У §. 519. каже се да је старешина задруге старалац младолетних, и одређују му се дужности.

има свог основа нешто у њиховој слабијој природи, много више у обичају кога подржавају и сами позитивни закони. И код најизображенијих народа, женскиње изостаје иза мушкараца у уживању грађанских и политичких права. У нас, код Хрвата и Бугара, положај женскиња на селу, још је неповољнији. Жене су оптерећене најтежим домаћим радовима, искључене су од сваке управе изузимајући домаћицу, и нигде у задрузи немају гласа при саветовању о домаћим пословима.[1] По нашем Грађанском Законику, ни пунолетно женскиње нема права на самостално вршење правних послова, докле је под родитељском влашћу или живи у браку; младолетно још мање. Поред младолетна мужа, жена стоји под родитељском влашћу његових родитеља или законих заступника. По његовој смрти младолетна жена или остаје под влашћу свекра, или се враћа под власт својих родитеља.[2] Ова дакле зависност у друштву *по обичају и законима*, искључује код женскиња слободу кретања или самоопредељивости у вршењу правних послова, дакле по правилу и способност за друго породично удружење изван свог природног у браку. Добро је дакле Касациони суд проучио спорно питање, изводећи поставку: *да наш народ само мушка лица сматра за задругаре и способне за задругу, а не и женскиње, и ако оно готово све послове ради као и мушко.*

Из пијетета према овој нашој историјској установи, чија корисност остаје ван сваке сумње за наше сеоске породице, треба пожелети да се наше задруге подржавају у народу свакимм могућим начином. Одобрио бих потпуно продужај задруге између мушких младолетника, нарочито ако има међу њима и ожењених, *али само по предлогу старалаца и одобрењу суда.* Правни основ налази се у дозволи законодавца: да се по смрти задругара могу да наставе задруге код њихових младолетника и прећутно, а нарочито ако се то утврди уговором (§. 57. Грађ. Зак. и указ од 16. Маја 1849 ВБр. 702. Збор. III. 37.). Нема сумње да би многи младолетници на селу у зрелијим годинама, радо прихватили и продужили задружно стање, под благотворним утисцима живота својих старих. То би била у неку руку

[1] Pravni običaji u Slovena. 27.

[2] Основа се налази у §. 153- Грађ. Зак. и у законодавном решењу од 25. Октобра 1852. В№ 1041. (Збор. VI. стр. 210).

уговорна задруга под управом старалаца и надзором породичног савета и суда.[1]

* * *

Је ли отац задругар својих неодељених пунолетних или ожењених синова? У расправи овог питања, постоје код наших судова два супротна мњења, и оба имају међу правницима велики број присталаца, због недовољних и нејасних одредаба у нашем Грађанском Законику. Ова противност повлачи незгоду да се моментано појављују у нашим судовима разногласне одлуке у расправи једног истог случаја према изгласаној већини. То слаби веру у основаност пресуде, и зато је потребно да се ово питање регулише самим законом што пре. Саопштавамо у продужењу некоје званичне податке о том предмету.

I. НЕМА ЗАДРУГЕ.

први пример.

„Досудивши тужитељци право на издржање и удомљење од свекра, првоступни суд погрешио је само у толико, што је своју пресуду основао *на односу задруге*, која овде није постојала. По §. 507. задружно је стање онде, где је смеса заједничког живота и имања везом сродства утврђена. Осем сродства тужитељка не доказује да је њен муж имао и каквог стварног имања. Где тога нема, ту не постоји ни задружно стање; нити се тај услов може, као што узима први суд, да замени делом наслеђа, кога покојник има у имању тужиоца јер је то тек *надеждно право* а не и фактично. Дакле право издржања тужитељке не да се изводити основом задруге, него по томе што је тужени оженив сина задржао га у кући и на имању као пунолетног, а тим постао одговоран према тужитељци. Ова се одговорност поглавито изводи отуда, што је син, оставши у заједници са туженим оцем после пунолетства, привређивао наравно не себи *већ заједници*, а по његовој смрти сва ова привреда остала је код туженога као наслеђе

[1] „Јединство живота и имања, ако се оснива на уговору, принадлежаће од чести к смесништву имања или ортаклука, од чести пак к односењима задруге, и по томе ће се и мерити и судити“ (§. 494.).

по §. 401. Грађ. Законика. И пошто наслеђе иде са бременом, то тужитељка има права на издржање и удомљење бар из ове тековине мужевље".[1]

другi пример.

Противразлози Апелацијоног Суда од 2 Септ. 1885. № 1386.

„По §§. 57. и 507. Грађ. Зак. задруга је онде, где је у заједници више лица сродних пунолетних или ожењених, дакле где је смеса заједничког живота тих сродних лица и смеса имања. Овим законским одредбама није нарочито искључена задруга између оца и пунолетна му сина. При изрицању своје пресуде, Апелацијони суд нашао је: да се деобним писмом од 15. Нов. 1859. доказује да је отац парничара пок. Теодосије за живота своје имање поделио међу синове — садашње парничаре — задржавши и себи дела, па је по сили овакве деобе сваки од парничара на основу родитељског поклона постао сопственик деобом придобијеног дела. Кад је дакле тужени, равно са тужиоцима, имао имања што га је поклоном добио од оца, и као пунолетан по деоби са оцем наставио заједнички живот смешом свога и његова имања, онда Апелацијони суд, ценећи овакви њихов заједнички живот по сродству и смеши имања, налази да су овде по §§. 57. и 507. Грађ. Зак. њих двоје образовали задругу; и зато је на основу тих наређења и §. 528. Грађ. Зак. и пресудио спор у корист туженога искључивши тужиоце из наслеђа дела пок. Теодосија. Да између оца и пунолетног сина који има имања може постојати задруга поред наведених прописа увиђа се и из §§. 117. и 121. Грађ. Зак. по којима само младолетна мушка лица до навршене 21. године стоје под родитељском влашћу; а кад младолетник постане пунолетан, онда он ступа у сва права једног грађанина по §. 38. и првом одељку §. 44. Грађ. Зак. Кад је дакле тужени Петар као пунолетан пристао да са оцем смеша имање и наставе заједнички живот, онда је њиховом вољом образована задруга између њих, па се и право наслеђа имаовине пок. Теодосија има да расправи по §. 528. Грађ. Законика".

Одлуком опште седнице Касацијоног суда од 11. Септ. 1885. № 3320. усвојене су примедбе одељења да у овом кон-

[1] Пресуда Апелацијоног суда, оснажена решењем Касацијоног суда од 17. Јануара 1877. № 103.

кретном случају *нема задруге*; и зато, другом пресудом Апелацијоног суда од 28. Септ. 1885. № 1806. би одобрена првостепна пресуда: *да тужени наследи оца, не по основу задруге него по његову тестаменту, у колико према §. 477. Грађ. Законика нису повређени закони делови осталих његових синова — тужилаца.* Такво мњење против задруге одржано је и раније у општој седници Касацијоног суда од 5. Новембра 1874. № 3419. У доцнијој од 29. Маја 1878. № 750. би озакоњено: да нема задруге ни у случају кад стриц умре у заједници коју је по деоби наставио са пунолетним синовцем, него да постоји уговорна заједница у смислу §. 494 грађ. законика (Порота I. 87).

трећи пример.[1]

Примедбе Касацијоног суда од 1. Фебруара 1886. Бр. 197.

„По §. 121. и 123. Грађ. Зак. родитељи су господари целе тековине коју би привредила њихова *младолетна деца* под њиховом управом, али не и од оне тековине коју они прибаве *са пунолетном децом.* Зато суд није имао разлога да тужиоца одбија у тражењу (из оног имања које је прибављено у времену после његова пунолества).

Противразлози Апелацијоног суда од 20. Фебруара 1886. Бр. 148.

„Само у случају деобе задружног имања између задругара, законодавац је према §. 517. Грађ. Законика дао право мушкој деци у задрузи, да после навршене 15. године, имају равног дела са пунолетним задругарима у свему приновљеном имању и у приплоду; али између оца и синова не постоји задружни однос, јер нема трећег услова који се тражи по §§. 57. и 507 грађ. законика поред сродства и заједничког борављења, *а то је смеша имања.* Без тога ни тужилац као син туженог X. и брат осталих тужиних, нема права на тражени приновак ни од *15-те ни од 20-те године.* Као младолетан у очевој кући, привређивао је оцу а не себи према §. 121. Грађ. Законика; а кад је и после пунолества пристао да живи и ради у кући оца без нарочитог уговора о привреди, онда

[1] Ожењени син, кога је отац у његовој 40-тој години изгонио из куће са женом и четворо деце, *по основу задруге* тражи од оца четвртину имања што му према осталој браћи припада као задругару, заједно са приновком од 15-те му године (§. 517. Грађ. Зак.).

је тужилац као син пристао да буде и даље под родитељском влашћу, и с тога у овом случају нема права на приновак *јер син привређује оцу а не себи* (§ *121*). Пропис §. 123. грађ. на који се позива одељење Касације, не односи се на овај случај, јер даје права младолетнима на ону тековину коју прибаве службом или иначе, а не дозвољава право на приновак пунолетнима који живе код оца“.

Одлуком опште седнице Касацијоног суда од 5. Марта 1886. Бр 445. усвојене су примедбе одељења.

четврти пример.

„Оптужени Живан, као једини власник свога имања, у праву је да то имање задужи код Управе Фондова без обзира на то, што има у кући три сина. И ако су они порез плаћајуће главе, не могу да му спрече слободно располагање нити има места позивању на задружно стање између њих, јер по §§. 57. и 507. Грађ. Зак. нема задруге између оца и синова који живе на његовом имању; па зато у овом случају синови не могу ни да осујете извршење пресуде за рачун Управе Фондова из имања које отац заложи као своје“.[1]

II. ПОСТОЈИ ЗАДРУГА.

први пример.

Признањем тужиоца доказано је: да је пок. Радисав као отац, још за живота све своје синове оделио и дао сваком по један део па и себи део задржао, а за тим са овим делом отишао одвојеном сину Ђорђу, и ступивши са њим у заједницу живота и имања неко време у том стању проживео и умро. Види се дакле да је пок. Радисав овим чином саставио задругу са сином пок. Ђорђем по §. 507. грађ. зак. и у таквом задружном стању и умро. Кад стоји то, онда пок. Ђорђе као задругар оносно његова маса по §. 528. Грађ. Зак. има прече право на наслеђе спорног радисављевог имања, него тужиоци који су живели ван задруге као давно одељени“.[2]

---

[1] Одлука опште седнице Касац. суда од 27. Маја 1888. № 1801.

[2] Пресуда првоступног крагујевачког суда од 2. февр. 1882. № 3216, одобрена свима судовима.

други пример.

„Законске прописе, по којима не може бити задруге између оца и деце, треба ограничити само на случајеве кад отац живи са децом, па у том стању и умре. На против кад отац одели синове у имању, а свој задржани део здружи са делом којег од пунолетних синова, и у таквој заједници и умре као што је овде случај, ту онда постоји задруга између оца и сина, јер не оскудевају задружни услови — *крвно сродство, пунолество задругара, и заједнички живот* (§§. 57. и 507. Грађ. Зак.). То стање постоји и овде између пок. Пауља као оца и пок. Митуља као његова сина. Без обзира дакле на одредбу §. 121. Грађ. Зак. која се односи само на младолетну децу кад стоје под влашћу и управом родитељском, овде се спорно питање има да расправи по §. 528. Грађ. Зак. по коме у питањима наслеђа сродство у задрузи има првенства над сродством ван задруге, ма оно било и у ближем ступњу. Зато је пок. Митуљ односно син му Андреја, пречи наследник имања пок. Пауља, него његови одељени синови — тужиоци.[1]

трећи пример.

Примедбе Касацијоног суда од 7. *Окт.* 1885. *Бр. 3665.*

„Суд је погрешно подвео овај случај под одредбу §. 528. Грађ. Зак. јер тим што је отац парничара пок. Павле дао за живота сину тужиоцу извесни део свог имања, није створио задружно стање са туженим Танасијем и пок. Миленком, исто тако као што се ни тужилац није могао да сматра за задругара свог оца за време док је живео у очевој кући као неодељен у смислу §. 121. Грађ. Законика. Суд дакле нема законског разлога да одбије тужиоца“.

Противразлози Апелацијоног суда од 24. *Фебр. 1886. Бр. 1983/95*

„За појам задруге (задружне куће) нужна су три главна услова: сродство по крви заједнички живот и рад и смеса имања т. ј. да сваки члан задруге има свој извесни део имања у тој задрузи. Без тих услова нема задруге према одредби §. 57. и 507. Грађ. Зак. и њиховим објашњењима (Збор. III.

---

[1] Апелацијона пресуда од 16. Авг 1884. № 2088. коју је одобрила и Касација (решење од 10. окт 1884. № 3611). О сличном случају има и доцнија одлука опште седнице Касац. суда од 4. Дец. 1885. № 4245·

37. Збор. VI. 103). Такав појам не ће одрећи задрузи ни Касацијони суд. Изузетно узима закон за чланове задруге и *мушку децу* задругара, и ако она за очева живота немају свог имања у задрузи, дајући им део *од приновка* после њихове 15-те године (§. 517). Нема прописа у Грађанском Законику *да задруге не може бити између оца и сина*, значи дакле да је може бити уз она три услова. Апелацијони суд држи да задруге није било док је тужилац живео код оца с браћом, *и док није било деобе*, не зато што је живео отац са синовима, *него зато што синови нису имали свог имања*, и поред оца припадали су инокосној кући у смислу § 121, Грађ. Законика. Али од момента кад је отац оделио тужиоца а себи и осталим синовима назначио делове, па за тим наставио живот са синовима туженим Танасијем и пок. Миленком док овај није умро 1863 године, створено је сасвим ново стање у његовој кући нова задруга — јер су од тада имали у очевој кући својих делова и Танасије и пок. Миленко. Ништа не смета појму стварања задруге то што су они те делове добили од оца; јер су и они, по примеру тужиоца, могли да изађу из куће оца са својим деловима али то не учинише. Према овако доказаној задрузи, има дакле места примени § 528. Грађ. Зак. Да је овакво схватање задужних односа правилно, не само по закону но и по здравом разуму, доказује следећи пример:

„J. има два сина К. и С. и до 300. дуката имања. О пунолетству синова настане неслога у кући, и отац J. ради мира подели имање на три дела; трећину задржи за се, другу трећину одреди сину С. а трећу одвоји сину К. који одмах изађе из куће и почне тећи на своју руку. Отац J. и син С. наставе заједнички живот, и у том стању умре J. после 15. година. За време заједничког живота, њихово материјално стање би побољшано непокретном тековином још за 500. дуката, у чему има највеће заслуге син С. Као млад здрав и веома раден човек, умео је да се користи и положајем сеоског кмета и шпекулисао је. Све је међу тим ишло на име оца, који као стар и слаб не беше већ способан за велика предузећа и тешке радове. Је ли право да противно одредби §. 528. по смрти оца добије учешћа у његовом делу, а нарочито у приновку, одељени син Коста, који је можда засебним животом стекао двојином више, што се сматра као његова искључна својина?!“

„Осем питања: да ли је постојала задруга између оца и сина, појављује се у спорном случају даље још и друго питање: „ако није постојала задруга између оца и синова док је отац живео, да ли је бар по његовој смрти основана између његових синова туженог Танасија и брата му пок. Миленка?“ Отац умре 26. Октобра 1863. а Миленко — у заједничком живљењу са братом — премину после 3. године (1. Децембра 1866). Преко овог питања прелази Касација без примедаба, док на против Апелац. суд држи да је и оно од важности по одбрану туженог. Ако би се поред одрицања задруге између оца и сина дозволило да је она настала по очевој смрти између браће Танасија и Миленка, изашло би као што држи Апелацијони суд: да тужилац не може имати права на половину, дакле на раван део са братом туженим Танасијем, него би део пок. Миленка припао само Танасију као задругару по §. 528. Грађ. Зак. а тужиоцу поред онога што је добио од очевине имало би да се досуди још само онолико колико му не достигне до трећине“.

У општој седници Касационог суда (од 13. судија) од 5. Мартх 1886. г. Бр. 478. већина од 8. гласова прими противразлоге Апелационог суда, и оснажи његову пресуду. Једна мањина од тројице судија прихвата примедбе Касационог суда, *но само у томе да између оца и сина нема задруге* (а не и између браће). Друга мањина од двојице судија прими исте примедбе у свему.

Сличну одлуку о постојању задруге између оца и синова, донела је општа седница Касационог суда и у случајима од 10. Јуна 1888. Бр. 1912. и од 16. Нов. исте године Бр. 3994. У првом је усвојено начело о дозволи: *да се задружно стање може да доказује и сведоцима*, без обзира на *§. 242. грађ. с. и.* који се томе противи.

*
* *

Изражена мњења наших правника у наведеним одлукама виших судова, дају се поделити на две начелне категорије.

Без обзира на пунолество или на ожењено стање, један део наших судија сасвим одриче задружну црту заједничком животу између оца и синова. Са позивом на §. 121. Грађ. Зак. они доказују: да *деца у опште* под родитељском влашћу привређују оцу а не и себи; и да у оваквом стању зајед-

ничког боравлења имају само право на доцније наслеђе очева имања. Аргументација тога мњења лежи у овим поставкама. Родитељ је неограничени господар имања по §§. 121. и 212. Грађ. Законика. Ово стање не мења околност, ако он по извршеној деоби међу синовима свој део здружи са делом једног или више синова, јер би то опет било оно прво стање т. ј. да је отац задржао под својом управом делове свог сопственог имања. Осем тога ни веза сродства у задрузи о којој је реч у §. 507. Грађ. Зак. и у законодавном објашњењу §. 528. Грађ. Зак. не захвата одношај између оца и сина. Отац је извор крвног сродства, а породични одношаји на мерилу задруге, расправљају се према §. 395. Грађ. Законика само међу његових потомака. Између оца и синова не може бити између његових задруге ни по одредбама §§. 396. и 397. Грађ. Зак. које свима синовима уjемчују подједнако право наслеђа. У настављеном животу родитеља и синова *по деоби*, следбеници овог мњења налазе само обнављање старог породичног одношаја под старешинством оца, као искључног сопственика; и зато за констатовање задруге у овом случају они траже нарочити уговор.

Други део судија узима: да у начелу нема задруге између оца и синова *до деобе*, али признају да је може бити *по деоби* уз услове смеше имања и заједничког живота.

По нашем мњењу неоспорно је да ово питање решава искључиво одредба §. 57. у вези са одредбом §. 55. Грађанског Законика.[1] Дајући појму задружног живовања најшири обим, ови законски прописи уочљивом консеквенцијом дозвољавају опстанак задруге не само између потомака, но и између претка и његова потомства на заједниккој баштини, без обзира на питање о искључној својини и о њеној смеши. Одредба §. 507. Грађ. Зак само је невешто рашчлањење основне садржине двају предњих законских прописа, *којима је главно заједнички живот родбине у већем броју*.[2] По правилу задруга поничe у првобитној породици и представља низ сродних лица, дакле родбину *без искључења претка*, почем се по §. 55. Грађ. Законика под именом *родбине* (породице — фамилије) подразумевају *претци са свима својим потомцима*, били

[1] „Под именом родбине (породице, фамил•је) разумевају се претци са свима својим потомцима, били они у заједнини или одељени“ (§. 55). Одредба §. 57. поменута је напред.

[2] Види напред пропис §. 507 Грађ. Законика.

у заједнини или одељени. По изузетку, задруга постаје и вештачки или боље рећи *уговорно*, кад се здруже одељене сродне индивидуе или породице, и помешају имања. У оба случаја важи претпоставка да постоји заједничко имање као основа задружном боравлењу. У оцени задружности игра споредну улогу *смеша имања*, која је као нарочити услов §. 507. Грађ. Зак. камен спотицања међу нашим правницима. У првобитној породици баштина је стожер свему подмлатку. У разгранатој породици или задрузи, она је њихова заједничка својина по самом рођењу, а не као последица какве нарочите смеше имања. У уговорној задрузи, која такође претпоставља неко имање, смеша бива само онда кад уговорачи имају сваки за се својине, али није правило да је увек оба морају имати. У заједници гранање једне породице којој је на врху отац, на више пунолетних или ожењених огранака, има дакле по нашем мњењу облик праве задружности, и зато отац *као предак* може бити задругар са синовима *као својим потомством*. Противно мнење у опреци је и са обичајем деобе, јер из заједничког боравлења настаје и дужност: да отац по потреби и одели пунолетне или ожењене синове, снабдевши их нужним деловима.

Разлози против задруге оваквог облика, потичу само из несугласице нашег Грађанског Законика са обичајним правом о заједничкој својини, и о важности оца у породици. Они се дају свести на следеће тачке:

а. Неједнакост у личном положају задругара. И по природном праву и по Грађанском Законику, родитељ је старешина породице, и над својим синовима издигнут је и морално. Као управник куће има у рукама *власт*, која није насилна и измајсторисана законом, него произлази из природне дечије зависности у браку. Блага и тако рећи неосетна у старим сеоским породицама, као право она је у нашем Грађанском Законику изражена одредбом о безусловној покорности деце док су младолетна, или док као пунолетна живе са оцем. На против равноправност задружних чланова у материјалнм и моралном погледу, то је услов опстанку задруге по одредбама §§. 111. 508. и 510. Грађ. Зак.[1]

[1] „Што је год имања и добара у задрузи, није једнога но свију; и штогод је који у задрузи прибавио, није себи но свима је прибавио“ (§. 508). Пропис §. 510. поменут је напред.

б. Оскудица заједничког имања. За живота родитељ је неограничени господар од свега имања, и само на случај његове смрти остаје деци „закони део“ у половини онога што би им припало по закону, кад не би било завештаочева распореда. Није овде реч о искључном имању које могу да прибаве деца н. пр. поклоном (§. 122. Грађ. Зак.), јер је то изузеће; него о њиховом редовном праву и способности за прибављање у породици под надзором оца. За живота његова деца дакле имају само *изгледно* или *надеждно* право на наслеђе, а никако стварно право.

в. Тешкоћа о деоби. Као правни појам, деоба претпоставља заједницу права њих више на исту ствар. Уз претпоставку да је отац искључни сопственик имања, деоба је неостварљива ако је он не одобри; а у сваквм случају и размер деобе зависи од његове воље Зато важи питање: да ли по Грађанском Законику може бити речи и у оваквом случају о ограничењу родитељске власти? На против по обичајном праву у задрузи влада начело деобе по главама. Код Буњеваца оцу стоји на вољи да задржи половину свог имања, а другу да раздели међу синове; или узме дела као и сваки други брат што чешће бива, па остане код једног сина, а кад умре жена наследује његова права. Помру ли обоје, њихов део разделе браћа без обзира на онога код кога је отац остао. Код нас и у Црној Гори, отац обично прима на деоби раван део са синовима, на коме иза њега остаје жена му, а после њене смрти дели се међу браћу.[1]

На разрешницу задатка имају утицаја године чланова породице и привредни одношај између претка и потомака. Грањању задруге основа је у првом зачетку породице, на име у заједничком животу мужа жене и њихова порода. Женидбом синова постају нове породице, које остају у родитељској заједници, и тим начином шире првобитну породицу у задругу. Није дакле искључено да постоји задруга за живота претка као родоначелника, кад свеколико потомство заједничким борављењем привређује у заједничкој цељи, остварујући тако суштаствене услове задружног облика: *сродство и заједницу живота и имања.* Овакве појаве нису ретке у нашем народу. Намерите ли се на одрасног сина из многобројне породице, којој је глава отац, на питање одговориће да живи у задрузи

[1] Дучић. — Pravni obić u Slov. 43.

са оцем и браћом, а то ће потврдити и сам отац. Важност претка у породици не искључује дакле право синова да се сматрају за његове задругаре, ако послови теку договорно без намере за неограниченом управом и искључним располагањем. До пре десетак година дед — Милић из Каоника у Крушевачком округу, крепак старац око 100-тине година, живео је у задрузи са синовима, од којих најстаријем беше преко 70. а најмлађем око 60. година.

Наше гледиште о постојењу задруге, осем поменутих одредаба, подупире и пропис §. 517. Грађ. Зак. јер и момчад од 17. година могу бити задругари. Узме ли се противно: да пунолетни или ожењени потомци немају за живота претка никакво право на имање, на ком су рођени одрасли и своју снагу сатарили привређујући, значи лишити их заштите закона у праведној ствари, и оставити на милост и немилост родитеља синове и њихово потомство. За карактеристику саме ствари, бележимо из наше јуриспруденције одлуку опште седнице Касац. суда од 4. Окт. 1895. Бр. 9914. којом је (по нашем мишљењу погрешно) утврђено: да је родитељ, као искључни господар имања у праву да изгони из куће своје пунолетне и ожењене синове, на основу §§. 121. и 150. Грађ. Законика. (Случај у Пријевору Среза Љубићког, између оца и шесторо синова од којих је најстарији рођен 1. Фебруара 1852. а најмлађи 2. Јануара 1873. године).

* * *

Јесу ли задругари „сводци?“[1] У породици очуха или његових потомака, пасторци могу бити само прости заједничари по мери уложеног труда или капитала, разуме се у колико је заједница доказана пуноважним уговором. И ако је допуном одредбе §. 528. Грађ. Зак. овде искључена задруга, јер недостаје један од главних елемената, на име крвно или цивилно сродство, бива, да наши судови питања овог рода расправљају и противно, и *сводцима* дају равног дела у заједничкој текозини по начелу задружне деобе по главама. Такво једно погрешно гледиште заступљено је било пресудом Апелацијеног суда од 12. Јуна 1885. Бр. 2574. али је оборено

[1] У Левчу јагодинског округа „сводци“ означују породични одношај *између доведене и затечене деце* о другоженству и преудаји. О међусобном одношају сводака треба прочитати мој недовршени чланак у бр. 10. „Српског правника“ 1883. године.

примедбама Касацијоног суда од 27. Августа 1885. Бр. 3009. У опште, право сводака на заједничко имање, као појав просте заједнице, треба мерити по доказу о времену заједнице и о материјалном учешћу задругара. Да се послужимо речју самог законодавца „то је свеопшти ортаклук без нарочитог уговора“ (законодавно решење од 22. Маја 1852. ВБр. 625. Збор. VI. 103).

ЛИЧНИ И СТВАРНИ ОДНОШАЈ ЗАДРУГАРА

Пунолество задругара такође је један од значајнијих услова за састав задруге (§. 57). У законским одредбама о задрузи, говори се о младолетнима само као о потомству пунолетних задругара (§§. 517. 518. 519 и 520), и као такви они немају у задрузи других права и користи осем права на *приновак* и на *прилог*. Друкче: до своје 15-те године младолетни заузимљу у задрузи само место и права свог родитеља по општем законом опредељењу. Тек иза 15 те године равнају се пунолетним и ожењеним задругарима у *приновку* и *прилогу*. То је све

По старом чешком праву, физичка зрелост настаје код мушкараца „kdyz se brada spe aneb kdyz lono chlupati“. а код женскиња „kdyz se prsy pucie a nadimaje“.[1] По нашем Грађанском Законику прописне године јесу мерило умне и физичке развијености човекове; по по народном схвататању, пуноправни чланови задруге не морају баш сви достићи грађанско пунолетство. Мушкарци у задрузи деле се на *млађе* и *старије*. У број старијих прелазе млађи кад дођу до година у којима се људи обично жене, ако и остану нежењени. Ово је доба различно по разним српским покрајинама. Само са овима старешина се саветује о важнијим кућевним пословима.[2]

Брачност свију чланова, није искључни услов задружности ни по §. 57. ни по прописима §§. 111. и 507. Грађ. Зак. Нетачној одредби §. 510. не може се дати значење: као да пунолетна *нежењена* лица немају права збора ни договора Сагласно са осталим одредбама треба узети: да у једној задрузи може бити ожењених и неожењених пунолетника, као што може бити и ожењених чланова који нису навршили грађанско пунолество, али право на саветовање имају обоји. То се објашњује законодавним тумачењем од 16. Маја 1845.

[1] Slov. prave v Čechach a na Morave. II. 266,

[2] Prav. obič. u Slov. 19.

ВБр. 703. (Збор III. 37.). по коме се на основу §. 57. Грађ. Зак. задруга састоји *из више пунолетних или ожењених глава.* Нема дакле сумње да су у нашем Грађанском Законику истоветни изрази по којима се наша задруга састоји: *а.* из пунолетних *или* ожењених (допуна §. 57. и §. 520); *б* из *пунолетних* (§. 111); и *в.* из пунолетних *и* ожењених глава (§. 510. Грађ. Законика).

У старих Грка и Шпартанаца женидба је била обавезна из религиозних и политичких узрока. Избегавање, као и касна и неприлична женидба, доводиле су јавно презрење и лишење друштвене части и породичног поштовања. У нашем народу осем варошана, нежењеност је само изузетак од редовног брачног стања. Где се деси, или је последица физичке неспособности за вршење брачних дужности, или има узрока у немару и запуштености што је за осуду у очима народа. По селима жене се обично у 17. или у 18. години. Момак иза 20-те године сматра се као *матор* (у књажевачком округу „дрт“) јер је, као што веле, „изгубио свој ред“. Прилика му је само удовица. Такав задругар својевољно избегава мешање и договор са задругарима, врши послове по наредби старешине, и обично живи у осами код стоке. Једног таквог момка видео сам 1868. године у виноградима у Доњој Каменици књажевачког округа. Рече да му има преко 60 година; и на моју примедбу да врло добро изгледа, одговори: да се није утрудио радом ни бригом око жене и деце, но је непрестано живео у пољу код стоке „бирајући оладишта“ т. ј. одмарајући се у хладовини. Најпосле у оцени питања о праву ожењених на договор у задрузи без обзира на године, не треба сметнути с ума ни то, да је по нашем Грађ. Законику (§ 152), и по зак. о старатељству (чл. 113.) и женидба младолетника један од разлога за еманципацију испод власти старалаца, јер се *по женидби* сматра за пунолетна. То одређује његов пуноправни положај и у задрузи.[1]

*
* *

Старешина задруге глава је задружне куће. По смрти оца, то одликовање по избору пада на најотреснијег члана,

[1] Доказано је да је тужилац ожењен и има деце, према чему по члану 113. зак. о старатељству сматра се за пунолетна и способна за вођење спора и за самосталну управу својим имањем. *Зато као задругар има права на деобу.* (Решење Касац. суда од 7. Марта 1887 Бр. 889).

ма био најмлађи годинама. Сви га задругари поштују и слушају, нарочито ако под његовом управом почне кућа да напредује. Старешина је представник задруге, и свуда одговара за целу кућу. У Крњеву Смедеревског округа, истукло је село свог кмета Радосава Манојловића зато, што му деоница не беше добро заграђена. Кмет се одговараше на брата, али сељаци повичу „ти лези, па се после кусурај с братом“.[1] Кад старешина не рукује уредно, или му управа не пође за руком, његово место заступа други задругар опет по избору. Редак је случај, да се задругари отимљу о положај старешине, јер добро знају да она прва чаша, први и најбољи залогај, прво и најбоље седиште, на које се обично радозналошћу погледа код простог света, више пута загрчи домаћа брига и кућевни терет, што пада највише на старешину. Бива и код нас, као и код Хрвата и Бугара, да сам отац кад ослаби за управу преда старешинство најотреснијем сину, што се не квари ни по његовој смрти, ако старешина одговара својим дужностима.

По Грађанском Законику старешина је само администратор задружног имања, и ништа самовољно не сме да отуђи ни да задужи. У свакој важнијој ствари, располагању у задрузи претходи „договор и сагласије свију пунолетних и ожењених мушких глава“ (§§. 111. и 510). Ограничење власти старешине датира у нашем законарству из времена пре Грађанског Законика. По циркулару од 26. Фебр. 1840. АБр. 1024. задужење задружног имања код јавних каса, бивало је само по нарочитом званичном одобрењу браће синова и синоваца.[2] Ова уредба има основа у обичају договарања, који је В. Караџић нагласио описавши нашу задругу после устанка. У том смислу треба разумети и оно што г. М. Милићевић вели да старешина продаје што је за продају и купује шта кући треба. Међу послове које обавља старешина без договора, долазила би дакле само ситнија текућа предузећа зарад подмирења задружних потреба.

Према утврђеном законском начелу о заједничкој својини у задрузи, и ујемченом договору у располагању задружним имањем, долази надоследно последња тачка §. 510. Грађ. Зак. која гласи: „но ако баш он (старешина) што сврши, па за годину дана од времена кад су други дознали, они не про-

[1] Општине у Србији. 21
[2] Речник Петровића. 363.

тивослове ни на суду ни ван суда, оно остаје стално и непоречно, као да је с почетка свију воља била“. Неприлике лако могу да се предвиде. Задругари долазе у мучан положај да на сваком кораку контролишу рад свог старешине и ма да је противно појму задружног јединства дозвољава се старешини да својевољно располаже задружним имањем. Не слажем се ни са онима, који ово законско наређење правдају потребом у хитним стварима кад није могуће задружном старешини да тражи одобрења[1] Да ће такав рад старешине одобрити задруга, само је предпоставка, која не треба да осмели старешину на беспутан корак. Противно је вероватније. А „општим договором и сагласијем“ иде се баш на то, да се избегне сваки сукоб између задругара у управи и тековини. У осталом несугласице ових врста расправљају се на нашим судовима само на штету задружног старешине. Одлука опште седнице Касационог суда од 17. Јануара 1890 Бр. 4882/889 гласи: „Без одобрења свију задругара, не вреди продаја задружног имања на њихову штету“.

*
* *

Домаћица, има такође у задрузи својих права и дужности. У инокосној кући жена стоји под влашћу мужа, са њим борави, његове наредбе слуша и извршује, и према својој снази помаже му у обављању домаћих радова, у тековини а нарочито у чувању имања. Њена је искључива дужност да пази на кућевни поредак и чистоту, да децу гаји и да их упућује реду и чедности (§. 110). Тај одношај супружника, без промене је и у задрузи, но овде на свакој жени лежи брига само о личним потребама свог мужа и о гајењу и упућивању своје деце, а управа задружне куће и распоред њених послова, искључиво је у рукама саме домаћице. Њено је да пази на ред и чистоту задружне куће, да упућује чељад на вршење кућевних послова, да се стара о потребама куће о јелу и оделу и т. д. Управни одношај домаћице према женама истоветан је са положајем домаћина према задругарима т. ј. *све жене треба да је слушају ма и пунолетне биле* (§. 111). Обично је домаћица жена старешине, но буде и која друга и

[1] У њиховом је реду и Д. Матић, коментариста нашег Грађанског Законик (Кн. II. 683).

од млађих жена кад то одликовање заслужи разборитошћу и вредноћом. Док је свекрва жива, по правилу домаћинство је у њеној руци.

* * *

Удова у задрузи. По смрти мужа, удова с децом остаје у задрузи на његовом делу имаовине. О повратку родитељима и на случај преудаје, као и инокосна удова, има право на издржање и на пристојну спрему о удомљењу *по постојећем обичају.*[1] Ове користи имају извора у одредбама §§. 412. 413. 414. 523. 524. и 525. Грађ. Законика. Издржање удовино у опште састоји се *у равном делу ужитка* са законим мужевљим наследницима кад се као такви појављују његова деца родитељи, браћа и сестре; или *у половини имања,* кад су наследници даљи сродници или несродна лица (§. 414. у вези са законодавним решењем од 2. Марта 1855. ВБр. 210. Збор. VII. 37) У тој размери креће се њено право и у задрузи о деоби У сваком случају право удовина ужитка гарантовано је *прећутном* или *законом хипотеком* на целом мужевљем имању без нарочитог уписа у заложне књиге. Зато задруга или наследници покојника не могу то имање ни да задуже ни да етуђе на штету њеног права (законодавно решење од 17. Априла 1858. ВБр. 451. Збор. XI. 65).

Део мужа у задрузи, то је онај део који би покојнику припао de facto из заједничке имаовине, по начелима задружне деобе по главама. Другом речју то је његова искључна „сопственост“ (било *главно, прилођено, поновљено* или *стечено*), на коју сваки пуноправни задругар има права по основи §. 522. Грађ. Законика. Одредба §. 523. о праву удове *на део њеног мужа,* само је ближи опредељај правног основа њеном бораљењу у задрузи на темељу §. 413. по ком пропису удове у опште имају права на издржање и удомљење из имања умрлог друга. Не значи дакле да се по смрти задругара, зарад удовичког уживљења, мора да *истави* његов део из опште задружне имаовине. Томе се противи нарочити законски услов *да удова по могућству припомаже у задрузи* (§. 523), што значи да по правилу остаје у задрузи; и законодавно

[1] То право не губи удова *ни по преудаји* у бораљењу изван задружне куће кад се докаже да није опремљена из задруге (Оп. седница Касацијоног суда од 2. Јан. 1890. Бр. 4829).

објашњење од 28. Јула 1849. Бр. 1147/848 по ком удова у задрузи има само право ужитка до смрти или преудаје, а не и право наслеђа коме би деоба била последица. У осталом о праву удове на фактичну државину мужевљег дела, биће речи и даље.

Осем права на повраћај мираза, као искључну својину удова у задрузи задржава и све оно, што је служило на њену личну потребу осем дечијега (§. 524). Ову повластицу на *особину,* ваља сложити са одредбом §. 509. Грађ. Зак. по којој остају искључна својина појединаца у задрузи њихове особне ствари. као: рухо, женски накит, своја простирка, преобука, сукно, рушадина, платно или постава и т. д. Према овоме о преудаји или о повратку родитељима удова носи само своју особину а не и мужевљу, која по начелу наслеђа остаје деци.

* * *

Мушка деца у задрузи. По смрти задругара његова деца остају као уживаоци његовог дела, без икакве полне разлике, и на случај деобе имају право на наслеђе по законом реду. Момчад иза 15-те године добијају раван део са осталим пунолетним и ожењеним задругарима у свему *приновку* и *прилоду,* ако су у кући били и припомагали. Задруга је мала радничка корпорација Свако у њој ради према снази и годинама на материјалном унапређењу задружне целине, од чега треба и сам да има користи. Право на *приновак* и *прилод* као награда ове привреде, последица је законске правичности (§. 517).

* * *

Женскиње у задрузи. Поред сталног ужитка до смрти или удаје, и права на спрему и пристојно удомљење, женскиње има и право наслеђа очевине у недостатку браће, но са извесним ограничењем у непокретном имању (§§. 528. и 529. Грађ. Зак. у вези са законодавним објашњењем од 28. Нов. 1859. ВБр. 5282. Збор XII. 96.). Целокупно право њихова опстанка у задрузи са предвиђеним законим последицама, гарантовано је подобно праву удовином, прећутном или законом залогом. Ма да није нигде у закону изречно призната, даје се ова залога извести по аналогији између одредаба §§. 115. 116. и 529. Грађ. Зак. и по законодавном решењу од 17. Априла 1858. ВБр. 451. (Збор. XI. 65). Што год се може

вољом да одреди за ужитак, може да послужи и *као залога* по самом закону, по основима службености (§. 392). Истина је поменутим законодавним решењем од 17. Априла 1858. расправљено само питање о начину осигурања *удовице на непокретном имању* мужа, али није њим искључено ни извођење: да се право ове законе залоге може простирати и на *непокретно имање* покојника, и да оно у опште вреди *и за женску децу* о њиховом издржању и удомљењу.[1] Као стварно право ова прећутна залога лежи дакле на целокупном имању покојника, а под овај појам долази и она својина његова, што се обично гарантује земљеделцу благодејањем §. 471. Грађ. судског поступка.[2] У сваком случају траје до смрти или до удаје кћери покојникове, кад је из задруге опремљена; а у противном случају дотле док се не докаже да је ова дужност према њој извршена ма било и трећим лицима.[3]

*
* *

Усвојење детета у задрузи. Зависи од одобрења задружног старешине и осталих пуноправних задругара, као законих учесника у правима кућанским (§. 142). То ограничење, или боље рећи надзор над личним прирастом задруге, правда се важношћу последица које произлазе из чина усвојења, и великим ауторитетом ове правне заједнице, која по правилу има основа у крвном сродству. Усвојено дете ступа у ред усвајача, и на основи §§. 138. 410. 526. 527. и 528. Грађ. Зак. задобија сва права (лична уговорна или наследна) која има и која и даље задржава и према својим природним родитељима. Оно дакле ступа под родитељску власт својих усвајача, пуним правом на наслеђе њихова имања.[4] И у старини прављено је у том неко ограничење. У уредби општине Грбаљске од 1427. године има ова одредба: „Осудисмо, да ни један човјек не може посинити никога ако има дјевојака, ван ако би му кћери на то пристале“.

Ако задругари не одобре усвојење, дозвола се може тражити и од суда. Ово посредовање власти у противи је појму слоге и договора, и може изазвати растур задруге. Кад задругари не одобре усвојење, усвајач треба да изађе из задруге. У противном случају задруга је у праву да га истисне из своје заједнице као упорног члана. Јер под „штетом“ коју предвиђа одредба §. 514. Грађ. Зак. као ослонац за искључење задругара, ваља разумети у најширем смислу сваку радњу појединаца, која је противна укупном задружном интересу. Ако ова аномалија и даље остане у закону, треба додати крају прописа §. 526. Грађ. Законика ове речи „или одобрењем суда“. И тада су права и обвезе задругара једнаке „били сродни, били усвојени општим сагласијем *или одобрењем суда*“.

Иначе и у задрузи *лична* права и способности остају засебност појединих задругара (§§. 33. 300. 392. 552. 865. и 913. Грађ. Зак.), што значи: да изумиру са личношћу, и да се не преносе на другог.

*
* *

Стожер. Задружна је имаовина својина свију задругара (§. 508). Из ове законе поставке пониче ограничење да се задружном имаовином не може располагати без одобрења свију пунолтених задругара (§. 510). Ово јединство живота и имања потиру одредбе §§. 515. и 521. Грађ. Законика, јер дозвољавају да поједини задругари могу својим деловима да располажу по својој вољи и за живота и на самрти. Умесно је примећено: да законодавац није разумео основну мисао о задрузи, или је мислио да је варварска кад је усвојио и ова два параграфа, чиме се задруга потире.[1] Иста погрешка налазила се и у ранијем закону наше браће преко у Троједнoj краљевини, али је исправљена одредбама §§. 5. и 12. закона од 9. Свибња 1889. године.

Равноправност пунолетних или ожењених задругара, то је најчвршћа основа наше задружне породице. Кућа се подиже

[1] По овом правном основу кћи покојникова искључила је повериоце свог брата из новаца од продате покретности очеве (општа седница Касац. суда од 17. Марта 1880. Бр. 4349/879 године).

[2] Као законско правило, благодејање §. 471. Грађ. с. п. обухвата појам земљедеаца у потпуном смислу са целом његовом породицом; и зато, кћи за своје издржање и удомљење искључује повериоце у наплати из свега имања (Оп. сед. Кас. суда од 27. Маја 1889. Бр. 1751).

[3] Браћа ослобођена су од плаћања накнаде за издржање и удомљење сестре, пошто је доказано да је те дужности према њој извршила њена усвојиља, за живота оца (опш. сед. Кас. суда од 15. Јануара 1886. Бр 172).

[4] У наслеђу браће по поочиму т. ј. синова поочимових рођених после усвојења, пречи је усвојеник, него њихова рођена мати и рођене сестре. (Општа седница Касац. суда од 30. Марта 1885. Бр. 1120.

[1] *Ак. Чумић* — Предлог одсеку истор. и држав. Срп. Ученог Друштва. 23.

и одржава слогом и договором свију. Задругари су међусобно једна породица — браћа — рођаци, и отуда њихова узајамна љубав и поштовање. Кад би воља појединаца потирала општу вољу, задруга не би могла да опстане. И само старешинство није у задрузи ни од каквог јачег замашаја.[1]

УЗРОЦИ РАСПАДАЊА ЗАДРУГА.

Трагова оделитости и инокосна живота, налазимо у историји нашег народног права још у старијем добу; али деобе, као стална појава у растуру наших породица, датирају као што смо напред доказали, тек од првог нашег устанка, нарочито од појаве нашег Грађанског Законика. Њихово напредовање с дана на дан заузима толике размере, да је опстанак задружне српске куће већ у великој опасности. Није дакле никакво чудо, што се уз настојавање власти да спречи опадање задруга прописним мерама, појављују и у самој нашој књижевности разни покушаји научара, да се пронађу и објасне узроци тог растура.

На ступњу велике намножености чланова деоба је задруге нешто природно, као последица индивидуалне тежње појединих задругара за оделитошћу и самосталним животом. Она налази оправдања у самом току и развитку породичне целине, којој мора једном бити краја Урођено је човеку, вели др. Петрановић, да буде свој, и по томе да се ослободи од породичне заједнице, од зависности домаћинове, те да сам себи кући. У природи је и то: да су породичне задруге, умноживши се прекомерно бројем чланова рађале временом несугласице међу укућанима, а кроз то давале повода ослабљењу породичног јединства, и стварању нових породица Ово је, вели, опет стварало и цепање задружног имања, а тим по строгој доследности морало се рушити и породично јединство.

И др. Богишић наводи да је узрок деобама и неки као нагон, који тера задругаре к индивидуализму, к претераном индивидуализму што dође са запада у словенске земље. Доиста, пре неколике десетине година, Ваљевски округ беше чувен у свој Шумадији јаким задругама. Породице Пушића из Забрдице, Ристића из Грабовице, Крунића из Јасенице,

[1] „Смрт старешине или кога другог из задруге, не мења стање и односаје задруге и смесништва имања. Све остаје опет по старом“ (§. 516.).

Илијћа из Непричаве, око године 1872. беху једине угледније представнице задружног богаства и напретка на том крају, али тешко да су и оне до данас противстале сувременој тежњи за одвајањем. Бројем људства (преко 60 у кући) и богаством негда чувена задруга *Обућине* из Бачевца код Ваљева, издељена је и сасвим је пропала. Задружна кућа Дабића из Ваљева, чувена старином још од првог устанка, подлегла је деоби 16. Октоб. 1872. Њена имаовина по површној оцени износила је преко 5000 дуката. Из тих година вреди помена и задруга Црногораца браће Максимовића — Шобајића из Ваљева, од 4 пунолетна брата и њихове чељаџи, поред живе матере; и задруга деветоро браће Бабића из Стублина у ваљевској Посавини, као једини пример јачег задружног стања међу насељеним Бошњацима на том крају. Из ове је задруге, један од чувенијих вођа потоњег устанка у Босни, војвода *Голуб Бабић*; а из прве нешколовани народни песник Максим Шобајић, сада чиновник у Црној Гори.

На овом месту прозборићемо коју више о другим узроцима распада наше породичне целине што се већином појављују као знаци друштвене болести, и често без оправдавног основа руше на пречац и најмлађу задругу, до јуче сложну и напредну; дакле о оним неприродним узроцима, који рушећи породично јединство, остављају за собом готово увек само непријатељство и сиротињу издељених чланова.

Узима се у науци да се на извесном ступњу друштвеног напретка уништава задруга сама по себи, као прости патријархални облик породице, неподесан више за живот и неприличан данашњем ступњу економног развитка. Економичари у томе не налазе аномалије, него природну последицу напредовања просвете и материјалног благостања, и тврде: да ће место породичних задруга наступити друге економне, које немају свога темеља у породици него у једнакости интереса и у заједничкој цељи. Згодно пристају на овом месту и следеће речи М. Милићевића, најбољег познавача наших народних особина: „Васкрснути стару задругу не може данас никаква сила. А по души да кажем и не треба је васкрсавати! Него, шта ли би могло њу да замени у развитку народног живота? Може ли се задржати само начело задруге, па ма се примена у неколико и изменила према захтевима данашњег живота? Или је боље напустити га да пропадне овако како је почело?“ Он, распад задруге у опште приписује ути-

цајима закона и новим појмовима о личном положају у друштву, и наводи да су различни узроци који у задрузи изазивљу деобу, а најчешћи је вели тај што су задругарима неправилно подељене дужности и права. Историчар Стојан Бошковић опадање задруге приписује нашем додиру са германским народима и развитку новог индустријалног и варошког живота; и сагласан је у томе са економичаром Влад. Јовановићем. Ту појаву код Црногораца, архимандрит Дучић приписује нешто тежњи за индивидуалном слободом, нешто неусталости појединих задругара, а највише народном сиромаштву и скучености имаовине где о подели рада једва може бити и говора; а кад уз то дође неродна година, онда је вели сваки задругар један другом крив, те са тако почну делити, што у неколико и жене потпомажу, држећи да ће засебно лакше и боље живети.

Млађи наши публицисте растур задруге приписују занемареном васпитању и кварежи, која се уноси у задругу кроз наше законе, развићем појма индивидуализма на штету задружне целине. Појетски доказују: да овако вештачким путем рушинисана задруга оставља развалине, на којима ни до данас никаква зграда за економну равнотежу није подигнута. Данашњу инокоштину, у којој је индивидуализам удалио од себе најмоћнији основ за осигурање личности од првих потреба, они сматрају као приближну слику будућег српског пролетара; *и чак предвиђају да ће се из јазбина задружних развалина једног жалосног дана у највећем триумфу појавити друштвена „Нана“.*

Наше социјалисте држе да је задруга упропашћена завођењем бирократизма и солдачине на начелима која су владала у другим земљама где није било задруге. Осем тих, по њихову мњењу првих и главних узрока нашег опадања, они налазе још подоста разоравајуће материје у нашој државној организацији од ослобођења, на име у појавама које нису зависиле од нас, но су дуго долазиле од нашег потчињеног положаја према порти и страним земљама. Тврде да су код наших сељака други појмови морала а други код варошана, и отуда изводе велику опасност од безкућника. Клицу сепаратизма и грабежи код сељака, они примећују у прелазу из поретка где нема личне својине у поредак где је има, и то приписују упливу модерних појмова о својини; јер сељак, оделивши се из задруге, својину целог света сматра за за-

дружну, и где-год може граби. Отуда су, веле, код нас јако распрострањене крађе стоке, дрва, хране, потрица и штета. По њиховим мњењу, ниједан сељак не ће сматрати да је то нешто рђаво, јер српски народ (сељачки) нема појма о приватној својини.

* * *

Да нотирамо и неколике посебне узроке деоба задруга, у колико су могли бити опажени нарочитим проучавањем.

Позив једне задруге данас је толико општи и многостручан да се старешина ретко може да ода искључиво пословима саме задруге. Врло често иде на општинске и среске зборове, предстаје властима на позиве, бива биран за одборника, кмета вештака у парницама, за изборног судију, поротника, народног посланика и т. д. и осем дангубљења много троши новаца. То је узрок да му браћа и задругари замерају и изјављују да је боље да се свако о себи стара, па се и деле. О овом узроку деобе, налазимо занимљивог податка у следећој причи чича Анђелка из Станишинаца у крушевачком округу, коју је прибележио син му професор Јова Миодраговић: „Па потегоше лепо те мене окметише, те ти ја две године неке по кметству и ђаволству. А Илија, старији брат привичи: „а он у првим људима, он у Жупи, он у судници, он код старешине препознат, он с пријатељима, он свуд, он се части и проводи, а ја сушим зубе код куће и свађам се са женама. Он све а ја ништа. Не ћу ја више тако, хоћу да се делим! Е онда му ја рекох: „Да Бог да Илија, ако од зла бегао на добро намерио, а ако од добра бегао на зло намерио! И онда одмах почнемо да се делимо и поделисмо се. Ја сам делио све што има на три исета, а они избирали све које воле, а мени шта остане, па опет хвала једином Богу, добро би“.

Мисли се да су жене поглавити узрок деобама задруге, али је ова поставка као правило неоснована. У том погледу против жена стоји и др Богишић. Нека послужи у обрану наше слабије половине следећа белешка, коју нотирах 1872. године из уста Ђоке Тадића трговца из Ваљева, сада већ покојног: „Пре 40 година, моја задруга у селу Торнику сокоске нахије (у Подрињу), бројала је 80 душа. Имала је 7000 оваца и преко 40 говеди. Сваке друге треће ли године довођена је у нашу кућу по која снаха. По смрти оца ста-

решинство у кући пређе на моју матер. Живот међу задругарима беше добар и сложан. Данас од тако големе задруге нема до неколико издељених домова. *Узрок томе нису како се мисли наше жене, јер је њих и пре било па су задруге трајале, него је узрок у охладнелости пређашње љубави између задругара и у ослабелом старешинству.* Пре могао је старешина да покара задругара, и пред његовим очима да истуче чељад му кад згреши па ником ништа. Данас то се не да у задрузи ни замислити.... *Мора да му је сада такво време.*“[1]

Ове речи човека из народа о стању наших задруга некад и тада, треба добро појмити. Оне карактеришу растур наших породица као природни процес у развитку наших задружних односаја. Подешавају се потпунце са мњењем једног нашег правника, који такође налази да је томе узрок „само време.“[2] И сам држим: *да је доиста први узрок деобама задруга јака измена наших породичних и друштвених односаја у опште за ову последњу половину столећа.* Прелазна тачка на којој се находимо у нашем народном развитку као на каквој прекретници, најопаснија је, и доноси много којечега што нам поступно затире наше старе личне особине и породичне врлине. Неста старе љубави међу децом и родитељима. Чувено српско гостоприимство угинуло је. Изумире и узајамно поверење које првих времена беше добило онако леп српски израз у речи „вера.“ Без исправе или све сведока, данас нико нема вере ни у коме. Па јесу ли и томе узрок природом и законима ограничена половина човекова — наше жене? Збиља — не!

У осталом, одбијајући прекор: да су жене *у опште* најјачи узрок растуру задружне куће, дозвољамо ређе изузетке. Пода-

1 Претераност чича-Ђокиног броја о количини свадаба у задрузи, умеравам неодређеном цифром. О количини задружне стоке, чији број чинио ми се такође несразмеран, имам да напоменем ово. Постоје непобитни докази да је наш народ о устанцима био веома сточан. Наша велика извозна трговина за Дубровник сада је занемарена. По историјским подацима било је у Кара-Ђорђа сопственог домазлука 3000 оваца, 300 ком. свиња, 70 грла говеда, и 16 грла коња. По белешци П. Срећковића, у почетку овог столећа око Призрена у Броду, Рестелици и т. д. често један домаћин имађаше 5 до 10.000 оваца.

Старешинство матере Тадићеве ваља схватити тако, да је она по смрти мужа задржала у задрузи оно исто поштовање и уважење, као и за његова живота, а у неколико и више јер отада она беше представник своје деце. Иначе у животу нашег народа редак је и управо неприродан појав да старешина задруге буде жена. Њено одликовање, није дакле овде прелазило положај домаћице. На против законом о задрузи у Тројединици (§§. 1 и 8) женскиње је оглашено за пуноправног члана задруге, учествује у кутњим договорима, и може бити старешина куће.

2 Чланак Ур. Кнежевића „Дружевни живот с погледа на српску задругу и мобу“ (Лицејка III. 103).

така о томе налазимо још при крају прошлог столећа. Наш заслужни романсијер Видаковић, овако описује породичну сцену деобе у својој кући: „По смрти наше матере остане нам отац са нас шесторо деце удов. Но будући стрина и тако жена нека љута и немилостива бијаше, невосхоте с нама се мучити но навали на мужа својег и оделе се од нашег оца. Начине себи дом и иселе се, а нас с оцем оставе. Жалост је ово за нашег оца била! Више би пута, седећи погледао на нас, и сузе би му на очи удариле.“ — Агна жена Анте Стојчића из Белановца у срезу лесковачком, пресудама земаљских судова осуђена је на робију, што секиром уби на спавању свекра Стојчу Стаменковића да једном дође до деобе, коју муж одбијаше поштујући родитеља (Решење Касац. Суда од 17. Нов. 1886 Бр. 3724).

Други узрок цепању задруге лежи *у осиромашавању.* Оно не долази увек са нерада задругара толико колико је последица невештог трговања, коме се одаје последњих година наш земљеделачки ред, без увиђавности и довољне спреме. По мојим белешкама од 1872 г. напредна сеоска задруга браће Крунића у Јасеници код Ваљева, имала је толико земље, да је чист принос кадар да покрије издатке и најраскошније задруге и опет да доста преостане. Познавао сам у ваљевској Тамнави Пантелију Лештарића из Врела, који живљаше господски од имања и као сељак бројао се међу првим по имућству. Осем продаје претека разуме се да је у таквим породицама трговање нешто непотребно. Али често пута спекулативни дух изазове и задругу на поље јавног промета; и како је нарочито у већим подузећима добит нешто неизвесно и несигурно, прва недаћа потресе основе задруге, јер је нагони на задужење. *Ова задужења нарочито тамане наше задруге.* Последице свакому су добро познате. У ваљевском округу још се памте задруге Ђуковића и Пантелића из Табановића у Колубари, које негда беху веома напредне и богате, а потад њихови издељени чланови једва животаре а неки су и пропали. Овим задужењима иде на руку и слобода задругара да по закону неограничено располажу својим деловима, дакле да их могу и да задуже кад и колико хоће.

Као трећи узрок важи *неверно вршење дужности, и грабљивост појединих задругара на штету задружне целине.* На основи одредбе § 511 Грађ. Законика, која дозвољава у задрузи и засебну тековину, многи старешина или задругар сврши у

своју приватну корист какав правни посао н. пр. за задружне новце купи њиву, кућу и т. д. и тапију извади на своје име. То изазове свађу парницу и распад задруге. Спорови овог рода нису данас ретки, и свршују се обично на штету задруге, јер судови већином узимљу: да се искључно прибављање појединог задругара *за се*, не може побијати у корист задруге сведоцима, супрот тапији као јавној исправи, која гласи само на име тог задругара.

Четврти је узрок: *неједнака подела рада и лењост задругара.* Наводило се у једном спору код ваљевског првостепног суда: да је тужилац праштао задрузи извесни дуг, само да олакшају његовој пуници терет редарства правилним распоредом и припомагањем осталих млађих жена, но то се не хте примити, и она се мораде под старост да преудаје. У много случајева одаду се поједини задругари бекријању и нераду, на шта остали мотре суревњиво и најпосле деле се.

Тешко је предвидети све узроке распада задруге, јер су већином локалне природе. У опште овој рђавој друштвеној болести лежи клица у несавесности и разузданости задругара, у међусобном неповерењу и грамзивости. Дуготрајна може да буде задруга само онде где је старешина вредан и разборит, и где је домаћица кадра да одржи реда међу женама, и њихове задевице да стишава паметним посредовањем. Лабавост или невештина у управи, изазива нерад гложење и грабеж међу задругарима. У красној приповетци пок. др. Лазе Лазаревића „На бунару,“ насликана је живим утисцима оличене садашњости голема задружна кућа Ђенадића, коју беше зањуњало обесно чељаде снаха Анока уз мекуштво мужа, али је одржа моћни ауторитет мудрог задружног старешине „Ђеда.“ Покојни Атанасије Николић, чије поуке из живота јесу драгоцени бисер искуства, идеалишући о српској задрузи, описује значај домаћина и домаћице овако: „Желео бих да видим у српског газде баштинског да су му деца навикнута од детињства на послушност, па да су и као ожењени људи онако исто послушни и покорни.... да видим домаћина да не оставља раднике а да их при раду не надгледа и увери се да ли су све израдили и онако верно по наредби његовој.... а у великим радњама као косидби копању и жетви, желео бих да видим домаћина да предњачи а задругари да врве за њим брижљиво као мрави.... Желео бих да видим у српског сељака задругу снажну, и у њој повише јетрва захова и снаха са свекрвом, а све у љубави слози и задовољству. Али то бива где је домаћица честита мајка и свекрва, па уме да држи реда и поретка у задрузи, и да склања у тишини свако неспоразумљење, те тако *ево оне која ствара благослова задрузи.* Она наређује радове снахама и чељади, и док је једна редуша друга је покућарка а трећа станарица, остале не одмичу од преслице и вретена и од разбоја, те тако честита домаћица одржава у честитости чељад своју... Код честите домаћице не би се копало ни косило ни жело са сухом пројом, но би редуша свакад донела на њиву снажан ручак, па раднике обилато нахранила и напојила.“

* * *

Као мере против растура наших задруга могу да се препоруче само *поука* и *обавештавање.* Поука у школи у цркви и на суду; поука на састанцима саборима и на сваком јавном збору, зар ће колико толико допринети да се стање наших задруга окрене бољем. Док ухвати корена у народу истинска просвета, опазиће се права корист од задруга; али дај Боже да дотле од њих не остане само спомен у голом имену.

ДЕОБА ЗАДРУГЕ.

Правни основ деоби у опште, лежи у одредби §. 492 Грађ. Зак. по којој опстанак сваке заједнице зависи од воље њених чланова. Овде и у осталим прописима (§§. 493. и 496.) помиње закон само *наследнике* као лица која могу да траже деобе, а не и задругаре и заједничаре који такође имају то право (§§. 215. и 494); но пошто је §. 527. наглашено да се у случају деобе задруге поступа по општем пропису о деоби, значи све што је речено о деоби у опште да важи и за деобу задруге.

Узрок и време деобе. Појам воље или самопредљивости задругара у руковању својим интересима, представља неограничену слободу располагања са последицом да се задругар може делити кад хоће. Разна закона ограничења у том погледу, јесу само правна аномалија.[1] Пошто опстанак и на-

[1] У реду законих мера противу деобе задруга налази се:
— Указ намес. књажев. достојанства од 18. Јула 1839. № 485.
— Распис попечат. правосуђа од 4 Априла 1842. А№ 843.
— Други распис од 17. Фебруара 1846. В№. 270.
— Допуна §. 492. Грађ. Зак.

предовање сваке заједнице, а у првом реду задруге, зависи од воље удружника, није разложно да се законом спречава деоба противно жељи појединих задругара. Насилне мере за одржање задруга међу Србима у Граници, остајале су такође без успеха.

Ко има права на деобу. Пунолетни задругари, и у опште сва лица која имају право на задружно имање као заједничари по основу својине (§. 215. у вези са §§. 57. и 508 и 510. Грађ. Зак.)

Право удове на деобу. Расправљено је напред да удове у задрузи немају оделитих права. По смрти мужа оне и даље остају у задрузи, под обвезом да у њој „припомажу". По овој дужности која претпоставља заједничко боравлење и заједнички рад, види се да удова у задрузи нема права на деобу. У томе постоји разлика између ње и удове инокосне, која је у праву да свој део ужитка одвоји од осталих наследника. Објашњење §. 414. грађ. зак. од 6. Јула 1853 В№. 539 (Збор. III. 54) ваља схватити тако: да удова у задрузи има права на уживање мужевљег дела подједнако са његовим законим наследницима, *али не и право на деобу тог дела за своје издржање.* Кад би се то право признало задружним удовама, била би потписана смртна пресуда нашим задругама. Не треба узети да удова мора да остане у задрузи и ако то не жели, или да губи право на издржање ако из ње оде. Њен излазак из задруге само своди право издржања на новчану вредност. Припомагање у задрузи значајан је услов за удовино право ужитка али је опет зато веома строго и нелогично дозволити: да удова губи издржање из мужевље куће ако се врати родитељима. Поменуто законодавно објашњење о овом ограничењу, у даном случају може имати само то значење: да се од удовина издржања одбије нешто по оцени вештака зато што не привређује задрузи. Тако и практикују наши судови. Пресудом ваљевског првостепног суда од 23. Октобра 1872. № 24.642 удова Х. добила је право на издржање у новцу ван задруге, пошто би доказан рђав живот између ње и задругара. Деца су и даље остала у задрузи на делу очевине. Но и у овом, као и у сваком другом питању непотпуних или нејасних законских одредба има и противних мњења. Одлуком опште седнице Касац. Суда од 17 Децембра 1894. год. № 9979. једна половина дела покојног задругара задржана је у задрузи

на издржање младолетног детета, а друга је уступљена његовој удови на њено издржање и то *у натури* под јемством да се не отуђи.

Деоба у интересу деце. Као недозрели и неспособни за самостално вршење правних послова, младолетници у опште стоје под нарочитом заштитом нашег законодавца. О њиховом праву на деобу, дају се из одредаба §§. 486. 487. и 520. Грађ. Зак. извести следећи правни резони:

а. По правилу младолетници по смрти родитеља остају и даље у задрузи, уз пунолетног или ожењеног задругара (чл. 34. зак. о старатељству, чл. 23. т. 2. правила о неспорним делима, и §. 519. Грађ. Закона.)

б. По позиву заосталих и наджнвелих, може надлежни суд да приступи попису и деоби дела деце; иначе не (§§. 486 и 520 Грађ. Закона.)

в. Под изразом *заосталих и наджнвелих*, подразумевају се жена покојникова, наследник, стараоци и друга лица којих се ствар тиче (§. 486. Грађ. Зак.)

г. У појам лица којих се *ствар тиче* долазе најближи сродници, знанци, пријатељи, суседи, и свештеници; дакле у опште и *трећа лица*, кад опазе неправилан рад, противу интереса младолетника (чл. 13. закона о старатељству.)

Кћи узрок деобе. Изузетно од наведеног о праву деце на деобу, ово питање довољно објашњује и следећи решени пример:

Задругу породице *Ранковића* састављају потомци 2 помрла брата *Павла* и *Дамјана.* Павле остави три пунолетна сина *Лазара* старешину куће, *Косту* и *Стевана. Дамјан* остави синове пунолетног *Марка* и младолетног *Живка.* Иза Марка остане кћи *Неда* и удова *Јованка.* По жалби удове Јованке против рђавих поступака старешине, решењем првостепног ваљевског суда од 1. Априла 1872 № 8434 би одлучено: да се имање браће Павла и Дамјана подели на два равна дела, један део да се преда наследницима Павловим као пунолетним, а други што припада наследницима Дамјановим — младолетном сину Живку и унуци Неди да се истави из задруге, и настави засебно пупилно поступање.

Примедбама Касацијоног суда од 30. Маја 1872. № 2131. ова је одлука уништена следећим разлозима:

„По допуни §. 529. грађ. зак. од 28. Нов. 1859. женска деца у задрузи имају право наслества у задружном

имању кад умрли нема синова. Део који тако женској деци припада, иставља се из задружног имања онда кад женска деца излазе из задруге, а пре не. У тој околности што је задругар оставио женско дете, не налази се *ни основ ни повод* ранијој деоби задружног имања, особито не онда кад се даје довољно обезбеђења за делове малолетних. Противно поступање косило би се са законским прописима којима је цељ одржање задруге, на име:

— са законодавним решењем од 22. Јула 1846. В№ 270 код §. 492. које забрањује деобу због маловажних узрока;

— са објашњењем §. 523. Грађ. Зак. од 28. Јуна 1849. В№ 1147. које искључује матер у наслеђу детета у задрузи;

— са §. 520. Грађ. Зак. о забрани да се попис задружног имања не чини без нужде“.

Да оценимо најпре исправност првоступне судске одлуке.

По актима појављује се као узрок деобе рђаво поступање задружног старешине, које није ни у колико доказано. На против постављени стараоци кажу да је старешина добар домаћин, и да марљиво надгледа наследницу и удову. Није дакле умесно, што је дозвољена деоба задруге по недоказаној жалби удовиној, и то простом одлуком у ванпарничном поступању.

Друга је погрешка што је овим поводом наређена деоба и дела малолетног Живка стрица наследнице. У току извиђаја о несугласици између старешине задруге с једне и удове и наследнице Неде с друге стране, није нико наводио да се у задрузи рђаво поступа и према Живку. Разлог за одвајање његовог дела, може се дакле наћи само у ближњем сродству према наследници, јер њих двоје као потомци деда Дамјана представљају огранак једног стабла.

Да пређемо на разлоге Касационог Суда.

.... „Али део који тако женској деци припада, иставља се из задружног имања, онда кад женска деца излазе из задруге“ — вели Касација. Из ове поставке пониче питање: које је то време њихова изласка из задруге — удаја или пунолетство? Било једно или друго, зар наследница није у праву да изађе из задруге и раније? О том услову времена наш Грађански Законик ништа не предвиђа. Наређења, која наводи Касација у својим разлозима, доиста заштићују опстанак задруге, али ни једно од њих не условљава да задругар остане у задрузи сасвим или до извесног времена. На против одредба

§ 492. Грађ. Законика о деоби, оставља задругару на вољу да се дели кад хоће. О допуни ове одредбе проговорили смо на другом месту. Овде понављамо: да је нелогично силом одржавати задругу, нарочито у овом случају, јер је потомак умрлог задругара женско дете, дакле лице које и сама Касација оглашује као неспособно за задругу. Кад дакле стараоци малолетнице из оправданих узрока предложе деобу, треба суд да је одобри, ма колико да му је стало до јединства задруге. Заједничко борављење у задрузи, условљавају лична угодност појединаца и узајамна слога, и зато у случају неспоредовања или рђаве управе, задругар је у праву да се дели. То се разуме и за његово потомство у опште. У овом спорном случају, обезбеда коју даје задруга својим имањем, то је само гарантија за одржање целокупности наслеђеног дела; али нити је доказ да није било свађе и злоставе, нити је опет гарантија да ће у напредак малолетници лично бити боље у задрузи.

.... „Што задругар има женско дете, не даје собом ни основ ни повод деоби задружног имања,“ даље наглашује Касација. Ван сваке сумње стоји да је малолетна Неда кћи и наследница задругара Марка, и као таква на део оца у задрузи има права по основу сопствености услед наслеђа. Право сопствености то је неограничено право располагања (§§ 27., 211. и 214. Грађ. Зак.), и наследници Неди као *сопственици* стоји на вољи да се дели, или да и даље остане у задрузи. У томе дакле лежи основ деоби као што се види и из §. 492. Грађ. Зак. Осем тога по правилу само мушки наследници продужују задругу а женскиње из ње излази удајом, и зато и *род пола* може бити повод деоби. Наше мишљење поткрепљује и одлука опште седнице Касационог Суда од 29. Нов. 1886. № 3829.

Зарад исцрпности саме ствари саопштавамо и на овом месту две супротне одлуке нашег највишег суда, у прилог спорног питања: *да ли женскиње саставља задругу?*

а. *Нема задруге*. „По § 57. грађ. зак. под задругом или задружном кућом, подразумева се више лица пунолетних која сама или са својим потомством у заједници живе. У међусобном односају они су задружни. По овом законом пропису и његовој допуни од 16. Маја 1845 и по одредбама §§ 517 и 518 Грађанског Законика, дата је могућност само мушким пунолетнима да састављају задругу; и по смислу тих закона, сагласно обичајима и појмовима народа, она се могла да на-

стави и са младолетним мушким наследницима, ако има у задрузи само једне пунолетне мушке главе. На против кад по смрти једног задругара остану само женска деца, и ако су се затекла у задрузи, настављају живот инокосни, дакле на њих се не могу простирати закони прописи што се односе на задругу". (Општа седница Касацијоног Суда од 22. Марта 1882 № 4266. Сличних одлука има и у „Српском Правнику" 1882. стр. 153. и 187.)

б. *Има задруге*. „Навод суда да женска деца не сачињавају задругу но само мушка лица, не правда се ни једним законским прописом. У § 57. Грађ. Зак. под задругом или задружном кућом, подразумевају се више лица пунолетних *самих* или *са својим потомством* у заједници живећих. Није дакле предвиђено да женска деца не долазе под појам задруге. На против израз „потомство" обухвата и мушке и женске потомке. Сви су они чланови задруге, и састављају задругу. Саобразно томе исказано је и у закону од 16. Маја 1845. да се задруга наставља и међу младолетнима без полног одвајања, и да може постојати и онде где нема више пунолетних или ожењених глава. Зато је и у § 507 грађ. зак. казано у опште: да је задруга онде где је смеса заједничког живота и имања, везом сродства утврђена. Даље и § 529 изреком предвиђа *да девојке у задрузи заостале задружна кућа издржава*. Овај пропис очигледно је противан умовању: да женска деца не припадају задрузи, и да девојке чим отац умре, ако није остало мушког потомства, тим самим престају бити и даље у задрузи, да се дакле између њих и задруге кидају све везе. Кад се узме да у закону није нигде ни једном речи изказано да женска лица не састављају задругу, онда противна поставка може бити основана само на судском умовању; али законом није дозвољено да судови изричу пресуду на основу извођења и умовања противно јасним законским прописима. Најпосле ни одредбе §§ 510, и 517 грађ. законика не говоре ни о томе да женска деца умрлог задругара нису чланови задруге, ни о томе да мати добија у задрузи какво право иза умрлог женког детета, него говоре о нечем што у овој прилици није у питању т. ј. о специјалним правним одношајима дотичних чланова задруге. Почем одређени и јасан закон изриче: да матере не наслеђују своју у задрузи помрлу децу; и почем се нигде у Грађанском Законику не изказује: да задружни одношај између женске деце једног задругара и осталих чланова задруге престаје на пречац и по самом закону одмах чим умре задругар не оставив мушко но само женско потомство, то је неумесно на случај смрти женске деце, која су иза својих родитеља у задрузи живела и помрла, да се примењује § 402. Грађ. Зак. и да се матерама те деце даје право наслеђа на њихов део у задрузи".[1]

Праву на откуп дела женског детета у задрузи, лежи основа у намери законодавца: да се одржи целокупност задружног имања у роду у мушкој лози Моменат употребе тога права, није предвиђен законом, али се разуме по себи. То је на име *удаја наследнице* јер она по правилу овим путем излази деобом из материјалних задружних веза и одношаја и кући засебну кућу. На против нема места примени права откупа о догађају привремене деобе т. ј. кад се издваја део неудомљене наследнице само за њено издржање, у случају неслоге. Ову поставку подупиремо одлуком опште седнице Касацијоног суда од 12 Септембра 1888. № 3234. чија садржина своди се на следеће тачке:

а. са доказане неслоге, младолетна наследница има права да одвојено живи на делу умрлог оца;

б. на деоби, добија дела и у приновку по §§. 493. и 523. Грађанског Закона.

в. деоба бива фактички т. ј. дете ужива део покојног оца у натури, а не у новчаној вредности по оцени вештака; и

г. у овом случају, не наступа још право откупа по допуни §. 529. Грађ. Законика; јер овде није реч о деоби имања као основи неограниченом располагању по начелу наслеђа, него о праву уживања на што наследница има неоспорног права по закону.

У осталом, пошто је деоба догађај зависан од воље сопственика, по изузетку наследница је у праву да дефинитивно раскине стварне одношаје са задругом увек кадгод то захтевају њени интереси, дакле и пре удаје. Задруга ваља да је увек спремна потребним новцем за исплату. Ово објашњујем само зарад оних који резонујући о овом праву, терају ствар до педантерије, и мисле да се задруга може да успротиви деоби до *удаје* или *пунолества* наследнице.

Деоба по захтеву трећих лица у сопственом интересу. Поменуто је напред да одредба §. 515. Грађ. Законика, про

[1] Општа седница Касацијоног Суда од 14. Марта 1883. № 3470.

тивно природи задруге, дозвољава задругару право да задужи свој део; а пропис §. 495. истог Законика изречно наговешћује: *да се заједница живота и имања не може држати на штету трећег.* Из рационалне примене ових законских наређења, излази правилан закључак: да поверилац, са извршном пресудом о дугу и у опште о новчаној обвези осуђеног задругара, има права да тражи преко власти наплату из његовог дела, и тада настаје деоба.

Ова наплата претпоставља рашчишћено питање о искључној својини, и зато је другом тачком §. 471. Грађ. судског поступка и стављено ограничење: да се *заједничке ствари* (§§. 510. и 515. Грађ Законика.) не могу узети за извршење пресуде, док се не истави део осуђеног.

Начин поступања у оваквим случајима деобе, није предвиђен одредбама данашњег Грађанског судског поступка, али је довољно објашњен код члана 268. старог поступка, следећим расписом Министра Правде од 10. Марта 1864 № 1105.

„Разуме се, да ће полицајне власти, учинивши деобу имања, извршивати пресуде из имања које ко у задрузи има, онако, као год да га он и у оделитом стању има. По у оном случају, кад би се породила распра између задругара о томе: да задужени задругар нема ништа од имања у задрузи, или да га има но толико да се поверилац из тога не би могао потпуно намирити за своје тражење, те би се тако породила сумња о имању дужниковом, и по томе би наступио случај члана 268. судског поступка, по коме се намеће повериоцу дужност да доказује у првом случају — да задужени задругар има имања, а у другом — да има више него што му признају задругари, па би он захтевао код суда да то докаже, суд ће то захтевање примити, и ствар по прописима закона расправити; а у свима другим случајима, упућиваће захтевача деобе полицијској власти.“

*

* *

Одредба §. 512. и последња тачка §. 520. Грађ. Законика, нису довољно исправне. Примећено је: да задругу осем осталога чини и смеса заједничког имања (§. 507.) а опросту заједницу карахтерише опет неодређеност дела у општој ствари (§. 215.) По §. 512. поједини задругар и *као одељен* може да остане у заједници са осталим задругарима;

а опет по последњој тачци §. 520. могу малолетници да да остану у задрузи и *после деобе*, која се врши по закон ском изразу „пописом и истављањем“. Оделитост — деоба — то је негативан појам и према задрузи и према заједници, јер издвајањем дела престаје њихова заједничка црта *општа сопственост*, дакле спона која је дотле међусобно везивала поједине задругаре и заједничаре. Горње одредбе, овако стилисане, имају погрешно значање: као да неко и *по деоби* може у опште да остане задругар или заједничар. У ствари овде је реч о ограниченој деоби, и зато ваља представити јасније: да задругари — заједничари — могу бити привремено или само у нечем одељени, а у нечем не. По нашем мњењу: продужење задружног живота *по деоби у свему*, треба да регулише нарочити уговор, као и однoшај кад остане пред задругарима одељени део малолетника. Одлуком опште седнице Касац. суда од 4. Септем. 1887. № 2745 одобрен је уговор о продужају задружног стања између малолетне кћери једног задругара, и малолетних синова другог задругара, до пунолества прве. Она остаје на издржању код матере и очуха, и прима од задруге месечну накнаду у новцу; а о пунолеству примиће откупну накнаду по процени.

О начинима деобе задруге, важи пропис § 496. Грађ. Законика, на име заједничари могу да се деле на тројак начин: сами, пред призваним одабраним људима, или пред својим судом или судијом. О реду и подели задружних ствари, важе опет одредбе §§. 497. 498. 509. и 522. Грађ. Законика, т. ј. дели се најпре особина, па онда остале опште ствари.

НАСЛЕЂЕ У ЗАДРУЗИ.

По обичајном праву, задруга се појављује као прећутни универсални наследник имаовине умрлог задругара и зато, по правилу, у задрузи не може бити речи о отвореном наслеђу. Смрт старешине или другог члана не мења стање и однoшаје задруге ни смесништва имања, него све остаје по старом (§ 516). Малолетна деца остају у задрузи под надзором матере и старешине задруге као природних старалаца (§ 519). Ову идеју продужавања заједничког живота после смрти појединих задругара, донекле заступа и наш Грађански Законик одредбама, које у задрузи искључују приватну својину, и огра-

ничавају засебно располагање без одобрења свију пунолетних или ожењених задругара (§§ 508. и 510). Даља законска определења дају ствари противан правац. Одредбама §§ 515. и 522. Грађ. Законика признаје се задругару искључна својина. Прописом § 521. дозвољено му је неограничено располагање на случај смрти. Наређењем § 520. уведено је и судско поступање *пописом* дела умрлог задругара, у интересу малолетних наследника. Најпосле, одредбом § 527. изречно је наглашено: да се у случају наследства и деобе у задрузи, *поступа по општем пропису наследства и деобе.* На против следећа одредба (§ 528) истаља сасвим противно наследно начело, јер признаје сродству у задрузи првенство над сродством ван задруге, ма ово било и у ближем ступњу.

Наведене законске несугласице уносе забуну међу судије при решавању конкретног случаја о наслеђу у задрузи; и зато је прека потреба да се и ова партија Грађанског Законика што пре пречисти и уреди сагласним одредбама. Тешкоћа у разумевању и примени §§ 527. и 528. Грађ. Законика у толико је већа, што изгледа по последњој тачци § 520. да деца умрлог задругара могу остати у задрузи и по фактички извршеној деоби; а опет по § 528. дозвољава им се првенство наслеђа и у случају, кад оду из задруге за матером. Од многих случајева разноликог схватања и решавања, бележимо на овом месту одлуке опште седнице Касацијоног Суда од 18. Септем. 1881. № 1679; од 14. Марта 1883 № 3470; од 1. Априла 1885 № 1038; и од 27. Јануара 1886. № 127.

Пошто је и у задрузи основа деоби исти наследни поредак као и у општој наследној системи (главе IX. Грађанског Законика), то зарад изцрпности ствари излажемо у кратко ступње редовног наслеђа посебице, држећи се у томе позитивних законских одредаба:

Покојника наслеђују његова деца на равне делове. Синови искључују кћери, које у том случају добијају издржање и пристојно удомљење „по постојећем обичају“.

Покојника без потомства наслеђује отац. Иза оца, наслеђују га рођена браћа; а кад нема ни њих долазе на наслеђе у равној мери мати и рођене сестре.

У недостатку горњих лица и њихова потомства, прелази наслеђе на деда по оцу, и на његово потомство по праву представљања т. ј. на рођене стричеве односно на њихову децу.

Иза њих долазе на наслеђе рођене тетке покојника са својом мајком — бабом покојника.

Затим се јављају као наследници прадед по оцу, прапрадед по оцу, чукундед по оцу са својим потомцима, најпре мушким па женским.

Кад се исцрпе ови редови, прелази наслеђе на матерни род истим поретком до шестог колена.

Кад се претргне и ова родбинска веза, долази на наслеђе жена покојникова односно муж, и најпосле држава (§§. 408. 416 и 530 Грађ. Зак.)

Умрлога сродника представљају у наслеђу његова деца (§§. 399. 400. 402. и 403. Грађ. Зак.)

Усвојник наслеђује поочима и помајку и обратно, у границама §§. 138. 410 и 528. Грађ. Зак.

Пасторка наслеђује његова закона родбина (законодавно решење од 22. Маја 1852. В№ 625 Збор. VI. стр. 103).

По старом тексту §. 529 Грађ. Зак. и тумачењу од 7. Фебруара 1847 В№ 159. (Зборник IV. стр. 6 и 7.) женска деца у задрузи имала су само право на издржање и пристојно удомљење. Законодавним решењем од 28. Нов. 1859. В№ 5282. (Збор. XII. 96.) признато им је потпуно право наслеђа очевине у недостатку синова, но задруга је власна да непокретност исплати по оцени вештака. Оцењујући, умесност овог новачења по неколиким одлукама „Исправничества нахије ваљевске од 1831. и 1834. године,“ које сам раније саопштио[1], дошао сам до следећих резултата:

1. И пре Грађанског Законика, признавано је женској деци право на наслеђе очевине у опште.

2. Извесно је: да су женска деца имала неоспорно право само на наслеђе покретног имања.

3. Доказано је: да је исплата дела што га добије женско дете, правни обичај из доба пре Грађанског Законика, и зато је у толико праведнија допуна §. 529. Грађ. Законика, која озакоњава новчану замену.

Основаност овог правила потврђујемо и следећом одлуком Великог Народног Суда од 16. Октобра 1829. № 936.

„*Рјешавамо*: Да Анђелија може из отчинства свог у вођњаку винограду казану и прочим дрвеним судовима, припадајућу јој част насљедити. По чему и препоручујемо вам

[1]. Гласник Ученог Друштва кн. 36. стр. 261.

(магистрату нахије београдске), да призовете кметове Шиљаковачке, и у согласију са њима како за право нашли будете, определите од предпоменути ствари Анђелији њезино исе, обаче набројивши на оно што је пређе ове деобе мати њена узела. По том цјело припадше јој исе с приличном цјеном процјените, као што би род роду по јевтиније дао, које нека јој стриц њезин за све у готову новцу исплати по приличном опредјеленију вашем и кметовском. *Од њива ливада и протче ораће земље никакво исе насљедити не може*, нити од другог чега кромје од преднаведени ствари."

У опште узевши, допуна § 529. Грађ. Законика одговара дакле назорима нашег обичајног права. Остаје да законодавац још промисли да ли није много учинио давши женскињу у задрузи, право наслеђе на непокретно имање у неограниченом размеру. Говорећи у опште о суженом праву наслеђа женске деце, наш коментариста Матић вели: „И ми нисмо мњенија да кћи засад са сином баштину и кућу мора по полу поделити. Може брат сестру своју праведном исплатом у новцу или у покретним стварима у име насљедија њеног намирити, па ма у којој части, ма засад и не било у једнаком делу насљедија. Кад није друкчије боље је мање, него сасвим неправедан бити".[1]

БРАСТВО, КАО ЗАДРУЖНИ ОБЛИК.

Други један појав наше породичне заједнице тако звано „збратимљавање" или „браство" такође је каратеристична црта само нашег породичног живота. Браства су јако развијена у Ваљевском округу. По материјалном облику браство је исто што и задруга само што му недостаје један од главних елемената што чине задругу, на име крвно сродство, јер се обично збратимљују или несродници или даља родбина. На пример — сиромашни инокосник да поправи своје стање, састави своје имање са имањем другог сиротана и постану *браћа*. Често и имућан човек прими кога у браство ако је оскудан у чељади а није рад да кога усвоји. Како је збратимљењу вазда основа *материјални интерес*, то засебни уговори, одређују правне одношаје ове браће, а неретко буде определен и рок трајању браства. То је другом речју *проста заједница*.

[1] Објашњење Грађанског Законика стр. 542.

Као примере браства старијег доба, наводимо следеће податке из архиве првостепног ваљевског суда:

I.

„6 Априла 1834. године № 58."

„Уговор. С којим ја долеподписани свакој великој власти знано чиним, како је мајка моја Аница по смрти отца мојега, довела у кућу Петра Матића из Робаја себи за човека, а Петар опет привео је сина свога именом Симеуна у моју кућу.

Тога ради, неимајући више браће, узимам себи именованог Симеуна, који је у кућу моју донет; као рођеног брата, и с њим остајемо као два брата кућу држати и о њој радити. По времену пак, ако би се и делити започели, штогођ баштине и најмање има, као два рођена брата да делимо. Бољега пак веровања ради, потврђујем ја и својеручним крстом код имена мога. У Мионици 1. Јануара 1834. † Живан Степановић из Брезја окружија ваљевског."

II.

„19. Фебруара 1835 № 27.

„Илија Ранковић и Дамјан Нешковић из Шарбана окр. ваљевског, предстали су исправничеству овом; и Илија Ранковић жалбу је своју на Дамјана представио наводећи, да га је Дамјан пре 8. година као младолетна у братство узео, и у исто време да му је 5. комада свиња, и 2 краве стеоне дотерао, и да је своју орaћу и косаћу земљу са земљом Дамјановом саставио, и заједно за све време зиратили и плод у комун сбирали. Па сад да немогу више заједно да живе, и да су се веће раставили, и моли да му се праведна деоба учини. Дамјан је на све ово одговорио да је све овако било, и да је Илију пре две године о свом трошку оженио и до 1064. гроша о свадби које у готову новцу које ли у стоци коју је о свадби поклао, потрошио и сада почем су се раздвојили да му је дао 2. крмаче, 4. вепра, двоје назимади, 2. вола, 2. краве, 15. товара жита; и 200. дрвета шљива што је на његовој земљи посадио, поклонио му. Да је све ово издато и сам Илија признао је, и само је још тражио да му што и од крчевине даде, што су у исто време окрчили. Узевши исправничество ово у призрење поискање Илијно у

смотрењу крчевине, будући да су се за остало подмирили, која је до 4 плуга искрчена, за право нађе: да Дамјан дужан буде још један дан орања Илији исккрчити. На пресуду ову обе су се стране задовољиле. Дамјан се обвезао да ће јошт ове године Илији дан орања искрчити.“

Парнице по оваквим уговорима нису ретке. На пример Н. Н. имућан човек, прими у браство каквог сиротана (у ваљевском округу обично Бошњака добегаоца) коме је рецимо све имање 300 динара. Уговоре да примљеник након 20 година заједничког рада добије четврти део од свега имања. По неком времену браственик Н. Н. умре имање дође под масу, а стараоци и удова одреку примљеном браственику свако право ма под каквим изговором (н. пр. наводе да не ради како треба). Наши уговорачи на селу, већином неписмени људи, ретко предвиде могуће последице неправилне примене уговора, и зато доцније настану заплети и спорови.

Браство је установа своје врсте. Као проста материјална заједница, има правног основа у одредби §. 494. Грађ. Зак принадлежи одчести смесништву имања или ортаклука, а одчести задружним одношајима, по чему се мере и правне последице О новом кодифицирању Грађ. Законика, треба је уврстити међу прописе о задрузи, као њен засебни облик

ПРЕГЛЕД.

Знатнијих задружних фамилија у Ваљевском округу у 1872 години.

БРОЈ	ИМЕ ЗАДРУГЕ	МЕСТО	ПОРЕСКЕ ГЛАВЕ	БРОЈ ДУША
	I. Срез Ваљевски			
1	Крунића	Јасеница	5	27
2	Ристића	Грабовица	5	32
3	Крстивојевића	Забрдица	6	31
4	Ђурића	Забрдица	3	24
5	Пушића	Забрдица	4	26
6	Симеуновића	Бабина Лука	5	37
7	Драгојла Симеуновића	Бабина Лука	3	26
8	Новаковића	Бабина Лука	5	29
9	Мирковића	Бабина Лука	3	21
10	Лазаревића	Бранковина	4	33
11	Данила Лазаревића	Бранковина	4	35
12	Петровића	Бранковина	5	31
13	Павића	Бранковина	5	31
14	Поповића	Бранковина	3	22
15	Штулића	Бранковина	4	29
16	Радосављевића	Попучке	5	33
17	Костадиновића	Козличић	5	34
18	Ранковића	Козличић	3	17
19	Ковачевића	Слатина	5	29
20	Тимотића	Доња Буквица	5	27
21	Лазаревића	Доња Буковица	4	34
22	Голоскоковића	Златарић	3	17
23	Томића	Совче	5	26
24	Маричића	Брезовица	5	33
25	Селаковића	Сушица	4	27
26	Васиљевића	Сушица	4	24
27	Бојанића	Лелић	5	30
28	Радојичића	Лелић	5	26
29	Недића	Лелић	4	26
30	Танасија Недића	Лелић	4	21
31	Ристивојевића	Лелић	5	27
32	Матића	Богатић	4	22
33	Јанковића	Богатић	5	19
34	Чолића	Лесковица	4	26
35	Ћебића	Лесковица	4	27
36	Кушаковића	Лесковица	4	23
37	Андрића	Лесковица	3	24
38	Филиповића	Стрмна Гора	5	35
29	Дудића	Клинци	4	26
40	Васиљевића	Клинци	3	21
41	Бранковића	Жабаре	4	27
42	Стојковића	Мрчић	5	32
43	Чулића	Близоње	5	31
44	Ковачевића	Близоње	6	34
45	Срећковића	Близоње	4	29
46	Гођеваца	Заруб	3	29
47	Мојсиловића	Дегурић	4	30
48	Јевтића	Равна	3	26
49	Грујичића	Равна	4	32

БРОЈ	ИМЕ ЗАДРУГЕ	МЕСТО	ПОРЕСКЕ ГЛАВЕ	БРОЈ ДУША
50	Грбића	Попучке	3	33
51	Мандића	Седларе	4	24
	II. Срез Колубарски.			
52	Вишића	Ђурђево	4	29
53	Митровића	Веселиново	4	25
	III. Срез Тамнавски.			
54	Поповића	Јабучје	5	32
55	Смиљанића	Јабучје	6	36
56	Велимировића	Црвена Јабука	4	27
57	Лештарића	Врело	5	38
58	Кузмановића	Таково	4	31
59	Ашковића	Чучуге	5	32
60	Илијичића	Чучуге	3	26
61	Обрадовића	Непричава	4	29
62	Илијћа	Непричава	5	31
63	Ранковића	Тврдојевац	6	35
64	Матића	Совљак	5	38
	IV. Срез подгорски.			
65	Крстића	Стапар	4	29
66	Перића	Миличиница	5	31
67	Ћосића	Лопатањ	4	27
68	Бирчановића	Суводањ	6	34
69	Степановића	Суводањ	5	36
70	Милинковића	Г. Буковица	6	7

ЧЕТВРТИ ДЕО

ДЕОБА ЗАДРУГЕ

У облицима обичајног права.

Народ у Србији, од вајкада у патријархалном стању земљерадње и сточарства, одликоваше се до 1804. године и све до наших писаних закона, многобројним задругама које захватаху големе размере бројем чељади и груписаним имањем. Свиколици чланови једне породице, понегда разгранате подмлатцима до ступња на коме се већ губе сроднички односаји, борављаху на заједничкој баштини под управом оца или изабраног старашине, одржавајући тако задружну целину све дотле, док је не би раскинуо какав природни узрок Србија тога времена, беше препуна многољудним породицама једног презимена и крсног имена, једног рода и заједничких цељи.

У развитку наших породица, задружно живљење представља правилни облик рођења брачне јединке у потомство, које и по смрти родоначелника остаје у заједници. *Инокоштина* је само једно изузеће, које вазда има својих тегобних страна. Сведена понекад само на мужа и жену, и у опште ограничена у имању и радним рукама, инокоштина је мучна борба осамљене људске снаге за егзистенцију. Отуда наша народна пословица „инокоштина сиромаштина“ означује у најширем смислу оскудицу одељене породице, која својих потреба једва подмирује спрегом туђе стоке мобом и позајмицом радника. „Ђе је браће ту је и дијела“, вели друга народна пословица карахтеришући привредну страну задружне породице, што значи: да више руку више и уради. Оскудица инокосне породице у имању и чељади, створила ја у нашем народу правни

обичај *уговорне задруге*, т. ј изазвала је породична удружења несродних лица, негде као *усвојење*, а негде у облику *браства*, о чему је већ говорено. Слично образовање задруге налазимо код Буњеваца и у целој негдашњој војеној граници, где је призната и писаним основним законом од 1850. у одредбама §§. 44 и 45 (Pravni obis. Slovena 141); а има му трага и у старом чешком праву 13 века у заједници несродних лица по дименом „spolek“ и „hromada“ (Иречек — Slovan. pravo v Čechach a na Morave 150. 280). Неке подобности нашем бравству, налази г. Богишић и у сељачкој породици „Gemeinderschaft“ или „Zusammentheilung“ у Немачкој Швајцарској, а нарочито у циришком кантону.

Неулазећи на овом месту у тање разлагање узрока који помажу распад наших задруга, кажемо у опште: да је старе наше породичне заједнице одржавало и продужавало тако дуго, само другојаче политично и социјално стање нашег народа. Спољни притисак од стране завојевача, још више допринесе тешњем везивању породичних интереса у једну целину код нашег народа, који се од вајкада одликује похвалном својтљивошћу.

Као што је данас у обичају, тако у стара времена беше ретка појава да се задруга дели због другог узрока, осем намножености. По гдекојим крајевима нашим држе и данас, да је деоба задруге грех са кога пропадају издељени чланови. „Данас је човек безбраственик свакој рђи на похарици као одвојено бравче у планини“, вели наш учени народњак Љубиша устима Арбанаса у својој причи „Чиста памет лијепо благо“; а народна пословица учи: да је јаку бравству јака и правда, а нејаком бравству нејака и правда.

Племенита осетљивост нашег народа наспрам деобе, као неприродне појаве у распаду задружне заједнице, огледа се најбоље у следећем одломку наше народне песме о *Деоби Јакшића*.

Месец кара звијезду даницу
„Ђе си била звијездо данице?
Ђе си била ђе си дангубила,
Дангубила три бијела дана?“
Даница се њему одговара:
„Ја сам била, ја сам дангубила,
Више бјела града Биограда,
Гледајући чуда великога,

Ђе дијеле браћа очевину,
Јакшић Дмитар и Јакшић Богдане“.[1]

Ово осећање чуђења, управо то гнушање спрам деобе задруга, подједнако је на свим крајевима где Србин живи. Тако, овој нашој народној песми у Херцеговини, сложно и потпуно одјекује друга песма Срба Мијака у Дибранској нахији:

„Сонце ми је застанало,
Сонце ми се загледало,
Настред небо настред плаво,
Настред земља настред сиња.
Да гледало вели чудо,
Вели чудо и велика жалост:
Костадин се оделио
От старога татка свога,
И от татка и от мајка,
И от своје девет сестри.“[2]

Али време мења укусе и изврће обичаје. После непуне стотине година по ослобођењу од ропског стања, у ком наше задруге беху у цвету и полету, њих је данас понестало у нашем народу толико, да их једва налазимо још само по старом Влаху, на Копаонику, и нешто јаче у крајевима Нове Србије. Деоба задруге данас је у нашим очима једна обична и равнодушна појава.

Необорива је истина, да затирању задруга много доприносе писани закони. Заштићујући личну слободу у најширим границама самоопредљивости, они утичу на развитак индивидуалне тековине, и помажу одвојени живот. Овим руше у основу стару организацију породичне заједнице; јер је у задрузи старешина само спољни представник друштвене целине управо њен пуномоћник, а унутарњи поредак у вр-

[1] Моја оцена народних песама *о Јакшићима* на овом месту, штампана је први пут 5. Јан. 1885 (Срп. Нов. бр. 4.) и заједно са осталим изводима у првом делу ове књиге, по времену претходи стручним оценама г. Ст. Новаковића и Натка Нодила, које доцније потичу из другог основа („Последњи Бранковићи“ „Религија Срба и Хрвата“)

[2] М. Милојевић „Песме и обичаји укупног народа Српског“ I, књага. Слично народно осећање налазимо и у старочешкој песми „Љубишин суд“

„Oj Vitavo sto mi mutis vodu?
Sto mi mutis vodu srebropjenn?“
А Влтава одговара:
„Kako nebi mutila si vode,
Kad rodjena svadise se bratja,
Rodna bratja s' otćevog djedinstva“.

шењу послова и сва манипулација у кућењу, јесу дело договора свих задругара, као што је и цела тековина њихово заједничко имање.

О спољним и унутарњим узроцима распада наших задруга већ је говорено. На овом месту заустављамо се на ограниченом задатку: *да само модификујемо извршивање задружних деоба онако, како то бива по обичају*. Још није доцкан да се, тако рећи уграби на хартију по која народна особина из живота установе, која тако рано и тако нагло прелази у историју права.

У задрузи, где је у животу њен основалац (дед или отац), старешинство је у његовим рукама, и на другог прелази тек услед његове старости или немоћи. У селу Глибовцу, Смедеревског округа, живљаше 1878. Танаско Ђорђевић старац преко 80 год., који је војевао о устанку за слободу под Карађорђем и Књазом Милошем. Имађаше у задрузи петоро пунолетних синова и око триестину чељади, а сам беше старешина, и ако је по објашњењу његових синова у тим годинама дубоке старости „да га ни суд не би више примао ни по каквом послу.“ Ипак, снажан старац одржаног здравља, до послетка не пушташе кутњу управу из својих руку, владајући мудро и корисно. Сваког дана појаше коња, обиђе стоку и поља и надгледа радове. Ожењени синови са својом чељади живљаху око њега у засебним домовима; свако вече долазаху му на договор, а после сваки иде међу своје, и саопштава утврђени распоред, упућујући поједине на овај или на онај посао. Решен на деобу, такав један родитељ подели цело своје имање међу синове на равне делове, а за се задржи кућу и подједнак део баштине, па или живи одвојено или пристане уз којега од одељених синова. Кад замре, његов део деле синови опет на равне делове. Тако бива и на деоби покретности, само што отац задржи за се нешто више на име своје укопнине у новцу или у стоци. Малолетни остају са оцем. Редак је случај у животу нашег народа да отац искључи сина из имања, а дешава се да га у љутини одагна од куће, али га опет прими после неког времена кад се одобровољи. По члану 65 старе Грбаљске уредбе, лишаван је имања ђетић који би се оженио против воље очеве и материне, ван ако се покаје затражи опроштаја и добије родитељски благослов. Причано ми је: да пре неких 50 година Никола Машанић из Велике Иванче у београдском округу, беше одагнао сина од куће из истог узрока, но цело село скочи држећи да је такав поступак грех и срамота, те отац најпосле попусти и понова сина прима.[1] Разуме се, да се тако могло дешавати само пре писаних закона. Данас, искључења синова из наслеђа и парничења око тога нису ретка појава ма из каквих побуда, као што се можемо уверити из званичних новина, где се често увршћују публикације тих искључења и одговори на њих.

Неоспорно право деце на очинство односно дедовину, подједнако је схваћено и по другим српским крајевима. У Приморју од Сења до Далмације, народ мисли и држи да отац може с мушким што му воља за живота, дати му н. пр. већи или мањи део, протерати зла сина и т. д али после очеве смрти деле браћа „грунт“ братски.[1] Тако бива и онда, кад син напусти очеву кућу и тумарне у свет па се доцније врати; но у том случају задржавши право на део очевине, мора да се задовољи имањем како га затече, нити има права повраћаја у пређашње стање, ако су браћа за то време штогод отуђила (Одлука шабачког магистрата од 2. Маја 1808 бр. 94). Иначе као стожер садашњих и будућих нараштаја, баштина је по правилу неотуђива За прве владе Књаза Милоша, по жалби синова који су били 8. година ван куће по најму, Велики Народни Суд донесе следећу одлуку под 3. Сеп 1828. № 494: „Будући да је Јован Марковић (из Липовца нахије Крагујевачке) исту баштину готову затекао, коју ни од кога купио није, нити на ону тапију има, зато је и продати никому властан није. *Рјешава*: прво да синови распродату целу баштину наследе, коју откупитељи да имају им што је који купио повратити и уступити; друго, да купциречене баштине новце своје колико је који дао од Јована траже, а његове синове узнемиравати да не дерзну.“

У нашем поморављу око Алексинца, где је власт оца у великом поштовању, није редак случај да отац одвоји синове *само кућом*, а сву управу са имањем задржи у својим рукама. Такав отац од своје воље и по својој увиђавности даје одељеним синовима на ужитак поједине делове непокретног имања, и то ове године на једном а до године на другом крају против чега синови ретко протестују, и ако су више

[1] О власти и праву оца у породици и задрузи има интересантних података у делу Сомнера-мена „The Sout Slavoninans and Raspovts“ (у преводу г-ђе Јонани 1882. год.

[2] Prav. obič. u Slov. 137.

пута принуђени да узимљу туђе земље у наполице. Примера таквом односају полузадружности, налазили смо пре 10 година у селу Тешици међу оцем Илијом Кузмановићем и одвојеним синовима Дичом и Миленком, и у кући Маринка Ракића из Мрсоља. Иначе на том крају нестаје задруге. Чим се син ожени, излази сасвим из родитељске куће. Деобу врши сам отац по својој увиђавности, и готово редовно задржи за се и жену два дела, која оставља ономе од синова код кога премину

У редовном току деоба се врши договорно по одобрењу оца или по пристанку свих задругара. Пример такве једне мирне деобе саопштио нам је сам деобник Димитрије Антић, земљеделац из села Омачнице у Крушевачком округу, у следећем:

„...У нашем дому, поред жива оца домаћина, живело је и нас петоро синова. Само два брата бесмо ожењени. Свега чељади беше на броју шеснаест.

Новембра 14-ог 1878 лицем на божићне покладе, после вечере, у смеху и разговору што је обично о таквим годетима, устанем иза трпезе и прозборим оцу:

— Ако ми оче дозволиш рекао бих ти неколико речи, и ако напред знам да оне не ће бити по вољи свима.

Браћа и остала наша чељад зачуде се, јер се нико не могаше да домисли о чему ћу говорити.

Отац одговори:

— Кажи сине, шта ти је воља без замерке! Знај да на овом свету, нема човека, који ће бити сваком по вољи!“

Станем говорити:

— Оче! ако ми одобриш рад сам да се оделим.

Мало збуњен, отац најпре поћута, па онда рече.

— Па добро синко! Знај, да прво мени то није мило! Је ли теби од истине драго, да се од нас одвојиш?

Поновим да је то моја одлучна жеља, додајући:

— Волим оче, да се то деси за моје младости и твог живота. Ти си нама свој петини стекао ово имање, па нас ти и подели! Бојим се оче умрећеш, па ћемо се ми браћа завадити око деобе, да нам се насмеју гори од нас. Као што знаш, служих у стајаћој војсци три године, и умешах се међу прве људе. Млоги знају нашу кућу и по теби и по мени, па ми није мило да наиђе свађа око деобе А доста оче седим у задрузи. Ево се већ навршује 15. година, како ожењен са женом и децом слушам све што ми ти заповедиш. Молим те одели ме! По реду је, да ја као најстарији син изађем први из куће Што ми год оче одвојиш, пашће ми слатко и пријатно, па како ми Бог да!

Опет отац мало поћута, па онда рече:

— Кад ти је мило, а ти се синко одели! Нека ти је са срећом! Одвојићу ти шта ти на део пада. За себе задржаћу дела као брат, јер не знам докле још могу поживети. После моје смрти, ви браћа разделите то на равне делове Не узимам дела у зградама, јер не знам код кога ћу сина и у којој згради умрети. Који буде мојем животу најпогоднији, код тога ћу и живети и душу испустити. Теби Димитрије одвајам нову кућу. Изађи кад ти је воља! Слатко си ме сине послушао. Нека ти је Бог на помоћи!

Пољубим оца у руку, не без потреса и жалости.

Од 14. до 22. Новембра дотеривах нову кућу и спремах нужне потребе; а 23 узмем жену и децу и одемо да заложимо први огањ у новом дому.

Би жао оцу, и изађе у поље к стоци.. ..

Спремим вечеру и пошаљем по оца, који и дође са маћехом, једном сесстром и са два млађа брата.

На уласку отац проговори:

— Добро вече и срећан вам дом!

Пољубим га у руку, поздравимо се са осталима, и сви седнемо за сто вечерајући и пијући у божју славу.

По вечери устане отац да иде. Ја скинем капу и пољубим у руку најпре њега па маћеху, и поздравим се са сестром и браћом. Тако и моја жена и деца. Отац нам ипак пожеле сваку срећу у његовом дому.

На неколико дана доцније подели отац све имање и покретно и непокретно на равних шест делова. Нико му од нас браће не замери ни у длаци. Чувши то, наши сељани дивише се овако ненадној и мирној деоби Данас хвала Богу живимо свиколици у добру, и једно друго зовемо на част. На селу свака задруга, која се подели овако лепим начином, живи лепо и после, па и сам Бог помаже задругарима. На против, где се она дели свађом, и једно од другог граби, ту зову кметове, општински одбор, и најзад изборни суд; чине трошкове и једни и други, и упропашћују задружно имање. Нису задругари једно другом од помоћи, и штета на све стране.“[1]

[1] На добавци овог писма, захвалан сам пријатељском настојавању пок. Павла Паварца, крушевачког учитеља.

Кад се отац противи деоби, синови воде парницу и са пресудом у руци траже дела. У овом случају ако нема споразума, деобу извршује *изборни суд* по својој увиђавности, но води рачуна и од обичаја. Имадох у рукама пресуду изборног суда од 6. Октобра 1869. о деоби задруге Павла Ивановића из Ковачевца у смедеревском округу, којом би досуђен оцу раван део као и шесторици његових синова

На очевом делу остаје као уживалица мати задругара; а кад и она умре браћа га деле подједнако. По тужби код магистрата нахије београдске у Рогачи, решењем Великог Народног Суда од 23. фебруара 1828 године Бр. 64. деоба очевог дела расправљена је овако: „*Рјешавамо овако*: *да Васа по учињеној деоби умрлог отца њиовог, свега мала отчиног с митером својом док је жива прави притјажатељ остане, тако да ни от чега брату свом Вићентију* что се каса *отчиног исета дати не има, док им* се *гођ мати у животу находи; а по смрти матере њиове, онда Васо с братом својим Вићентијем очтино исе између себе на поле да поделе, и то что се тиче грунта какоти ливада њива винограда и воћњака; а прочи мал у стоки и стајама и у казану и проче ствари које се находе, како и сами новци, да остане неподељено при Василију, које ће он по том по расположенију свом за душу отца и матере њихове како за душу тако и за погреб издати А из тију сви предиоменути ствари и мала поч њиова отца, мати њиова уживленије своје до смрти да има*“.

У међусобној деоби, задружна браћа добијају равне делове по главама. Млађем остане очева кућа по старословенском обичају „и има бити млађему старо огњишче,“ који је очуван у Пољичком штатуту и у Руској Правди. Нежењеном поред дела издвоји се *женидбина* по ухваћеном рачуну колико су и остали на то потрошили; а најстаријем уз део даду браћа и какав поклон у *знак старешинства* н. пр. очево оружје у Црној Гори, или коња са прибором у Србији (обично у крагујевачком округу). Овом одликовању најстаријег брата на деоби, премда данас бива добром вољем свију задругара, као једном обичајном праву налазимо трага у старијем добу у народној песми *Деоба Јакшића*:

„О мало се браћа завадише
Да око шта већ ни око шта,
Око врана коња и сокола.
Дмитар иште коња старешинство
Врана коња и сива сокола,
Богдан не да њему ни једнога“.

Где је земља у групи, деоба бива мотком, т. ј. ма каквим дрветом неограђене дужине, па колико мотака једном толико другом трећем и т. д. Деоба раскомаданих земаља бива *по парчади*, а где-где и мотком, и у овом последњем случају сваки задругар добије дела у појединим парчадима.

Обично деобу извршује старешина задруге или најстарији брат. Кад се задругари не сложе коме шта да припадне, онда онај који дели одреди деонице по броју деобника, и остави право избора свима осталим, а сам се задовољи последњим делом; но како у том случају често њему остане најлошији део, остала браћа договорно даду му какав поклон од својих делова, те се тако опет сви изједначе. Где-где опет, поштујући један другог, прва браћа навалице узму лошије делове да бољи остану онима иза њих. Према овој *братски* вршеној деоби узајамног попуштања, јавља се у свој одвратности дирљива слика грамзивости у деоби Митра и Шћепана браће Јакшића:

„Шћепан узе првојагњенице
Митру даје старе очупане
Шћепан узе гроше и дукате
И на голо крупне талијере.
Митру даје паре и динаре“.
„Кад стадоше дијелит оружје
Шћепан узе ново и свијетло
Митру даје старо испрскано
Од свашта му даје дио криви.“

Бива да изборни суд одреди и начин деобе. Пресудом од 4. Марта 1879. у деоби Паје и Маринка браће Бабића из Липове, би утврђено: „Пајо да дели виноград — Маринко да узима; Маринко да дели кобиле — Пајо да узима; Маринко да дели вотњак код винограда — Пајо да узима.“ У старом Дубровнику, овај ред деобе беше одређен закоником овако: Где су само два брата, млађи дели куће покућарство бродове и лађе, а старији виноградe животињу новац и послугу. Где је више браће млађи ма био и свештеник дели куће и баштине близу града и млинове, а бира најпре најстарији брат па редом до најмлађега, у року од 8 дана, који се даде сваком од њих на промишљење. Остале земље дели најстарији брат а најмлађи

бира, и за њим остали до најстаријега. Покретне ствари дели средњи брат или браћа, а бирају најстарији брат и за њим остали по реду. Деобник узима последњи део. Сестре без браће деле истим начином и редом.[1]

Стоку деле *по браћи.* Добије ли један бољих волова, другоме се даду боље овце те се изравњају. Понекад добију дела и сама деца но то је више поклон за услугу н. пр. чобанину даду овцу, свињару прасе и т. д.

Жито деле негде *по радницима* и одвоје нешто и на исхрану деце која ништа не привређују; а већином бива *по чељади* тако, да и најмање добије равног дела То се правда изговором: да дете истина ништа не заради али много растури, па зато и њему треба хране као и матором. По једном споменику народног обичајног права у Приморју из XVI. века, кад се о деоби задруге има да подели и жито које је родило последње године на задружној земљи, део деци која су у колевци то је: што мати може у скуту своје сукње да понесе.[2]

Вештачка деоба — коцком (жребом) ретка је У Руднику о деоби вуцијаху чворове, што се тамо зове „излачити шкурту“, а тога обичаја има но врло ретко и у смедеревском округу.

Одељени део задругара зове се *деоница* (у ужичком округу и по целој Шумадији) и *оделбина* (у крушевачком округу). За фактично заузеће дела, управ за обележје искључне својине задругара, има народ глагол „особити“ као синоним са речју *одвојити.* „Он је одмах ископао ендек, и тако своје *особио*“ рече 1880 године у Крушевцу, на судском протоколу, Ранђија удова Николе Миленковића из Гари, жалећи се на пасторка, што по извршеној деоби захвата пупилну земљу.

---

[1] Stat. IV. 79. Богишић — Rad jugosl. akad. V. 146.
[2] Rad jugosl. akad. I. 229.

ДОДАТАК.

ПРИНОСЦИ ЗА ИСТОРИЈУ СТАРОГ СРПСКОГ ПРАВА.

ИЗ ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА.[1]

Чл. 35.

И што записȣѥ царь баштине, комȣ запише село да ѥетсь логофетȣ .л. перперь за хрисовȣль; а комȣ жȣпȣ, ѡдь вьсакога села .л. перперь, а діакȣ за писаніе .ѕ. перперь.

Чл. 56.

Црькавами да ѡблада господинь царь и патріарьха и логофеть, а и инь никто.

Чл. 57.

И црькви царскыѥ да се не подла(га)ю подь црькви веліе.

[1] По издању г. Ст. Новаковића.

ПРИНОСЦИ ЗА ИСТОРИЈУ СТАРОГ СРПСКОГ ПРАВА.

ЛОГОТЕТИ У ЦРКВИ И ДРЖАВИ СРПСКОЈ.

У бр. 6. и 7. г. Максимовићева „Права“ од 1886. године, као ваљан прилог изучавању старих звања и достојанстава наших, штампан је чланак г. Стојана Новаковића, под насловом: „*Служба логотета (или великог логотета) у старој српској држави.*“

Прикупивши по старим листинама грађу о употреби ове речи у развитку наше државе писмености, и поредивши је са сличним установама у Византији и на Западу, г. писац у свом чланку долази до следећег научног резултата:

1. у Византији, служба логотета беше много слична са садашњом министарском службом; а служба великог логотета могаше бити слична служби садашњег министра иностраних и министра унутрашњих дела, па и самој служби министра-председника.

2. На Западу у католичким државама, као чиновници уз владаоца, логотети бринули су се о писмима што их издаваху владаоци, и беху чувари државног печата. Познати су под именом „канцелара,“ под којима у 15. и 16. веку беше и правда у феудалној Француској.

3. Код нас, *како изгледа. г. Новаковићу*, логотет Душанова времена стајао је на челу владе, утичући на сва дела царске канцеларије, а и на спољне послове.... Држећи под руком царску канцеларију у времену кад је делити правду било достојање владаоца, логотет је *по мишљењу г. Новаковића* имао посла и са црквама и свештенством а кроз то посредно и са правдом и суђењем.... Под царем Урошем потпис логотета на исправама у изразу „при логотете“ по обичајима тадашњег времена вреди колико данашњи министарски према-потпис; а опет значка на њима да су логотети „милосници“ у ствари

о којој се пише, изједначава се, *вели г. Новаковић*, са данашњим обичајем државне писмености по којему се извршилац или одговорник увек спрам владаоца потписује.... У опште за цара Уроша и под Вукашином, *по мишљењу г. Новаковића* готово сви послови владалачки ишли су преко логотета, који је тада и био прави канцелар западних држава.... Под Деспотом Стеваном, по сведочанству Костадина философа заведена подела власти на струке, задржана је, *вели г. Новаковић*, и под Деспотом Ђурђем Бранковићем, а по њој је, по његову извођењу, „логотету од старијег ширег круга његовых послова припао део послова с црквом, с правдом и с иностраним државама“...

То је у главним потезима садржина овог чланка, у чијој обради употребио је г. писац велики део наших писмених споменика нарочито времена цара Уроша. Што је у чланку остало неопажено још неколико листина, важних за расправу покренутог питања, узрока ваља тражити само у разбацаности материјала ове врсте по разним збиркама и књигама, које нам нису увек на руци. Та сметња ширем прегледу материјала и системнијој обради дела, постојаће за сваког књижевника у пословима ове врсте, догод се не отклони марљивим прикупљањем и срећивањем мтеријала под руком каквог знаоца.

Придружујући овом чланку г. Новаковића своје податке о служби српских логотета, надам се да ће разлика између мене и г. Новаковића у анализи старих државних установа наших, допринети, да се нашим правним историцима олакша посао критичније оцене једне установе, о којој се засад не може рећи да је довољно јасна и позната.

У хришћанској цркви, услед црквенохијерархијске потребе, заведени беху виши чинови хијерархијских звања, чији носиоци немају особитог степена свештеничког, али опет по важности своје службе имађаху великих права и повластица као административни чиновници. У старије време њих је било код свију катедара патријарских, митрополитских а у неколико и епископских; но у новије доба има их само код катедара патријарских и то не код свију. У првом реду њих 15 (тако звани *десни хор*) зваху се достојанственици цркве, јер искључно њима беше поверена централна епархијска управа, а то су поименице: економ, сакеларије, скеуфилакс, хартофилакс, сакелије, протекдит, протонотарије, конзетризије, референдар, *логотет*, хипомниматограф, хјеримнимон, хипогонатац, магистар молбеница, и дидаскал или теолог, но само првих 6 имађаху највеће власти и почасти, и на цариградској патријаршији зваху се патријарски саветници — ексокатакили. Сви ови достојанственици имађаху права на особите титуле које им признаваху црквени поглавари у писменим сношајима, без обзира на њихов хијерархијски ступањ. Тако *ексокатакиле* титулисаху; „високопречасни пређубазни и премили мој брате, господине ђаконе!....“ протонарија канстризија, референдара, *логотета* и хипомниматографа: „најљубазнији сине ...“ Специјална дужност *логотета* у хришћансхој цркви беше: да води дневник писама која је епископ разашиљао или примао у сношају са властима потчињеним свештенством и народом. Чувао је епископски печат и ударао га на повељама епископа, и на књигама које је епископ одобравао за црквену или народну употребу.[1])

Исти значај имају логотети и данас у православној цркви на истоку.[2]

За владе Костадина VII. на византијском двору логотет војске беше велики финансијски чиновник, под којим беху хартуларије тема или обласни чиновници за вођење регистара о броју војника и о њиховим трошковима; даље логотети стоке, логотети државних радионица, логотети саобраћаја итд.[3] О паду Цариграда у турске руке, беше логотет Ђорђе Франца, историк, кога г. Ч. Мијатовић назива министром.[4]

Описујући свечаност трке у Цариграду, г. др. Вл. Ђорђевић (коме се не може одрећи избор и критичност материјала ни у обради историјских романа), налази у свити цара Андроника III. државне великодостојнике овим редом: *ћесар*, први чиновник до цара: *велики војвода* (мегас дукс) старешина целокупне војске: *десиота*, царски намесник у провинцији; *севастократор*, командант једног дела војске; *велики доместикус*, љубимац народа Јован Кантакузен, у звању министра унутрашњих и спољашних послова и министар двора, коме први авансман што га чека, беше то да постане *ћесар*. „Сада, вели г. Ђорђевић, беху на реду *велики логотет* тајни

[1] Ник. Ружичић „Номоканон српске цркве I. 145. 166. Милаш „Достојанства у православној цркви“ 131. 136. 158.
[2] Мајер „Neues Konwersations-Lexikon.“ 1865.
[3] Рамбо „L'empire grec“. 204. 207.
[4] Годишњица III. 140 159.

саветник царски и надзорник царске благајне, око њега пуно неких логотета за грађевине а нарочито логотет јавних друмова и тркалишта, логотет водовода, велики хартуларије приватне писарнице царске.[1]

Код Руса *приказима* т. ј. појединим гранама управне власти, руковаху властела и *ђаци* или секретари, један или више њих. Писмене радове разних државних установа махом обављаху сами *ђаци*, као у нас логотети, после *подђаци* обично реда свештеничког или трговачког. Ове приказе Петар Велики заменио је колегијама.[2]

Код Чеха и Моравaца звање логотета као државног канцелара, било је од великог политичког и литералног значаја, и већином беше скопчано са звањем црквених великодостојника.[3]

У Бугара, по византијском уређењу логотет беше државни канцелар и министар финанције. Бригу око издавања државних исправа водио је такође логотет, а писао је његов ђак.[4]

Код Хрвата, звање српског логотета одговараше звању краљевског канцелара коме беше потчињено остало особље краљевске канцеларије. Пошто се у оно доба свештенство бавило науком и писменошћу, то, вели г. Рачки, као у свих европских дворова тако и на хрватском, особље краљевске канцеларије састојаше се из свештенства. Отуда с овом писарницом беше уско скопчана и дворска црква.[5]

Босански бани и краљеви од Кулина, за писмоводство у својим дворским канцеларијама, где су писане повеље, вођене коресподенције са страним владаоцима и т д. имађаху најпре *ђаке* (scriba) а после *логотете* (logothet). Доцније и војводе и кнезови босански имали су ђаке који су за њих вршили све писмене послове.[6]

Код Влаха услед гегравског положаја тврђих политичких веза међународне комуникације и династичких сроћавања, развијће државних установа њихових, подлегло је утицајима српске културе. По црквама њиховим господоваше старо-

[1] Отаџбина 1875. Фебруар 205. 206. Историјски роман *Стефан Душан.*

[2] „Dejini ruskcho narodu a jeho kultury“ од J. Перволфа, J Гебауера и т. д. стр. 73. „Руковод. к росс. исторіи“ од Д. Иловајског стр. 110.

[3] Др. Херм. Иречек: „Slowanske pravo v Cechachah a na Morave.“II.119.III.112.137.

[4] Др. Конст Иречек „Dejini norodu Bulgarskeho.“ 343. 346.

[5] Odlomci iz drzavnoga prava hrvatskoga za narodne dynastie. 94·

[6] Klaić „Povjest Bosne.“ 9 и 10.

српска служба, а на двору владалаца и у свим редовима државне управе завођено је чиновништво по примеру и уредби српског двора. Дипломе њихових владалаца у равној мери писане су на српском и влашком језику. У много њих налазимо помена о логотетима и о другим дворским и државним службама српског порекла, што ми даје повода да на овом месту скренем пажњу наших правника историка на сродство и узајмност државних институција код оба народа.[1]

Ограничен само на изворе којима засад располажем, поменућу од њихових листина оне, кроз које наше питање о српским логотетима добија више светлости и дубљег разјашњења.

Међу хрисовуљама манастира Студенице, налазимо по једну и од ове тројице угровлахијских владалаца: Јона Матије Бесарабе, Јона Глигорија Гике, и Јона Стефана Кантакузена. Потоња је на влашком језику. То су дарбена писма о годишњој новчаној помоћи манастиру, и по форми и по садржини слична нашим старим исправама овог рода. Међу лицима, што се под именом сведока наводе у писмима као јемци за тврђу извршења онога што је обећано, налазимо великодостојнике са српским називима службе коју врше, у у овом реду:

А. Хрисовуља Матије Бесарабе:

1. Жупан Барбуљ, велики бан краљевски.
2. Жупан Драгомир, велики дворник.
3. Жупан Руд (Радул?) *велики логофет.*
4. Жупан Строје, велики вистијар.
5. Жупан Преда, велики спатар.
6. Жупан Сокол, велики кључар.
7. Жупан Думитрашко, велики столник.
8. Жупан Руд (Радул?) Михачев велики комис.
9. Жупан Драгутин, велики пехарник.
10. Жупан Константин, *логофет.*[2]

[1] Навод ове тачке, у неким делима других писаца преписан је без цитације из овог мог чланка, који је штампан први пут 1886 године у „Виделу“. Ова ограда важи и за многа друга места из других мојих чланака.

[2] Јаћим Вујић „*Путешествије по Сербији 1826.*“ стр. 116 до 124. Примећене погрешке преписа Вујићева и скратице, ја сам исправио по смислу, држећи се номенклатуре старих српских звања и чинова у колико их утубих читајући наше споменике.

У другој дипломи овог војводе од 20. Новембра 1645. којом записује годишњу помоћ манастиру Папратни, долазе као сведоци истим редом исти великодостојници са овом малом разликом: место речи *комис* стоји *коморник*; на оба места *Радуљ* место *Руд*; а поред последњег имена *Константин*, место речи *логофет* долазе називи: *велики постељник и исправник*. На послетку записан је неки Соаре као писац, чега на првој нема.[1]

Б. Хрисовуља Глигорија Гике.:

1. Пан Преда, велики бан краљевски.
2. Пан Строје, велики дворник.
3. Пан Ћирко, *велики логотет.*
4. Пан Марешу, велики вистијар.
5. Пан Тодор, велики спатар.
6. Пан Баде, велики кључар. За тим без титуле „пан“ ова имена:
7. Михаљ, велики столник.
8. Константин, велики коморник.
9. Катакозино, велики пехарник,
10. Коста, велики постељник.
11. Нирш (?) бан Катакозино, *велики логотет*. Затим долази запис да је хрисовуљу писао *Думитрашко логотет*, датум и место, па име и презиме дародавца.

В. Хрисовуља Јона Стефана Кантакузена: (на влашком језику) дословно овако:

1. Пан Константин Штирбеј. *вел. бан* (велики бан.)
2. Пан Џуне Градиштанул, *вел. војеник* (велики војвода.)
3. Пан Радул Дудеску *вел. логофет* (велики логотет)
4. Пан Радул Кантакузино, вел. спат(ар)
5. Пан Шербан Буфоренул, *вел. ви(с)тијари.*
6. Пан Шербан Присечанул, *вел. кључи* (велики кључар.)
7. Пан Петрашко Брезојанул, *вел. пос.* (велики постељник.)
8. Пан Статије Леденул, *вел. пухарник* (велики пехарник.)
9. Пан Нагоје Топлечанул *вел. стол* (ник.)
10. Пан Михаил Кантакузино, *вел. комин* (коморник)[2]

[1] Шафарик „Pamatky drev. pismen. Jihoslovanuv.“ 1873. 116.

[2] Вероватније је да замењује реч „комис“ које има такође међу дворским влашким службама У хрисовуљи молдавског војводе Василија од 11 Августа 1643. стоји: *„и вера пана Косте комиса“* (Шафарик. „Pamatky.“ 112.).

11. Пан Глигорије, *вел. слуџи* (велики слуга.)
12. Пан Шербан Греченул, *вел. питам* (велики питар, т. ј. хлебар.) За тим:
13. *Ши* (значи *и*) *исправник Константин вел. логофет*, па онда значка да је писано и потписано прве године владања дародавчева у престоном граду Букурешту, руком неког Негоаца, логотета од Трговишта. После долази дародавчев потпис, а испод њега једно за другим и ови потписи:

Радул Дудеску велики логофет.

Константин Концескул велики логофет.

У својој дипломи од 1596 год. ове сведоке, међу којима су такође два велика логотета, назива угровлахијски војвода Јон Михаило *„почтеним правителем господста — ми,“* а диплому је „намазао“ Петар граматик.[1]

Опет записане по двоపред налазимо *велике логотете* у дипломи истог војводе Михаила од 20 Маја 1598. и у дипломи војводе Јона Радула од 20 Априла 1652 са засебним потписима *логотета* као писара.[2]

У дипломи Молдавског војводе Василија Лупула од 1651 дарованој манастиру Лапавини, на закључку стоји: „А на бољшу крепост и потврждениjе тому всему више писану. велели јесми нашему верному и почтеному бољерину пану Тодорашку Јановић, великому логофету, писати и нашеј печати привесити к сему штиному листу нашему“.[3]

Дед по матери нашег краља Милана *Константин Катарџија* беше велики логотет књажевине Молдавије.[4] За време Јона Мирчета (1547) штампао је у Влашкој у граду Трговишту апостол унук старог војводе Божидара — *Димитрије логотет.*

Ма колико залагали труда, да из ових листина по реду потписа објаснимо важност логотета, ипак долазимо само до површног резултата. Као у нас, беше и код Влаха две групе логотета: великодостојника, и обичног писарског особља. Било их је у оба реда по више, и по важности звања као да су велики логотети заузимали средину међу државним великодостојницима и дворским чиновницима, јер их налазимо промешане и с једним и с другима. Опажано је напред, да их

[1] Гласник др. Срп. Слов. IX. 243.

[2] Голубица. књ. V. 318 334

[3] Старинар. Година XI. књ. 3 и 4. стр. 87. Саопштач ове дипломе владика Никанор Ружичић налази да „велики логотет“ беше министар унутрашњих дела.

[4] Гласник Ученог Друштва књ. 66 стр. 227.

диплома војводе Јона Михаила назива „поштеним правитељима“ што значи да су преставници власти по извесним струкама државних послова. Налазимо их иза имена владаочева као премапотписнике, што би ишло у прилог тврдњи г. Новаковића о њиховој политичкој важности. Видимо даље да се звање великог логогета стиче на једном истом лицу са неким звањем „исправника,“ а међу тим звање „исправника“ носи по другој дипломи и *велики постељник*, по природи посла тако рећи неписмоводно лице. Влашка реч „исправ“ кореном српска, значи обављање посла или извршивање нечега, а „исправник“ надзорник, исправник.[1] У писму Карађорђа Правител. Совету од 12 Новем. 1812. № 1020. о спуштању кладовске скеле на Дунаву, помиње се извештај неког „исправника“ из Чернеца. Уредник Деловодног Протокола Карађорђева каже да исправник значи судија[2] но то погрешно објашњење произлази отуда, што су прве владе кнеза Милоша наши ,судови носили назив „исправничества,“ па је уредник ову туђу установу протумачио нашом домаћом. Као што видимо из преписке, сама ствар ни најмање не спада у судске послове, и по томе на овом месту реч *исправник* означавала би каквог финансијског или полицијског чиновника у улози надзорника над скелом. Није без интереса за ствар, што се у Мајерову лексикону логотет у првом реду назива рачуновођ; а као што разабрах, у Влашкој, име логотета, тако важно у старини, носе сада прости надзорници спахијског имања и спахијски пединтери.

Служба логотета, као установа државоправног значаја, поодавна је у нашој књижевности предмет правничког истраживања. Знаменити објашњивач словенских права Маћејовски тврди да су достојанства *бана и жупана*, којих је у Србији нестало пре Душанова Законика, замењена грчким називима *логотета и примикирија*, но то мишљење побијено је у науци.[3] Г. др. Никола Крстић, чији радови на пољу историје наших народних права, имају непоречене важности, у својим „*разматрањима старих српских права*“ звање логотета уподобљава садашњем звању државног секретара или

[1] Види тумачење влашких речи српског или словенског корена од пок. Јована С. Поповића. *Гласник.* кн. I 51.

[2] *Деловод прот. Карађорђа* 1812 и 1813 год. стр 75 и регистра 36.

[3] Маћејовски „Историја Словенских права“ — у преводу г. др. Ник. Крстића 102. 284. Рачки „Odlomci iz drzavnoga prava“ и т. д. 112.

начелника државне владаочеве канцеларије, који је обично уз владаоца, са њим путује и извршује његове заповести. Обележавајући делокруг овог звања г. Крстић тврди, да је поглавита дужност логотета да пише т. ј. да саставља хрисовуље и остала писма која издаваше владалац; да је био чувар великог државног печата и ударао га на дипломе, по чему, вели, беше као неки контролор а уједно и десна рука владаоцу при издавању диплома и саставу државних писама; да је као поклисар употребљаван на разне државне службе; да их је било више, и да су састављали а и сами писали државна писма која имају неки вид државних уговора; а сигурно су, вели састављали и сами писали и дипломе које владаоци издаваху приватним лицима наплаћујући и извесне таксе, које не примаху за писање дипломе него за *хрисовуљ* т. ј. златни печат који су стављали на диплому. По важности службе узима г. Крстић, да се логотет појављује и као дворски чиновник и великодостојник по томе, што се на више места помиње и као *милосник* т. ј. сведок који се на дипломи потписивао ради њене веће вероватности, а за овакве сведоке владоци су употребљавали само властелу вишег чина и степена[1] Ово правилно схватање права и дужности наших логотета, потпуно се подудара са њиховим значајем и код Влаха, као што видимо из ових речи војводе Јона Василија у дипломи ман. Милешеви од 11. Августа 1643 године: „а за већу важност и тврђу свега тога што је горе записано, заповедисмо нашем верном и поштеном бољарину пану Тодорашку Јањевићу, великом логотету, да то запише, и наш печат привеже овом истинитом листу нашем.“[2]

Од осталих наших књижевника, у колико ми је познато само је г. Ч. Мијатовић додирнуо ове питање о српским логотетима најпре у својој историјској расправи „*Цар Урош и Краљ Вукашин.*“ Упућујући на диплому од 1351. коју издаде цар Душан граду Котору преко Вукашина,[3] вели г. Мијатовић: „Године 1351. налазимо Вукашина као царева ло-

[1] Гласник IX. 109.

[2] Шаф. „Pamatky“. 145.

[3] Сумњу г. Љуб. Ковачевића да је лажна ова диплома, примамо са резервом. Види његову расправу. „И по трећи пут Краљ Вукашин није убио цара Уроша.“ стр. 12.

готета. Он је као неки царев секретар за све државне послове. Као такав он је секретар државног сабора ... Од царског логотета Вукашин је постао царски намесник у области која је захватила нешто од Маћедоније и Прилепске,“[1] Доцније мисли г. Мијатовић да је логотет у првој линији главни државни архивар, чувар државног печата у средњевечном смислу, и могућним начином нека врста министра правде и министра двора.[2]

Кад с већим кад с мањим значењем установа логотета постојала је, нема сумње, од вајкада у старој српској држави. Њена права важност почиње расти на сву прилику од Милутинова доба, кроз постунни утицај византијске културе на наше домаће установе. Ипак међу Милутиновим дипломама не налазимо засад ни једне са именом логотета, но место тога долази народно име „ђак“ разног значења. На Милутиновој хрисовуљи манастиру Ратачкоме потписан је као писар „Петар ђак.“[3] За владе Дечанскога дужност великог логотета врши у почетку „Архиђак,“ као што видимо из његове дипломе од 22. Јануара 1325. (или 1333?.) коју историк Мајков истина не именује, али нас на њу упућује речима: „био је и „велики логотет“ по свој прилици исто што је у писму Дечанскога „Архидијак,“ који је отправљао особито посланичке и писарске послове; били су „логотети“ и „граматици“ иначе „дијаци“ којима је главни посао био писати писма “[4] О овој дипломи Дечанскога говори и г. др. Крстић, објашњујући значења речи „ђак,“ и „архиђак“ овако: „Ђак је канцеларијски чиновник, преписивао је а и сам састављао сва писма која издаваше владаоци, државне власти, и појединн властели. Ђак је био потчињен логотету али је често отправљао и саме дужности логотета ... Било их је више степена јер се у некој дипломи Стевана Дечанског од 22. Јануара 1325 помиње „Архидијак Марињ Баранињ,“ који је сигурно био старешина над осталим ђацима, и отправљао дужности које су после предате логотету.“[5]

---

[1] Гласник XX 220.

[2] Ђурађ Бранковић I. 90.

[3] Гласник 35. стр. 153. Раније на клетвеној књизи босанског бана Матије Нинослава (1236) налазимо као писца *Десоја граматига*. „А се писахъ именемь Десое граматикь“ (Ср. Спом. II. К. Тртковића 9.)

[4] „Истор. срп. народа“ у преводу Даничића 64.

[5] Гласник IX. 121.

По досад објављеним листинама реч логотет долази први пут у пресуди Дечанскога од 6 Септембра 1327. коју је г. Новаковић саопштио у целини у „Праву“ бр. 8. 1885. а и ја је додирнух раније у бр 96. Срп. Новина 1885. у чланку „*Уредници места и иравина.*“ Под Душаном звање логотета постаје познатије. На дародавном писму душановом цркви Богородичној код Габрова од 21. Маја око 1350. год иза царева потписа стоји записка: „повељенијем господина цара, *Ђурађ Логотет*,“ а као испоручилац царске милости именује се у тексту властелин *Челник Ђурица* речима: „*И посла царство — ми властелина Чељника Ђурица, и народих му да издаст цркви сија вишеисанија.*“[1] Рајић назива *великим логотетом* и Јанићија првог српског патријарха.[2] Видесмо напред, да за царског логотета држе и Вукашина. Нема сумње, да је под Душаном логотетску службу, ма и најкраће време, вршио син Вукашинов Краљевић Марко, о ком вели народна песма:

„Код цара је Марко писар био
У њега су књиге старославне
И он знаде на коме је царство.“[3]

Обележивши нарочитом одредбом свога Законика однопај логотета према цркви, Душан је на сву прилику санкционисао једно право, коме извора не треба тражити тако далеко. Мислим да је у нашој старој држави, звању великог логотета додато право да се меша у црквене послове тек од времена кад је Данило, доцније српски архијепископ, почео да улази у разне државне послове. Бар по изворима који су ми на рупи, нема трага о ранијем каквом мешању државне власти у црквене послове преко логотета.

Под царем Урошем и доцнијим нашим владаоцима, логотети врше разне државне и дворске службе, час као прости писари, а час као лица већег државног значаја.

Говорећи о пресуди Дечанскога од 5. Септембра 1327 у којој се помиње: да је Рајко логотет извршену краљевску пресуду записао, г. Новаковић примећује: *да овај свршени иосао логотетски треба да нам буде на уму при оире-*

---

[1] Гласник 24. стр. 241.

[2] Рајићева Историја и т. д. књ. II. 576.

[3] Вукове „Срп. народне песме“ II. 192. Под ц. Урошем вршио је К. Марко и политичку мисију у сношајима наше државе са Дубровником. Види књижицу „И по трећи пут Вукашин није убио цара Уроша.“ 13.

дељавању делокруга логотетова, чиме мислим да наглашује као да су логотети вршили и судске послове. То не стоји! На против даје се видети из пресуде, да је у споровима изналажење правде и њено извршење било непосредно у рукама других државних чиновника (у овом случају у рукама Градислава Војиншића пристава и чељника Градислава), на основу чијег извиђаја краљ изрече пресуду, а логотет је само записа, вршећи тим писарски посао, без икаквог личног утицаја на развој царнице и акат пресуђења. У чланку „*Уредници места и правина*“ ја сам доказао да је за доба краља Милутина, изрицање правде у споровима око међа и земаља, било поверено нарочитом суду, који је задржан у важности и у самом Душановом Законику. Из хрисовуља Ман. Дечанског видимо нарочито, да је посао ове врсте и у времену Дечанског редовно спадао у област судова.... „и посла краљевство-ми судију Парабка и судију Богдана утесати међе Средњему селу и Куманову, и с њими кд. сведоке, и утесаше међе.... „и тузи земљу што присведоковаше сведоци и т. д рече краљевство-ми на поли разделити, и раздели и(х) Парабак судија.“[1] Узрок што је Дечански лично умешан у расправу парнице о којој је реч у горњој пресуди, даје се објаснити околношћу, што се парбена ствар тицала с једне ствар синова великог дворског властелина — *теичије Хардомиља*, који потпадају под надлежност краљевског дворског суда,[2] а с друге стране светиње српске ман. Хилендара, чији представник игуман Гервасије (тужилац у овој парници) стоји па двору српског краља у великом поштовању и уважењу.[3]

По важности, коју даје знању логотета Душанов Законик, изгледа г. Новаковићу: да је логотет душанова времена стајао на челу владе и утицао како на све послове царске канцеларије тако и на спољне. Труд кога заложи учени писац око доказа ове своје тврдње, извођењем важности логотета из његова односаја према владаоцу у времену, „*кад је*, вели, *делити правду било достојање владаоца*,“ носи печат дубоке зналачке оцене старих државних односаја

---

[1] М. Милојевић „*Дечанске Хрисовуље*“ 95

[2] Тај принцип изузетног суда за сталну дворску властелу, унесен је и у Душанов Законик, као што видимо из чл. 107. његових одредаба, који гласи овако: „*против властеле, која непрестано борави у кући мојег царског величанства, може се уложити тужба само пред дворским судијом; а други нико да им не суди.*“

[3] Ив. Павловић „*Домаћи извори за српску историју*“ 262.

и установа наших, али није заснован на чињеницама тако одређеним о делокругу логотетске службе, да га смемо примити без приговора. То вреди и за други навод г. Новаковића: да су логотети, имајући преко царске канцеларије посла са црквама и свештенством, посредно имали посла и са суђењем. У чл. 56. Душанова законика читамо ову одредбу: „*црквама да управља господин цар, и патријарх и логотет.*“ Штудовали ово неколико речи маколико, последак је једно: *да су у нас логотети уз стално звање царског или државног секретара имали и неко право надзора над црквама.* Делокруг тога надзора, остаје под нагађењем, док се не пронађу одређенији извори. Као и друге средњевековне државе и Србија стоји у неколико под апсолутном управом владаоца од времена жупана Немање, али ипак за период владавине душанове не да се рећи безусловно, да је земаљска управа била искључиво у рукама владаоца, и да је и сама примена правде била у рукама његове канцеларије, Осем осталог што ћу као разлог навести ниже, томе се противи и ондашња система обласне управе земаљске, по којој су управници појединих покрајина српских били умаломе независни владаоци. Целом садржином својих државно-правних одредаба, пружа нам Душанов Законик довољно доказа о тежњи првог српског кодификатора, да се у држави заведе правна безбедност под заштитом *закона* као јединог извора за правне односаје. Отуда предвиђеност владаочевих прерогатива, подела светске и духовне власти, завођење судова разних степена, ограничење владаоца да се не меша у изрицање правде, једнакост народа у обрани својих права пред законом и судом и т. д. На двору царском диже се правди храм установом *дворског суда*, а на челу њеном год. 1354. не стоји логотет него *велики царски судија Божидар* (Bossidarius judex generalis.[1])

Ничим већи не беше значај логотета ни у црквеним пословима. По својим повластицама цркве и манастири беху потпуно автономне општине у праву руковања својом имовином, у суђењу својих подложника, наплати глоба и других прихода. Према оваквом самосталном унутрашњем односају наших богомоља, право мешања логотета као представника државне власти у црквене послове, има врло ус-

---

[1] Monumenta spect. hist. Slovorum meridionalium. III. 264. По цитату Флоринског у књизи „*Јужни Словени и Византија у другој четврти 14. века*“ II. 255

ких граница. Стојећи само под врховним надзором државне власти, цркве јамачно беху дужне повремено да подносе рачуне и извештаје о руковању својим приходима. Осем тога било је цркава које безусловно и непосредно потпадаху под управу владаоца, по овој одредби чл 57. Душанова Законика: *„и цркве царске да се не подлажу под цркве велике.“* Код свеколике унутарње независности њихове, на црквама лежаху и неке обавезе, наређење и извршење којих падало је под контролу државне власти н. пр. по чл. 10. Душанова Законика дужност *носа* или *понoса* кад цар путује. Било је још и глоба у кривицама црквених људи по делима која по својој природи падаху под суђење царских и државних судова (по чл 105. и 112. Душ. Зак. убиство, крвна освета, крађа, разбојништво, присвајање туђих подложника, издајство, отмица властелинске чељади,) па их је зато збирала државна власт. Из оваквог односаја државе према црквама, рађа се царској канцеларији право мешања у црквена дела у овима и њима сличним пословима, а отуда власт и дужност логотета, као начелника царске канцеларије, да то право примењује у извесним приликама. Потврђујући обитељи Св. Атанасија право на притежање старог села код Зихне названо „Острине“ цар Душан вели на закључку своје дипломе: „А требе и дворанин г. Логотет добро да зна, и да речене обитељи не узнемирује ни у чему.“[1]

Мимо то, проширујући службу логотета ван црквених и на друге послове, не треба да губимо из вида ни ово. У Византији, код Бугара а можда по ономе што наведох раније и код Влаха — логотети беху велики и мали финансијски чиновници, и надзорници царских и државних прихода. Код нас у данима унутарње размирице под Милутином, државно благо би поверено чувању Данила доцнијег архијепископа српског, о коме, да је вршио и дужност логотета, имамо разлога да мислимо. После неког времена за логотета душанова долази опет црквено лице Јанићије, доцније први патријарх српски, и у том међувремену појавом Душанова Законика излази одредба о праву мешања логотета у црквене послове. Није без изгледа на обистињење зимисао: да су велики логотети као начелници царске канцеларије, били у маломе и „разложници“ царских прихода и расхода, и чу-

[1] Гласник XXXII. 280

вари царске благајне, дакле *велики финансијски чиновници*; и по томе њихово право мешања у црквене послове по чл 56. Душан. Зак. не би било ништа друго до санкционисано проширење њихове финанцијске службе и на црквене послове, у колико су долазили у делокруг државне власти.

По листинама које су до данас обелодањене, служба наших великих логотета јавља се у овој двојакој природи: у *редовној* својој дужности, као писмоводна лица, они су највиши орган царске канцеларије, и стоје под непосредном влашћу и упутима самог владаоца. Од ове сталне дужностиваља разликовати другу *ванредну* њихову дужност: извршивање разних административних и политичких мисија у име владаоца (поверење, које, као што ћу ниже доказати, у то време не уживаху искључиво логотети), у ком потоњем случају као заменици владаоца они су у исто доба његови „милосници“ или пуномоћници. Не одричем велику политичку важност многим пословима, које извршиваху логотети по наредби владалаца српских. Не спорим ни то, да у то време као чиновници од велике канцеларијске способности, уживаху и милости и одликовања својих владалаца, али ипак не могу да усвојим мишљење г. Новаковића: да се њихов положај у јавној служби може уравнати положају данашњих одговорних министра; и да у том смислу значе и њихови потписи. Марљиво проучавајући правну важност потписа на нашим старим исправама, дошао сам до убеђења: да потписи логотета као *таквих* немају никаквог значаја за садржину саме ствари онде, где не стоји да су као милосници извршиоци ванредне поруке. То је старински необавезан обичај да се на сваком писменом послу потпише и писар. Ако завиримо у поједине листине видићемо да су многи правни послови свршени без потписа логотета; да су у многима као „милосници“ владаоца уз логотете употребљена и друга лица и т. д. Тако:

...За цара Уроша логотети Дамјан и Гргур беху нарочити изасланици око обнављања односаја са Дубровником, и услед њихова споразума издаде Урош диплому, на којој нема имена писца (Mon. Serb. 174.)

....У дипломи кнеза Лазара од 9. Јануара 1387. налазимо логотета Ненада међу милосницима уз жупана челника и кефалију без означаја писца дипломе.(Mon. Serb. 205.)

....Важна (за историју одношаја властеле према владаоцу) диплома Вука Бранковића од 20 Јануара 1387. о међународним одношајима са Дубровником, потврђена је преко других милосника без логотета (Mon. Serb. 209.)

....У уговору деспота Ђурђа Смедеревца са Дубровником од 17 Септем. 1446. год. у Смедереву, као владаочеви милосници помињу се велики челник Михаило. и челник ризнички Паскоје, и *логотет Богдан*.

У времену, у ком г. Новаковић писарској значци: да је диплома писана *„при логотете Драгославе,“* придева важност министарског потписа (1358. и 1360,) па и раније и доцније, налазимо разних владалачких диплома без потписа логотета. Тако:

....У дипломи ц. Уроша од 25. Априла 1357. нема потписа логотета (Mon. Serb 160.)

....На двема ранијим његовим дипломама од 24. Априла 1357. такође нема логотета; а на трећој истог датума стоји *да је преручи логотет Драгослав* (Mon. Serb. 157. 1580 159.)

У опште за оцену оне ванредне политичке службе наших логотета, ваља имати на уму оно што г. Крстић умесно примећује: да у Србији звања великодостојника не беху свакад стална, него могао је велики властелин да отправља разна звања једно за другим.[1] На дипломи босанског краља Стефана Томаша од 3. Септ. 1444 дужност логотета врши *протовисијар* Рестоје.[2]

Поредећи дипломе душанова и урошева времена г. Новаковић чини напомену: „да је за историка знатно, што се уз Душана ни један од логотета не помиње по имену, а уз Уроша још у оно време самодржавне власти, они одмах оволико избијају на површину.“ Ова тврдња губи вредности већ по томе, што смо напред навели диплому на којој је уз Душана потписан логотет Ђурађ. Док се растурене дипломе душанова времена прикупе и среде, биће таквих доказа по свој прилици и више. Међу тим оцењујући политичку важност логотета по овом несигурном мерилу, можемо пасти у другу погрешку да их нађемо у мањој важности и положају баш у времену кад их г. Новаковић уздиже до звања министра. Мени н. пр. пада у очи, што се за владе деспота

[1] Гласник IX. 111.

[2] Monum. Serb. 427.

Стевана, међу 18 диплома његових разне садржине, помиње логотет само на једној од 2. Децембра 1505. и то међу милосницима (Mon. Serb. 269.)

У оскудици извора о подели управне власти, не да се рећи са извесношћу ни за које време старе српске владевине, да су логотети били на врху ма којој грани државне управе. Истина, по површним извештајима Костадина Философа и ми се придружујемо мишљењу г. Новаковића: да је за владе Деспота Стевана извршена у држави нека реорганизација управне власти поделом на *струке*, и да је она под деспотом Ђурђем продужена и усавршена; али као што не примамо без убеђујућих доказа тврђење да је под Душаном стајао логотет на челу владе, тако не можемо да се сложимо ни са мишљењем: да је за владавине д. Стевана и д. Ђурђа био логотет у положају данашњег министра, и да му је у делокруг рада *„припадао део послова с црквом, с правдом и иностраним државама.“* Г. Ч. Мијатовић каже: да је управа српске државе за време деспота Ђурђа била у рукама ове тројице великодостојника: *великог чељника* (данашњег министра полиције и правде,) *великог војводе* (данашњега министра војеног и заповедника војске,) и *протовистијара* (министра финансије, главног казначеја и главног управника владаочевих добара.)[1] Односно полиције и правде ово мишљење налази потврде у много наших писмених споменика, где и звања нижих челника носе само вршиоци полицијских и судских послова.

Иза ових разлагања, служба логотета у старој српској држави. даје се заокружити следећим границама:

1. Прво доба нашег државног живота до Милутина, логотети су прости писари уз владаоца и земаљске власнике, без икаквог политичког значења; и отуда редак помен о њима у листинама тога времена.

2. *Под Милутином и Дечанским, услед измене државних установа, значај логотета расти и промеће се у јавну службу; настаје деоба на велике и мале логотете (ђак и архиђак), о чијем утицају у јавне послове може бити само односне речи, према ступњу њихове интелигенције, и поверењу које уживаху код својих старешина.*[2]

[1] Ђурађ Бранковић. Отаџбина. Април 1875 530.

[2] „Писано рукоју срдачнога ми слуге Томаша логотета“ (листина Краља Стефана Дабише од 17. Јула 1392); или „а уписа вазљубљени логотет краљевства ми Томаш Бућанин“ (листина краља Стефана Остоје од 4. Децембра 1409.)

3. Под Душаном, логотети врше разне дворске и државне службе, а звање великог логотета као царског и државног секретара постаје од утицаја у свим писменим пословима царске канцеларије, но без значења какве самосталне управне власти. Као повереници владаоца воде у његово име преговоре и утврђују уговоре са суседним земљама потписујући се као владаочеви „милосници“ и „преручници“; ударају државни печат на исправама које подлеже царској потврди; расматрају црквене рачуне и старају се о прикупљању прихода од цркава, колико припадају царској или државној каси. Као лични секретар владаоца, велики је логотет у једно и владаочев тајни саветник, одликовање, које је вукло за собом друго веће: да уз остале великодостојнике земље учествује и у државном већу. То се за позније доба убедљиво види из дипломе босанског краља Стефана Томаша од 14. Окт. 1458. у којој се регистругје молба Степана Ратковића, посланика деспотице Јелене Лазареве и девера јој Стевана Бранковића, овим речима: „и поиска од господства — ни милост што му је дао логофетцтво велико и власт над црквами светопочивши брат ми господин деспот Лазар, *и што му је почтење учинио и у већу га посадио*, да га у оним господство — ми потврди и држи.“[1]

4 Овај однотај логотета и великог логотета према цркви, владаоцу и држави, остаје и даље под царем Урошем и осталим владаоцима српским до коначне пропасти српске државе.

УРЕДНИЦИ МЕСТА И ПРАВИНА.

За обележавање међа, посебице за њихово изналажење и утврђивање у споровима, употребљавани су кроза сва времена нашег народног живота *стари вешти људи*, као искључиво доказно средство. То су лица којима је стање ствари било познато по непосредном знању или по веродостојном предању. По нашим писаним споменицима њих зову „добри људи,“ „веровани људи,“ негде „вешти људи,“ често „сведоци,“ а понајчешће „стариници“. Као једна врста оног друштвеног реда

[1] Рад Југослов. Акад. I. 156. Ову је диплому цитирао и г. Новаковић са изоставком места, које се као важно овим додира. Од н ега нешто података о звању логотета и о установи *већа*, има и у књизи „Последњи Бранковићи“ стр. 20.

у земљи, који у обрани части стоји под једнаком заштитом Душанова Законика са племићима,[1] ови веровани људи, стариници и т. д. беху из кола људи. чија савесност и способност у пословима, без обзира на сталеж коме припадаху, беше ван сваке сумње по њиховом поштењу старости и осведоченом искуству у животу. За наших дана са њима су једне категорије изборне судије, које на неким местима зову „добри људи“ „поштени људи“ или „братски погађалци,“ а то су људи, чувени у својој околини са мудрости поштења и правичности.[2] Исправљајући Рајца, који мисли да у опште *добри људи* беху неплемићи, умесно примећује историк Мајков, да се добри људи одабираху према реду оних чије дело беше у питању, само греши у томе што их назва *незаклетим сведоцима*, држећи да својих навода у спору потврђиваху само речима Напротив, не само по очуваним писменим споменицима но и из обичаја који допре до наших дана, знамо бар за ову врсту добрих људи — за сведоке о међама — да својих исказа о делу, потврђиваху заклетвама у познатој формули *уз преношење земље на глави или о врату.* Расправљајући спор о међи косерићкој по тужби хилендарског игумана Гервасија против Дмитра и Борисава синова „*Теичије Хардомила*,“ наређује Дечански: да се поведу „вi *стариник жупљан, достоверних човек*,“ који дошав на међу „*заклеше се страшним заклетијем вси ва једино и указаше међу*.“[3]

Ове поштоване правдољупце налазимо на сваком послу обележавања и утврђивања међа. Тако:

…У својој хрисовуљи манастиру Дечанском, вели Дечански: „*посла краљевство ми судију Богдана и Парабка утесати међу Средњему селу и Ђуманову, а с ними кд. сведоке, и утесаше међе.... а тузи земље што присведоковаше сведоци*“ ит.д.[4]

У Душановој дипломи о подарбини земаља цркви архангела Михаила и Гаврила код Призрена, међа селу Речанима сецијаше од „*Смрдећа студенца посреде баре куда стариници пођоше*.“[5]

....На молбу севастократора Деана да своја баштина села приложи цркви Свете Богородице у Архиљевици, Ду-

[1] Чл. 173. Душ. Законика по Новаковићу.
[2] Sitte und Brauch der Südslovenen 1885. 126.
[3] Шафарик — Pamatky 94.
[4] Милојевић – Дечанске Хрисовуље.
[5] Срећковић — Синан-паша

шан потписује у Скопљу хрисовуљу 1349. год. у којој одобрава ово прилагање речима: *„И такози повеле царство ми* (Деану) *да пође сам с вештими људими да ју теше* (т. ј. да обележе међе), *и утесавши да принесе царству ми.*"[1]

. ..Дарбеним писмом, које пада у периоду од 1389 —1405. монахиња Евгенија са синовима Стеваном и Вуком, прилажу пиргу Василијеву код Хилендара село Ливоч на Бинчи — Морави, и одређују међе по казивању *„стариника"* на лицу места, пред Вуком челником и Бранком приштевским кефалијом[2]

....Жупан Бељак и и брат му војвода Радич Санковићи, уступају Дубрвнику жупу Канавље и Виталину, уверив се да му је старина *„по старех писмех и по старех паметарех добрех људех, који су чули од једнога колена до другога, и по ведуштех белезех и зламењ.*"[3]

....Ђурађ и Стеван синови Ивана Црнојевића господара Зете, повељом од 1495. прилажу разне земље манастиру Богородици на Цетињу, и помињу старе добре људе као уреднике међа овим речима: „И уредихом на коејждој стране искомих бољар 24. страни тое муже верније и всакому пријатељи, донесеније и извештеније от родителеј пријемших, от предречених местах правинах "[4]

....За владе Турака 1778. год стари људи *по својој души* осинорављу међе манастиру Вољавчи.[5]

....По заклетви стараца Јеротија Милутиновића из Синошевића од 97 год. и Михаила Николића из Бојића од 90 год. Шабачки магистрат 5. Априла 1810. год. Бр. 658. пресуди спори о међи између села Варне и Бојића.[6]

.... Октобра 14-ог 1812, Бр. 995. налаже Кара Ђорђе војводи параћинском Илији Барјактаровићу да од Кривовараца не отима планину *ако стари људи „не одсвједоче" да је његова својина.*[7]

.... Објавом од 5. Октобра 1820. бр. 1336. Књаз Милош утврђује границе између села Баталага и Тулара у ваљевској нахији, по налазу *добрих људи* — кметова оконих села, којима је било остављено да ову размирицу о међи расправе и пресуде „по својој души и по правди."[8]

---

1. 2. 3. Monumenta Serbica 144. 217. 263.
4 Спом. Буд. Пешт. Архива. V. 172.
5 Гласник Ученог Друштва св. 25. стр. 72.
6 Протоко Шабачког Магистрата 156.
7 Деловодни протоко К. Ђорђа 70.
8 Грађа за историју Краљевине Србије I 70.

Као свечана уверавања о истинитости навода о међама, искази ових сведока по правилу пропраћени беху заклетвама. У колико сазнајемо из трагова, очуваних до данас обичајима, њихова је потоња садржина изгубила много од своје првобитне јачине. „Страшно заклетије" које јемачно у времену Дечанскога беше пропраћено дужим и свечанијим призивањем зала и невоља на главу кривоклетника у застрашујућој форми (онако од прилике као у заклетвама Црногораца и Паштровића), кроз векове претопило се у краћу блажу формулу, но ипак *значајна символика* тога акта очувана је и до данас. На име, кроз сва времена редовно је уза заклетву употребљавано и *проношење земље о врату или на глави.* И данас у споровима око синора неретко чује се код наших судова захтев парничара: да сведоци међом „пронесу земљу" па нека им се верује; или уверавање парничара да је земља његова по томе, што су те и те године туда *пронели земљу* ти и ти људи.

Као примере „страшног заклетија" у недостатку ближих извора, наводимо следеће податке. На једном празном листу пронађене књиге Statut grada Senja od 1338." има једна старосрпска заклетва под насловом „Prisega vlaška." Саопштач мисли да је записана на крају 17. или у почетку 18. века, али јој је постанак далеко ранији. Одликује се предвиђеним страховитим последицама по живот тело душу пород и имаовину кривоклетника. Од речи до речи гласи: „Ја Н. Н. присежем, тако мени Бог помози и моја вера ришћанска, дванаест апостолов, четири евангелисте, и вас двор небески, да ја хоћу данас казивати праву божију истину шта будем знал, и на што будем питан ништај затајити. Тако ми се не затрло десеторо семе, семе од срца вола коња и осталога блага и круха, с ким се човек храни и живе на овом свету. И ако се ја данас криво закунем тер не кажем праву божју истину, не имал у куму кума, у другу друга у пријатељу пријатеља. И штогоди се мучил залуд се мучил, него ми се све рђом и чађом створило. И тако нам се наша литургија жабом (хавом?) не створила. И водили ме бесна и везана од намастира до намастира, и не могло ми се лека наћи. И на конац конца: да би бекао као бравче, да би лајао као пашче; треснула ме небеска висина и прождрла ме паклена дубина, кад врази паклени брду мучили душу моју

по све веком. Амин!“[1] По старом обичају, који по уверавању Вука Врчевића трајаше у Боци Которској и за његових дана, онај који се куне мора да постави пред судом и попом трнове бодљике испод својих ногу, а на главу с обема рукама камен, па онај који га куне говори: „је ли то и то; или: знаш ли шта од овога, или: јеси ли то и то — тако ти се не ископала три семена — људско скотско и земаљско“ т. ј. да не остане трага од њега ни од блага ни од рода у земљи и т. д. Сличних клетвених побуда налазимо у ратној позивници Кнеза Лазара на бој на Косово, по нашој народној песми;[2] или у следећим речима посланице пећког патријарха Арсенија Чарнојевића, из доба пре 1692 г.: „Ако ли се нађе који христијанин непокоран или христијанка, те ове речи не хоће послушати, него почне закон божији разарати, а христијанима чинити зло и саблазан, учинио га господ Бог наказна од васех човек, и разорио господ Бог њега и његов дом и његову стоку и његов траг до деветаго рода. И да је проклет и задржан од цркве божије и закона христијанскога. И да му Бог не да добра никаква ни напретка; или што посејао не родило му; или куд пошао свуда га рђа била — и на дому и на пољу и на васако место.“

Осем случаја кад обе стране вероваху сведоцима без заклетве, у свима осталим *ироношење земље* чинило је дакле главни део саме заклетве. Његова важност даје се оценити по томе, што је сведок, погнувши главу под теретом земље коју понесе, врло ретко острањивао од истине, бојећи се не само божје каштиге због кривоклества, но и људског правосуђа због лажи, јер су у старо време преступи оваквог рода плаћени главом и имање. По уредби општине Грбаљске „ко би се криво заклео у суду кад би га кнезови заклињали, да му вас Грбаљ све што има изеде и попије.“ Постанак кртице везан је у нашем народу за причу о несретном оцу, чија грамзивост да присвоји туђу имаовину лажним доказима, стаде

[1] Arkiv za povjesnicu jugoslovensku књ. III 145.

[2] „Ко не дође на бој на Косово,
У кући му чедо не плакало,
Пред кућом му коло не играло.
Више куће стадо не блејало,
Никакво му сјеме не родило,
Ни у пољу бијела шеница,
Ни у брду винова лозица.
Рђом капом док му је кољена!“

главе рођеног му детета, које живо зарони приграбљена земља.[1] Године 1851. или 1852. госп. Милојко Дуњић пенсионар из Крушевца, као срески писар удараше по сведоџби старих људи границу између општина сењске и стубичке у параћинском срезу Ћупријиског округа. У почетку извиђаја сведоци вараваше у корист једне стране, но кад по захтеву друге стране *понеше земљу* међом, покажу праве границе противно првашњем уверавању. Прича се да је на Златибору на месту „попов колац“ жив ударен на колац некакав поп за криву сведоџбу и заклетву у парници између села око тога места. За углед и памћење и данас сељаци дижу нов колац чим стари отрули.[2]

По члану 31. Душанова Законика, парнице међу селима око међа и земаља расправљане су „соудомь оть светаго краля къди се є прѣставиль,“ дакле по закону што га издаде пред смрт крањ Милутин, утврдивши њим на сву прилику не само процедуру о доказивању права него и надлежност суда. До данас тај закон не би пронађен, и по томе остаје и даље у области испитивања и голих поставака научна реч о његовој садржини. Доведемо ли у везу овај законски пропис што на-њ' упућује, са другим одредбама Душанова Законика, којима су такође основа неки непознати закони св. Краља (н. пр са чл. 18. о споровима између властеле и досељених Саса око тршевине и земаља у опште, или са чл. 21 и 22. који зборе о саставу пороте), долазимо до правилног закључка: да је за Милутина и под Душаном овакве спорове расправљала ако не права порота, а оно нека њена врста у облику изборног суда. То се у осталом види јасније по следећој одредби члана 32. Душанова Законика о споровима између самих сељана: „*За међе селске да даду обоји који ишту сведоке, он половину а он половину по закону*; *да куде реку сведоци то овази да јест*.“

Потоњих година, по нашим крајевима вршено је осиноравање више мање једнаким редом. О томе нас уверавају податци прикупљени из Златибора, Колубаре, Јагодинског и Смедеревског округа, и са Тимока.[3] У Алексиначком поморављу и у Крушевачком округу, тај посао тецијаше овако:

— Изађу парничари и сведоци на лице места, изведу кметове а у доцније време полицијску или судску власт, ис-

[1] Општине у Србији.
[2] Кнежевина Србија 636.
[3] Годишњица књ. II.

питају се сведоци једне и друге стране, па један од парничара, видећи да ће кривом сведоџбом да изгуби своју земљу, навали на кметове да му парничар или који од сведока *пронесе земљу*, говорећи: „Ја, кмете, друкче не могу да пристанем на суђење! Нека ми парничар или сведок пронесе земљу под заклетвом онуда где каже да је међа, па ћу пристати!“ Тада метне у једну торбу земље и понеки камен, па је обеси о врат парничару или сведоку, који, заклевши се најпре у Бога жива, у све свеце у часни крст и јеванђеље у децу, стоку и т. д. да ће право казати, пролази са овако обешеном торбом где зна и хоће, а за њим се постављају белеге и тако се просинори На томе се и парница сврши. Страна која је пристала на такво синорење, да ручак или вечеру, и плати друге трошкове па се разиђу кућама. Или:

— С краја одакле полази клетвеник да покаже међу, ископа се бусен земље па клетвеник носећи га иде границом, а за њим људи побијају коље или ударају камење. На крају међе ископа се рупа, и ту се овај бусен закопа. Потом се носилац бусена куне говорећи: „Како право осинорио, тако ми помогао Бог и овог и оног света, и ова ме земља жива не прикрила!“ Заклетву су ретко полагали сами парничари, но већином годинама најстарији сведок, који зна синоре.

У своjем развитку ова установа — осинорoвање међа старим вештим људима – јавља се дакле у двојаком облику. Што дубље у прошлост, улога је „старника“ више судећег карахтера. Њихово мишљење беше пресудно и обавезно, јер је то исказ заклетих изабраника самих партија. У том добу има „уредника места и правина,“ по карахтеристици у поменутој дипломи браће Црнојевића, као да означује сталне унапред одређене људе, чији је позив да памте постављене међе и белеге, и расправљају око тога појављене спорове. На овом месту треба прибележити и карахтеристично саопштење г. Богишића о нарочитом батинању момчади у Срему и Банату на месту нове границе, да их боље упамте и да до старости знају о њима казивати[1] У доцнија времена „старинници“ јављају се више као прости сведоци дакле као доказно средство у споровима ове врсте, које извиђаху и пресуђиваху друге власти. Доказа налазимо у следећој пресуди Скендербега Ивановића сина Ивана Црнојевића од 1527. године:

[1] Pravni obicaji u Slovena I. 170.

„По тому узех ја господар кадију царева, изидосмо на Вир и скуписмо .кд. (24) властела од све Црвнице, и заклесмо их Богом и душами их, да покажу куди јесу међе црковне и забешке.... И тако кмети обнађоше и пред нами показаше. И ми кадијом осудисмо судом честитога цара, и цркви дасмо да држи како је и првом држала. И књигу уписасмо, и законим печатом Господства мога запечатих.“[1] Ипак, у оба периода искључни позив старинника беше „да прођу и укажу међе.“ Осинoравање („да утешу међе“) вазда па и под Турцима падало је у послове државне власти која је, као што дознајемо из споменика, увек била присутна при оваквим извиђајима. „Ови више именовани христијани монастира Вољавче земљу по својој души осинорише и себе и родитељем својим вечни спомен оставише. Амин. Ко ово разори да је проклет. Амин. Послао је Ефендија на мјесто себе Муставагу Шабчију, Еми Идип.... И Муселин Бекир-ага на мјесто себе посла Мемед Башу Спао 45. орте; и Сердар-ага Сака, и Шабан-ага сердар на мјесто себе послаше Мемед башу Бећировића, Един Џиндин, и дођоше и осинорише по синору, куд су христијани прошли.“[2]

Дешавало се да ови сведоци међа плате главом у својој праведној радњи. Кад је за владе Турака постављана међа између села Железника и Остружнице, Турчин судија метнуо је једном старцу бус земље на главу те прође и показа границу, па кад дође до места што се данас зове „Галетин Гроб“ у Џајиним барама, убију га Турци и отада остаде ту граница[3]

Прича се да су у оваквим расправама који пут играле улогу досетљивост и обмана, као оправдане мере крајње нужде и више користи. У завади између Пивљана и Дробњака око границе, нека баба само да спречи братски покољ беше у један опанак ставила земље из Дробњака а у други из Пиве, и завика: „Не људи, ако Бога знате! Ево ја стојим једном ногом на земљи Дробњачкој а другом на Пивској!“ Клетва јој беше права. Људи се смире, и захвале баби што је познала границу.[4] При обележају српско-турске границе 1830 године, на основи Карађорђевог заузећа од 1812. године, на

[1] Гласник XLVII.
[2] Гласник XXV. 84.
[3] Гласник XIX 178.
[4] Гласник V. 246.

Златибору је помакнута српска граница 2 часа дубље у турску страну. Велики Сердар Мићић нађе стара и честитог човека Божа Кулића, који пред руско-турском комисијом понесе земљу на глави и криво се закле, да је оспорена планина Ивица чак онамо на турској страни иза села Пањка, па се тако и ограничи.[1]

РЕД ПАРНИЧЕЊА И БЕСПЛАТНО СУЂЕЊЕ

у старој српској држави.

Члан 25. Душанова Законика дословно гласи:

„Соудьбы не за котьль ни ѡправѣ никакьве."
„Кто се ѡправи да не дава судіамь ѡправѣ."
„Роукѣ на соудѣ да нѣсть, и ѡпаданіа и оудавѣ, тъкмо да се соудѣ по законѹ"[2]

Погрешна објашњења старијих писаца, навела су г. Ст. Новаковића да садржину овог члана протумачи као начин доказивања *божијим судом* или судбином у кривичним делима, мешајући је са садржином чл. 215. и 216. истог Законика, у којима је мисао о тој материји исказана довољно јасно.

То погрешно мишљење подржава без критике и П. J. Савић у књизи „Теорија судских доказа у кривичним делима."

Са наслоном на факта која налазим по нашим писаним споменицима, потрудићу се да докажем да овај члан Душанова Законика има сасвим друго значење.

Састав речи у првом ставу пораћа сумњу о исправној употреби. Пада у очи на први поглед несвојствено значење честице „не" и одречне заменице „никакве" једно поред другог.

Соудьба значи judicium — суд, пресуду, судски извиђај, но осем тога у споменицима пре Душана има и речи *Соудьбина* која по Даничићу значи impensae in litem factae, дакле парничне трошкове. Ако се растављеве речи текста „соудьбы-не" споје и ушчитају као једна реч, „соудьбине" цела врста могла би значити забрану: *да се не истражују парнични трошкови ни која друга глоба у спровима о котлу.*

Али као да реч „судьбына" има у споменицима и друго значење. У пријатељском уговору између Дубровника и бугарског цара Михаила Асена од 15. Јуна 1253. читамо следећу уговорну клаузулу: „*да ми будемо дужни онем чинити правину без судбине и без дање,*" што би данас значило: да смо дужни уредити ствар без *суда и трошкова.* „Соудьбина" значила би дакле још и *суђење.* У том смислу она је сачувана до данас у нашем Крушевачком округу. По једном парничном делу (1878 г.) тужилац из села Трнаваца у Жупи, правдао је изостанак од рочишта разлогом што је тог дана имао *судбину* код општинског суда. Мислим да у том смислу значи и на овом месту, дакле да је синонима са речју „соудьба" — judicium.

Котьль. У чл. 215. и 216. Душанова Законика ова реч има доиста оно значење у коме га узима г. Новаковић, т.ј. значи тамо доказивање невиности у кривичним делима божијим судом или судбином, метањем руке у кључалу воду, или ношењем усијаног железа с врата црквених до на часну трпезу.

На овом месту у чл. 25. Душанова Законика, она казује сасвим другу мисао.

У некојим нашим споменицима, налазимо наредбу за ослобођење црквених подложника од дужности „котла" у реду ослобођавања од осталих дажбина, и *великих и малих рабата,* које они подносаху заједнички. У другима одредба о „котлу" истог значења, стоји у средини прописа што се односе на суђења и судске глобе, дакле као и у овом члану.

....„*И ослободи их царство ми од приселице и димнине; и бир(а) и соке; и поклисара и исара, и позоба и поноса, и номистра и травнине, и градежа кога либо, и града зиданија; и котла да им нест.*" (Диплома цара Душана цркви св. Богородице код Габрова од 21. Маја око 1350. године). У истом смислу, ослобођавање од дужности „котла" налазимо и у душановој хрисовуљи о прилагању цркве у Штипу манастиру Хилендару, овим редом „*од градозиданија, градобљуденија, сена-кошенија, плетве, жетве, вршења ни приселице и котла да им њес.*"

---

[1] Кнежевиа Србија 724.
[2] По издању г. Ст. Новаковића.

....„*И када се пре сами људије црковни, да им никто не суди разве игуман; а што се пре са инеми људми за вражду, за земљу, за коњ, за провод, да иду пред цара; а за ине судове пред митрополита и пред игумана. И котла архангеловем људем да нест са инеми жупљани, разве међу собом ва Архангеле. И где либо буде суд, глоба да је цркви.*“ (Хрисовуља Душанова цркви св. Архангела Михаила и Гаврила код Призрена).

Према својој употреби у сва три наведена споменика, разликујући се од садржине чл. 215. и 216. Душанова Законика, ова реч очевидно казује исту мисао, коју заступа и члан 25. Душанова Законика. Увиђавано је да на овом месту не значи нити може значити доказивање *божијим судом* или тако звану „мазију,“ која беше у нашем народу у обичају и у само Кара-Ђорђево доба, као врста правног доказа у кривичним делима[1] У оба случаја о „котлу“ је реч као о некој сталној дажбини, која у облику глобе падаше на све црквене подложнике без изузетка.

Да реч „котьлъ“ има везе са суђењем, да се дакле у споменицима вазда јавља уз парничење или као последица парничења, мислим да о том не може бити сумње, узимљући на ум њену употребу у овом члану и у архангелској хрисовуљи. Али настаје једно озбиљно питање: *шта она управо значи?*

Ако подвргнемо широј анализи целу прву тачку чл. 25. Душ. Зак. где се налази ова реч, видимо да се њоме уједначава слободно и бесплатно суђење одредбом, која има предметне везе са чл. 23. и 27. Душ. Зак. у којима опет има друга наредба: *да се суди праведно без икакве бојазни од цара и без уцене парничара.*

Уз реч „оправу“ о којој ћу ниже говорити, реч „котьлъ“ могла би да значи дужност угошћавања судија и судског особља (судска послуга, сведоци и т. д). Нема сумње, у многим приликама ова дужност падаше као терет не само на туженог или на парничаре у опште, но и на целу околину н. пр. о извиђајима кривичних дела. За турске владавине,

---

[1] Из тог доба В. Караџић именује ову двојицу — Панту Стаменића из Тршића у Јадру, и Митра Туфекџију из Мојковића у Рађевини, који од мазије осташе онакажени (Речник 341.) Од осуде Карађорђеве да вади мазију, због неких попаљевих сена што не беше његово дело, избегао је Милутин Гарашанин, јунак из времена српских фрајкора, одметањем у хајдуке (Кнежев. Србија. 96)

кад би учестала злочинства или би у народу нестало правне несигурности појавом хајдучких чета, изашиљане су нарочите истражне комисије познате под именом „тевтиш“, да изнађу злочинце и поврате ред. По уверавању В. Караџића оне су готово од реда по народу хапсиле и глобиле и крива и права, и зато се не може рећи да су и саме биле што друго до насиља која народ тешко подносаше. И у нашем старом праву имамо помена о оваквим истрагама или извиђајима (Mon. Serb. 474. 475) Пошто архангелска хрисовуља у давању „котла“ као глобе, или у подношају њеног терета, одваја црквене људе од осталих жупљана, види се да је она местимице имала широко значење.

То што се ова глоба или дажбина забрањује у Душанову Законику и у богордичиној дипломи, а дозвољава се у Архангелској хрисовуљи даје се објаснити временом постања тих правних споменика. Забрана „котловине“ т. ј. дужности угошћавања судија, без сумње јавља се као законско начело први пут у Душанову Законику Затим уђе у Богородичину диплому коју мећу у годину 1350 и даље у остале хрисовуље и дипломе. Због упропашћених листова, Архангелској дипломи не зна се доба. И ако се не може примити са извесношћу мишљење Богишића, да јој постање пада у годину 1348. ипак нема сумње да је старија од Душанова Законика који постаде 1349. и би допуњен 1354. године. Отуда је дакле, да се у њој као ранијој налази употреба ове Душановим Закоником забрањене установе.

У осталом, у опште узевши ова реч могла би имати и друго једно уже значење, као врста неке чисто црквене глобе, коју даваху црквени људи заједнички о каквим великим пригодама н. пр. о доласку епископа или о прослави храма У том смислу била би ова дажбина налик на установу „чабар вина“, што се такође налази у споменицима као стална дажбина за нека села у црквеној периферији. Ваља се још сетити и доскорашњег нашег обичаја ношења попова „котлића“ по кућама парохије, као једног од најјачих извора свештеничког прихода.

Оправа. Као што видимо из другог става овог члана Душанова Законика, где је мисао исказана разговетније, реч „оправа“ може значити у обојим ставовима само плату судијама коју им даваху парничари за свршени рад. Забрана тога у законом тексту казује: да је награђивање судија било

дотле у обичају и у случајима *кад се ко оправда*, што се овим укида. Доскора, а можда је тако и сада, беше у турској царевини у обичају, да судске трошкове плаћа странка која добије парницу, што беше узрок тамошњем развијеном парничењу и кајишарским интригама пискарача.

Роука. У првом реду она значи кривично јемство породице или околине за оптуженика да није кривац, те се на овај начин ослобођава истраге и казне. У обичном смислу „рука" има и значај обвезаности родбине или околине преступника да плати штету проузроковану кривицом, о чему се можемо уверити из чл. 197. и 198. Душанова Законика.[1] У нашим старим споменицима, разлика јемства између кривичне и грађанске одговорности обележена је јасно разликом јемства „за главу" и јемства „за плату"! ... „*И ми им рекосмо: хоћете ли бити јамца за Рахца што га суд обори да оној илаћа? А они рекоше: јер звах јамца за илату нете бити, размје за главу! И ми за тој немогосмо иримити, и исколе нехтеше бити јамци*" (М. Пуц. I. 101.) Јемци оваквих врста, зову се по споменицима „ручници" и „поручници" (Mon. Ser. 31. 232. 249); а и у данашњем језику „порук" значи јемство на неким нашим крајевима.

У старој Србији, под „руком" мислила се поштена реч, којој је веровано као и заклетви.[2] И данас у погодбама при закључивању уговора у опште *руковање* је у народу карахтеран симболички знак постигнутог споразума, који пре данашњег грађ. .с. поступка могаше да поништи само судска пресуда. Дубровчани одавна не вероваше „руци" но је замењиваху заклетвом. Што у најстаријим српским законима нема *руке*, а има је у писмима још старијим, Мајков налази доказа да је „руци" веровано само у најстарије време наше.

У осталом, по споменицима „рука" означује и неку врсту таксе. У повељи краљице Јелене Которанима (Memor. Stor.

[1] Душан је први кренуо право од *општег јемства к личној одговорности*, што видимо из законских одредаба о одговорности државних чиновника за штету; али га није могао сасвим да истреби, као прастари српски обачај, што увиђамо из одговорности оца за сина, брата за брата, рода за рода — ако живе у једној кући После Душана кад је ослабио унутарњи ред у Србији, морала се уклонити лична одговорност, а осилити опште јемство, и тако је остало све до пропасти (Мајков. 298. 300 301)

[2] „Је л' су били руке ухватили
И задали божју вјеру тврду"

Срп. народ. песме кн. II. 155.

sulle Boicche di Cataro 68.69.) међу таксама које се наплаћиваху стоје и ове: „печать динарь, послухь динарь, рука 2. динара."[1] „У свето-Стефанској хрисовуљи читамо: „*А от глобах: отбој .ні. динара, а рука печат потка самосуд по .г. динар.*" У хрисовуљи манастиру Дечанима стоји одредба: „*да никоје глобе не узме краљ ни архиепископ ни епископ, ни печати, ни руке ни послуха.*" О томе налазимо података и у споменицима Љ. Стојановића (стр. 10. 29.) У околини Бакра у Приморју, *руковање младенаца о прстену* имало је велики религијозни значај.[2] Као глоба, у овом случају да *рука* не означује црквену таксу за верење (обручење)?

На овом месту, које ми претресамо, реч *рука* има међу тим друго правилније значење.

У јужним крајевима наше Старе Србије, зајам у опште, код Црногораца посебице зајам новца, зове се *рукодаћа, рукодавање* (Б. Караџић и Богишић). У Боци поверилац зове се *рукодавалац, рукодавац, рукодавник*. У овој тачци нашег члана, као што видимо, иза речи „рука" долазе и ове старе речи „опаданије" и „удава," за које сумња Даничић са разлогом да су последња глоса, којом писац хтеде да протумачи реч „рука," коју као да није разумео. По тенденцији целог текста ове тачке, рекао бих: да је „рука" старији скраћени облик данашње речи и правног појма *рукодаће*, дакле да значи у опште дуг од зајма, а у овом случају *једно противтражење*, чија се употреба забрањује у току судског извиђаја док се не сврши поведена парница.

Објашњујући показаним начином ову тачку, морамо водити рачуна и о чл. 122. Душанова Законика, у коме се у главном понавља ова иста забрана против намере туженога да заплете ствар противтужбом. Она на крају члана категорички гласи.

„Ако тужени има какву засебну жалбу против тужиоца, нека је изјави пред судијама мојег царског величанства, по свршетку поведене парнице; а док се у овој парници не изрече пресуда, да му се не верује ни у чему ма шта наводио."

[1] Отаџбина — за Јун 1881. 469.
[2] Kolo 1. 63.

Изјашњући се унапред за своју наведену поставку о значењу речи „рука,“ да бацим на ово тамно питање још један зрачак видела и с друге стране.

У Црној Гори фактички извршилац физичког насиља н. пр. код дела убијства или у повредама тела, назива се „рукоставник.“ У Црногорском законику св. Петра, на име у одредби чл. 22. намењеној судијама, стоји ван осталога и ово: „да саслушавају парничаре редом, *недопуштајући прсте олити ријечи давуџије* да један другом у ријечи улази и прекида говорење.“ Ако узмемо да наша „*рука*“ има чега сродног *са прстима олити ријечима давуџије* у Петрову Законику, могли би ову тачку о „руци“ објаснити као одредбу судског поступка о забрани кварења реда на суду, налетањем парничара и безпутним прегоњењем.

По свему довде наведеном не може се усвојити мњење ранијих објашњавалаца да „рука“ овде значи јемство (vadimonium), у ком смислу узима је и г. Новаковић.

Опаданије. Као и „обеза“ о којој је реч у чл. 166. Душ. Зак. „опаданије“ по Даничићу значи Calumnia или лажно оптужење, дакле у овом случају значи обрана опадањем. Она је синонима са речју *потвора*, која се такође налази по споменицима, а има је и у живом језику.

Удава. У првом реду значи распра или парница, а и свака тужба без разлике.

....„*да им не удаве ни у ком год дугу, лише судом да се ишту*“ (Mon. Ser. 40. 436.)

... „*и ни један чловек у срској земли мал же и велик да не удаје у удову Дубровчанина* (Mon. Serb. 52)

У истом смислу као парнични акат, има „удава“ једно исто значење са турском речју „дава,“ која је по свој прилици старином наша. У Шафарикову издању Душанова Законика место „удава“ стоји „дава.“

Негде „удава“ значи и кривично оптужење:

....„*а кажу ни, јер један зал Дубровчанин наш, опивши се и не буде у својој памети, удал их у неку удаву*“ (М. П. I. 160 и 164).

Као термин кривичног права ова реч означује у споменицима негде факат злочинства дављења, а негде случајну смрт дављењем:

....„*Ва лето* 1336. *престави се краљ Стефан удавоју* — по другом рукопису *мученијем.*“ (Шафариков летопис госп. срп. 71).

....„*и самому Влкашину ту удавоју изменити живот свој.*“ (Глас. 22. стр. 225).

Уз овакво објашњење појединих речи, цела одредба чл. 25. Душ. Зак. дала би се превести данашњим правничким језиком овако:

„На суђењима не сме се узимати котловина, ни која друга глоба.“

„Ко се оправда, не плаћа судијама никакву награду.“

„Забрањено је парничару да се брани од тужбе противтражбом или опадањем и лажним оптужењем парничара; него нека се суде по закону.“[1]

САБОР СЕБАРА.

Српски сабори старог доба, као и данас беху скупови државо-правног карахтера. О њиховом големом значају у политичком унутрашњем и спољашњем смислу говориће се више на другом месту.

Члан 19. Душанавог Законика гласи: „*Себрова сабора да њест. Кто ли се обрете саборник, да му се уши урежу, и да му се осмуде подвочије.*“ По забрани, којом се овим чланом право саборисања ограничава искључењем једног сталежа, чини се да је до Душана право непосредног учешћа на саборима имао вас српски народ без одвајања на класе, и да је тек тада заведено законо ограничење, којим *Себри* беху искључени из сабора. Ово наше тврђење није у опреци са демократским духом нашег народа у појимању слободе и равноправности, и потпуно се подешава са историјским фактима о избору наших владалаца пре и после Душана. Дечански је изабран саборно за владаоца. По смрти Душана народ је на сабору утицао у решавање борбе око Вукашинове узурпације, остраљујући од престола „наветника“ зако-

[1] Чланак г. Ст. Новаковића о оправи руци и удави (*Правник* — Јануар 1892, год.) штампан је после овог нашег извода у *Браничу* 1888. године (стр. 445.)

нитом владаоцу нејаком цару Урошу. По погибији кнеза Лазара, народ уручи управу земље царици Милици и деспоту Високом Стевану, а народ је и деспотици Јелени поставио за савладара војводу Михаила Абоговића.

У осталом, тумачећи наше ондашње државо-правне односаје, не треба губити из вида правне обичаје наших суседа Арбанаса, који су до данас највише сачували својих племенских, општинских, и административно-правних установа. У њих још и данас осем одређених часника (племенских војвода и гобара), долази на саборе и маса народа, и неретко утиче пресудно на одлуку саме ствари[1]

На сву прилику, заведена у проширеној душановој царевини централизација власти, поделом на обласне управе, доносила је потребу да се сузи и ограничи управни систем земље. Отуда је, у интересу ојачања царске власти и државног јединства, искључена горњим чланом закона од утицаја у јавне послове, једна надмоћна класа старих српских држављана, на име класа себара. Текст значи: „*Забрањују се сабори међу Себрима. Ономе ко учествује у таквим саборима, да се уши роваше и осмуде трепавице.*“

У половини седмог века, дошав на Балканско полуострво као племе слободно и равноправно, Срби су у поседнутим земљама затекли међу становницима феудне односаје, њима дотле непознате. Мало помало они их приме, као што и Турци освојив Србију задржаше у главном њено општинско, административно а у неколико и војно уређење. Ту дакле налазимо извора оном зависном стању класа у нашем народу, и оним нашем уху чудноватим а у многоме и нејасним називима: меропаха, сокалника, парика, отрока, и т. д чега је наше старо законарство пуно.

У старој српској држави, као и у свима оног доба под феудним односајима, беше држављана од две руке: *класа владајућа и подложници*, или *привилеговани и непривилеговани*. Ова подела носи разлику права и дужности у политичком и у социјалном смислу; но односај непривилеговане класе према владајућој у нас је више аграрног значења. То није робље, каквог беше на Западу тога времена, но је маса привезаника за земљу коју уживаху дајући господарима извесних дажбина. У основу је погрешно мишљење

[1] Albanische Studien 185.

гдекојих писаца (међу којима је и Маћејовски) да су *Себри*, као подложна класа, људи ропског стања. Милош Светић назива их слободним жупљанима или баштиницима, чије опадање настаје од Немање мешањем са разним освојеним племенима других обичаја и политичких уредаба.

У привилеговану класу долази с једне стране *духовништво у опште*, које од патријарха као главе имађаше својих подраздела ћа до попа и калуђера; а с друге *властела*, која се опет дељаше на *велику* и *малу*. Духовништво одликовало се само својим свештеничким положајем, а у политичким и у опште грађанским правима сасвим беше подједнако са властелом. Велика властела разликоваше се од мале по мери утицаја у државним пословима, и по материјалној богаштини. Односај једних према другима можемо да схватимо тако, ако прве замислимо као обласне управљаче у земљи, као големаше на двору цареву, као људе којима цар за услуге даје земљишта у вечиту својину и на неограничено располагање тако, да им се не може одузети на за какву кривицу „разве невере;“[1] а друге опет ако преставимо као власнике другог реда у вршењу јавних звања, или као просте имућније баштинике, који уживајући сва политична права и слободе, врше своју грађанску дужност само у томе што даваху неког данка (соћ) коње за војску и по закону војеваху. Другом речи: према великој властели стоји мала у односају *средњег сталеж*, по разлици коју нам јасно даје члан 21. Душанова Законика одвајајући посебице: *велику властелу*, *средње људе* и *Себрдију*.

Непривилегована класа позната је по нашим писаним „споменицима“ под именом „Себри“ или „Себрьдија.“ По мњењу П. Шафарика овај назив означује просте подложнике, и доводи своје име од уралске породице „Сабира“ или „Себира,“ што се јавља на Дунаву око 622. године, помаже цару Ираклију против Персијанаца, а затим потпада под власт Бугара.[2] Неодређујући јасније његова права и дужности, Палацки даје овом сталежу супротан значај према властели.[3] Као правник Маћејовски је први нагласио да се под Себрима подразумевају у Србији земљеделци. Много јаснијег доказа, да се под овим разуме народ или пук у данашњем

[1] Monum. Serbica 150 568.
[2] Slov. Starozitnosti 263. и 369.
[3] Dejini narodu Ceskeho v Cechach a v Moravé (од 1876) стр. 263.

смислу, даде нам неумрли Вук Караџић, који вели да су отпре у Дубровнику тако звали тежаке. У новије доба објаснио је петроградски професор Зигељ у издању Душанова Законика да се реч Себар налази и у Руса и да означује слободног сељака. Имамо и од Хиљфердинга једну стару народну пословицу: „Све што веће Себра молиш, све га веће на коњ садиш," која такође показује да је Себар прост непривилеговани човек.[1] Не мање то се даје опазити из царског законика у синтагми Матије Властара, по смешном упоређењу Себара и *поштених*. „Иже мошти или кост предвигшеј, Себри убо суштеј крадее темет се почтеним, же ва тамницу вамештути се, или ва родији (робији?) посилајут се."[2]

У овај ред непривилегованих српских држављана долазе: *грађани*, *сокалници*, *мерописи* или *неописи*, *отроци*, *парики* и *детићи*; а страном и *Саси*, *Власи и Арбанаси*.

КО ЈЕ ОД НАРОДА ДОЛАЗИО НА СТАРЕ СРПСКЕ САБОРЕ.

—⋄⋄—

Књига Владимира Ђачана „Участіе народа въ верховной власти въ Славянскихъ государствахъ до измѣненій ихъ государственнаго устройства въ XIV. и XV. вѣкахъ." Варшава 1882. Одељак под насловом „Составъ Собора" стр. 132—147.

У глави VI. ове књиге, која је једним делом посвећена политичкој историји Српског народа, оцена појединих момената наше државне организације старог доба, обухвата периоду од немањина времена до Ђурђа Бранковића.

Осем извора које је употребио о овом предмету г. др. Н. Крстић у својој студији „разматрања о старим српским правима," имао је г. Вл. Ђачани на руци и новијих извора као: живот св. Саве од Теодосија, живот св. Симеуна и Саве од Доментијана, Житија Данилова, акта млетачке архиве од J. Шафарика, и рукописну монографију Зигеља о политичкој организацији Старе Србије.

---

[1] Старинныи Сборникъ Сербскихъ пословицъ. 1868. год.
[2] Зигељ. 34.

Проширивши овим начином сферу проматрања историјских података у којима је ударио зналачку основу г. др. Н. Крстић, писац је кренуо корак напред прерадом нове и неупотребљене грађе, или како сам вели „сыраго матерьяла."

Посао, који је прихватио писац овим својим делом наравно није још довршен ни обрађен научно до исцрпности, јер многа питања политичких одношаја у старој српској држави очекују дубљег објашњења; али је свакако факат: да је књигом горњег наслова много олакшано тумачење и разумевање политичких права старих српских државља. Нека је на томе голема хвала ученом Русу!

Замерамо, што се писац у својим оценама није машио дубље старине изван немањићког времена — доба жупанијског — о ком г. др. Н. Крстић вели ово: „*Чини ми се, да негдашње политичне скупштине наших праотаца, доста добро можемо уподобити саветовањима наших општина о својим општинама. При овим општинским саветовањима, није строго опредељено ко и колико права има при решавању неких општих дела. Сви чланови општине обично могу доћи на скупштину, али опет богатији и знатнији чланови имају пресудног уплива у решавању општинских дела.*" Корисног материјала о томе, могао је писац наћи и у историјским податцима Милоша Светића.[1]

Осем тога, при изради свога дела није писац употребио о саборима научне резултате г. Ч. Мијатовића у књигама о Ђурђу Бранковићу (стр. 89. и 209), ни његову расправу о цару Урошу и краљу Вукашину што је такође за замерку.[2] Податцима г. Мијатовића отвара се правном историчару шире поље за оцену поступног утицаја народа у саборским одлукама после смрти Душана, што дотле беше забрањено самим законом.

Говорећи о личном саставу старих српских сабора, кроз цео свој чланак писац проводи мисао да су на њима учествовали само *духовништво* и *властела*, а искључује народ од сваког утицаја у државне послове. У чланку „о сабору Себара," ја сам наговестио демократско уређење старе српске државе, упутивши за пример на племенско живовање данашњих Арбанаса. У Душанову Законику, одредба о саставу

---

[1] Гласник IX. 65. Дух народа српског. 89.
[2] Гласник 36. стр. 133. 135. 140. 188. 189. 203. 204. 222.

сабора не искључује у опште учесништво народа. Под „властеличићима“ који могаху доћи на саборе, не треба разумети само потомке старог племства, или носиоце државне власти мањег реда, но и обичне поседнике слободних баштина, који по свом имућству беху на гласу у народу. И у других словенских народа н. пр. код Чеха, племство постајаше од „земана“ слободних баштичика. Да је то природни процес у постанку и развитку власничког сталежа, позивам се на следеће речи чувеног историчара Бокла: „Како је богаство одмах после умности најсталнији извор моћи, тако је природним начином дошло, да је велика неједнакост имућности довела за собом велику неједнакост у социјалној и политичкој моћи.[1]“ Забрану држања сабора међу себрима у Душанову Законику, не треба узети као одредбу о искључењу Себара из свију политичких права, но само као ограничење старинског обичаја *племенских месних зборова* на штету државне целине, која се под Душаном тако очито уздизала То нам у осталом потврђују резултати Милоша Светића а у новије време и резултати историка Т. Флоринског који узима да су Себри *слободни сељаци* што живљаху на својој земљи под старинском општинском управом, и чији број беше јако смањен под Душаном[2]

Писац нотира да на саборским договорима могаху присуствовати и жене, но само од краљевске династије. Меру учешћа наших владарака у државним пословима тешко је обележити по нашим споменицима. О томе писац ништа не говори, ма да се то учешће јако назире у многим политичким појавама наше средњевековне историје. По смрти жупана Стевана Војислава (Доброслава) његова жена Неда, кћи македонског цара Самуила, управљала је државом као старешина задружне куће међу синовима Гојиславом, Предимиром, Жегавцем, Радославом и Михаилом. На краља Радослава Немањића имала је политичког утицаја у свим државним пословима жена му Гркиња („другаябо Далида“), што би повод да га властела прогони. Краљица Јелена жена Уроша Великог, пресудно је утицала да Драгутин уступи престо брату Милутину. Симонида Палеологова жена краља Милутина, сматра се за виновника заваде између Милутина и сина му краља Дечанског. Гркиња Марија, друга жена

[1] Историја Цивилизације.
[2] Јужни Словени и Византија књ. 2. стр. 29.

Дечанскога, беше узрок завади између Душана и оца му, и расцепу властеле, која већим делом пође за Душаном. Краљица, доцније царица српска Јелена Бугарка, године 1342. на државном већу у Скопљу у двору, својом значајном беседом пресудно је утицала на уговор савеза између Душана и Кантакузена. Царица Милица, жена Лазарева, уза синове беше главни фактор политичког рада првих дана по косовској погибији. О Јерини деспотици довољно је навести народно предање, из кога се види да је она управљала Србијом, а Ђурађ је само слушао. Писац и не помиње значајни акат саборског већања — женидбу султана Мурата Маром Бранковићевом (1434), у којој је одржао превагу *политички рачун* деспотице Јерине. Орбиније вели: „Убеђен разлозима своје жене Јерине, деспот најпосле пристане (на ову удају), надајући се да ће тим сасвим задобити и измирити Мурата.“ Деспотица Јелена Лазарева, у тешким данима политичког изумирања, беше узрок завади и расцепу властеле, а уједно и нашој политичкој пропасти. Деспотица Ангелина, по смрти мужа деспота Стевана Слепог, делила је политичку власт са синовима Ђурђем и Јованом и т. д.

Још једна неисправност. Писац помиње сабор од 1376. године, који сазивљу у Пећ кнез Лазар и *Ђурђе* зарад избора патријарха, и наводи мишљење Зигеља да место *Ђурђа* ваља разумети оца му Вука Бранковића. Ово је мишљење погрешно. Руварац је доказао да је то Ђурађ Балшић, у том времену господар у Горњој и Доњој Зети, у приморским земљама око Дубровника, у великом делу старог Подгорја, у Будимљанској жупи, у Хвосну где је била столица српском патријарху, и у Призрену и његовој области. Био је католик од 1368. године, и по мишљењу Руварца без његова одобрења не би се ни могао држати у Пећи овај сабор, кога он меће 3. Октобра 1375. а не 1376. године. О том Балшићу имамо важних података и од Ч. Мијатовића.[1]

Даље састав г. Ђачана.

* * *

Тврђење професора Крстића, да су на старе српске саборе зарад договора били позивани сви они, од којих

[1] Руварац — *Кнез Лазар* 143. 144. 145. Гласник 49. стр. 208.

се могаше очекивати користан савет у решаваном делу, није основано на стварним податцима.[1]

Историјска факта јасно доказују да је у састав тих сабора улазило духовништво и властела. Стефан Немања, дознавши од једног војника, да се по његовој држави шири патаренство, сазвао је на договор архијереје, монахе са игуманима, свештенике, своје старце и велможе „оть мала до велика.“ Желећи да се склони у Св. Гору, он призва на договор своју жену, синове, архијереје, своје чиновнике, обласне управнике, војводе и војнике. Сава у житију Немањином говори да су на последњем сабору била присутна само деца Немањина и бојари мали и велики, које он назива „богати и убози стари и јуни.“ Доментијан прича да су на том сабору учествовале све власти српске, велможе велике и мале, десетници, педесетници и тисућници. Теодосије помиње војеначелнике и благороднике мале и велике.

Таквим начином још у почетку српске државе, скупштина представља сабор *духовништва и властеле*, но не и народа. На саборе позивано је већином духовништво, а од властеле могаху доћи чиновници, што се занимаху разним службеним пословима. У саборским договорима имађаху учешћа и жене (жена Стефана Немање).

У таквом облику стари српски сабори појављиваху се све до опадања српске државе после Стефана Душана. Сава, поставши архијепископом, зарад учвршћења православља, поставља епископе разређује их по различним областима, по савету „съ благородними“; али по овом помену *благородних* не да се извести позитиван закључак: да ли на име то беше сабор народа, или просто саветовање са непосредном околином. После избора и посвећења епископа, Сава одреди састанак великом сабору т. ј. игуманима, монасима, свештеницима, ђаконима „и вьсемоу народоу христоименитыих людии“. Овде је први пут поменуто *о народу*, али тај сабор не може се назвати скупштином са значењем народног учешћа у врховној власти. Хришћанство не познаје сталежа, па зато и Сава зарад његова распростирања по народу, збира на сабор вас народ, а посебице духовенство као његове учитеље.

[1] Писац погрешно цитира г. Крстића. После опште речи о *способности* оних што долазе на саборе, говорећи о самим сталежима г. Крстић вели изречно: да су у саборским саветовањима учествовали *црковници и властела*, дакле онако како и писац мисли (Гласник IX стр. 74.) А. С. J.

Добивши из Рима круну, Сава позива брата Стефана у архијепископију Жичу, заједно са властелом; Стефан сазива војводе, тисућнике, сатнике и „мале заједно са великима“; а Сава опет скупља своје епископе, игумане и све духовништво. У тој светковини имао је учешћа и народ чему налазимо доказа у житију поменом „многшлѣтіа,“ и у весељу што наста иза крунисања. Али се може узети да овај сабор излази из реда обичних народних сабора; првом крунисању приличила је изузетна свечаност и по томе по њој не треба судити о саставу обичних сабора.

У опште може се рећи да састав српског сабора не беше тачно одређен законодавним путем, но се управљао обичајем.[1] Желећи последње дане живота да проведе у тишини далеко ван света. Сава скупи епископе, игумане, монахе као и „христолюбивыіе люди и богомысльна чада своіего отьчьства“ зарад избора новог архиепископа. Из тих речи Доментијана не види се која беху световна лица што имадоше учешћа у избору. Теодосије говори да су на избор били позвани Краљ Владислав и „благшродные его великые,“ из чега можемо закључити да су на сабору од световњака били присутни само важнији чиновници. Данило, који погрешно меша краља Владислава са Радославом, а иначе беше одличан зналац састава сабора,[1] говори да су на том сабору били присутни осем духовништва, Краљ Радослав и вас збор српске земље; и да је Сава о посвећењу архиепископа Арсенија давао гозбу и раздавао поклоне епископима, игуманима и свим велможама. Слествено томе како при избору архиепископа Арсенија тако и о изборима архиепископа доба Данилова, на саборима присуствоваху не само духовништво но и световна лица, на име краљ и знатнији чиновници. Под Урошем би изабран за архиепископа Јанићије I но ту се помиње само духовништво. Драгутин, предвиђајући блиску смрт, слао је по епископе игумане и властелу „вьсѣмь іелици сильни отьчьствиіа іего“; дакле позвано беше више духовништво и властела, но колико се овом позиву драгутиновом

[1] До Душана, који је својим Закоником ударио основу писаном праву, општински и у опште друштвени ред у народу одржаваше се обичајним правом. Мајков умесно примећује да сама непотпуност Законика у многим случајима, сведочи да је у народу било много правила за општински живот, без којих општина не могаше бити, али која су тако позната била да их није требало писати. А. С. J.

[2] Изостављамо пространију реч писца у оцени Данилове способности, и задржавамо се само на резултату. А. С. J.

сабор одазвао, тешко је погодити. Извештаји допиру до нас једино о духовништву, од кога су при смрти Драгутина присуствовали не само епископи и игумани, но и неки монаси. Милутин поставља Евстатија за архиепископа, на сабору који се састојаше из епископа, игумана и „бољара“. По смрти Саве III архиепископски престо заузе Никодим, изабран епископима, игуманима и властелом. Ну какав посебице уплив на избор архиепископа имаде властеоски, ред тешко је извести из ових података. Израз „великославьныіе властели“ упућује да верујемо да су између властеле учествовали само људи већег уплива. Стефан Дечански попевши се на престо по смрти оца Милутина, би венчан на краљвство архиепископом Никодимом и свим епископима у присутности „вьсего сьабора срьбскаго.“ Пада у очи, што овде није казано ни речи о томе ко састављаше „сьборь.“ Ова реч тако је употребљена као да се то доба код савременика већ образовао одређен појам о саставу сабора. По смрти архиепископа Никодима Стефан Дечански сазва сабор рад избора новог архиепископа. Данило у својим „житијама“ сачувао нам је извештај да су на њему били присутни и епископи игумании „вьси велемоштьнии земліе срьбьскыіе.“ Уз одобрење сабора Стефан Дечански поче дизати манастир Дечане. Осем духовништва, у том сабору већином имадоше учешћа чиновници који отправљаху разнолике дужности. На сабору 1347 у Скопљу, о уздигнућу на епископију манастира деспота Оливера, и о његовом потчињењу првопрестоној скопљанској митрополији, присуствоваху духовништво, властела жена и син Душанов. Међу светогорским документима сачувана је хрисовуља Стефана Душана са сабора „на Кроупищех“ о распореду села која приложи цркви св. Николе у Добрушама, и о другим метосима Хилендара. На сабору беху присутни патријарх Сава, митрополит епископи и сва властела српска и грчка, игуман и иноци Свете Горе; а њима придружени беху и хилендарски игуман Доротије са старцима те обитељи. Хрисовуља носи годину 1344 но ваља приметити да је може бити лажна, ако се не допусти, као што умесно примећује Флорински, да је могла бити погрешка преписивача у означају године. У години 1344 Душан не могаше називати се царем. Патријарх Сава који се овде помиње, заузе пећки престо тек 1354 године.

Најподробнијег и најтачнијег извештаја о саставу сабора, налазимо у уводу Душанова Законика од 1349 год. Из њега се види да се сабор састајао из патријарха архијереја и свега духовништва, самог цара Душана и свега властеоског реда. О простом народу, о представницима градова нема ту ни помена. Напротив један члан Душанова Законика изречно забрањује сабор себара, под казном да се преступнику ове наредбе одсеку уши и осмуде трепавице Под именом *Сьбара* научњаци замишљају прост народ и све оне који не долазе у састав властеоског реда. По оцени Зигеља Душанов Законик спада у категорију оних зборника закона, који не постају услед какве му драго тренутно појављене потребе но поничу у жељи да се изложе написмено одредбе којима се руководи вас народ у свему свом приватном и друштвеном животу; по томе у праву смо што тврдимо да је у Душанов Законик ушло све оно што је живело у народу пре старих времена.

Поменути извештај, као саставни део самог Законика, у коме се налази, по нашем мишљењу има облик законске одредбе о личном саставу сабора, или бар јавља се као извештај официјални, законски, о броју лица што су учествовала на сабору.[1] У хрисовуљи Стефана Душана, о подарбини Севастократора Дејана једном манастиру, на сабору помињу се породица српског цара, његова жена, син, патријарх, митрополити, епископи, игумани, властела; дакле видимо да на сабору, осем духовништва и властеле беху присутни жена и син Душонов. На сабору 1351. год. потврдио је Душан Которској општини привилегије пређашњих владара У хрисовуљи о томе, а нарочито у једној талијанској грамати, која говори о том предмету, дају се разликовати следећа четири реда лица, као учесници у саставу хрисовуље: 1. цар и његово веће (imperator e collegio imperial); 2. патријарх и његов савет (patriarca e suo collegi); 3. неколика важна лица нарочито поменута; и 4 многа друга властела мала и велила (altri molti nobel zentilomeni pizuli e grandi). Тај извештај обраћа пажњу, може се рећи, не толико на састав целог сабора, колико на личност и оба саве-

---

[1] То мишљење писца има извора у раду нашег Крстића, који вели да је најглавнији извор за решење питања ко је долазио на саборе, Душанов Законик (Глас. 9. страна 75). А. С. Ј.

та, што имадоше уплива на сабору.[1] Урош, Душанов син, дајући острво Мљет, двојици своје властеле, саветује се са својом мајком, патријархом, свима митрополитима, игуманима „и сь всѣеми властели веле вьзможними подь рѹкою царьства ми и сь всѣмь зборомь срьбьскимь“; дакле на сабору осем матере учествовало је још само духовништво и властела. Године 1376 Лазар и Ђурђе син Вука Бранковића. сазивају збор ради избора партијарха. У избору учествују митрополити, епископи и игумани, а о светоноим људима нема никаквог цомена. Када по смрти краља Вукашина наступи безвлашће, видећи да Србија иде пропасти услед растројства силне властеле, духовништво одлучи да томе стане на пуг и изабра новог цара. Има извештај српског летописца из 16 века да је патријарх Јефрем сазвао све духовнике, и на сабору изабрао Лазара; но како духовнишво не беше толико силно да утврди Лазара у царском достојанству, оно позива на сабор све кнежеве претећи проклеством ако не дођу. Тај нови сабор скупи се у Призрену и прогласи царем кнеза Лазара Пада у очи како духовнишво не нађе за нужно да позове сву властелу но сабра само кнежеве т. ј. самосталне управнике области. Тај извештај показује нам да је властела већ узгубила свога значења на сабору. Одлука неколико обласних управника беше довољна да се њојзи потчини цела Србија. Ако је веровати том извештају, српски сабор у том тренутку губи пређашње значење. Од тога доба, ако се ред властеле још бирао за саборе, може се мислити да је то било само зато да се да већа важност мњењу појединих обласних управника; другим речима: властела дотичне области подржавала је на сабору мњење управника те области. Но састав сабора о избору Лазара, по овом летопису 16. века ваља сматрати као непоуздан у појединостима, пошто следеће саборе, о којима такође имамо споменика, састављаху као и пређе сва властела и духовништво. Извори сачували су о томе неколике извештаје. Стефану Лазаревићу дођу хилендарски монаси молећи да им да цркву Ваведења на Ибру као подарбину манастиру Хилендару од стране једног властелина, чије имање беше конфисковано због невере према држави. Стефан учини по молби посаветовавши

[1] Писац превиђа значајни сабор народа код цркве Архангела Михаила у Призрену (по Пајсију) о остраћењу Вукашина од српског престола и туторства над Урошем. О томе има историјских података у г. Мијатовића (Гл. 35. стр. 185.)
А. С. Ј.

се са својом мајком патријархом, митрополитима, игуманима и властелом. Године 1411 Стефан Лазаревић дарује Хилендару неколика села за једно имање које он по савету патријарха митрополита и свега сабора поврати једном свештенику. У житију деспота Стефана Лазаревиће од Костадина философа, сачуван је извештај из кога се у већој јасноћи види састав сабора за Стефана. Кад јако занеможе дозва Стефан свога нећака Ђурђа Бранковића, а патријарх позва на сабор архијереја сву власт и „всѣхь избранныхь“, те Ђурђе би проглашен Стефану за наследника. У том извештају о саставу сабора ваља обратити пажњу на израз „всјех изабраних.“ Мучно је погодити да ли под овим ваља разумети монахе и у опште духовништво назначено по избору, или кнежеве — управнике области који почеше одвајати се из властеоског реда, или представнике градова. Може бити да се у том изразу види само реторско понављање. Најмање је вероватно да се под тим разумеју изабраници градова, јер је тешко наћи доказа да су на саборима имали учешћа представници градова. О саборима за Ђурђа Бранковића немамо никаквих извештаја, но после његове смрти, говори троношки летописац да су „људи поставили себи за поглавара војводу Михаила Богојевића Који беху то људи што изабраше војводу, није извесно. То беше 1450 т. ј. кад Србија са свим потпаде под власт Махомета II.

Дакле на српским саборима могаху присуствовати сви редови властеле и све духовништво, прости народ беше острањен што се вероватно осниваше на обичају, а не поста законодавним путем. Прва законска одредба у том погледу има извора у законику Стефана Душана (себри). Али од властеле и духовништва на саборе беше позивано само веће духовништво и властела која заузимаше разне службе; отуда је појамно да је састав сабора морао бити разнолик; понегда на њему присуствоваху само позвани а друга збираху се сви они који могаху учествовати. Већи или мањи збор људи стајао је у вези са самим преметом зарад кога се скупљаху. У договорима око црквених ствари, без сумње учествавало је све духовништво, а од властеле само они што беху позвани. У политичким питањима која престављаху мало интереса наспрам духовништва, примаху учешћа сва властела

и само виша духовна лица На саборским договорима могаху присуствовати и жене, но само од краљевске династије.

МЕРОПСИ. РАЈА. КУЛУЧАРИ.

Меропсима или *неропсима* по нашим писаним споменицима назива се један ред старих ратара, чија права и дужности беху предвиђене нарочитим законским одредбама. Њих је било по селима у својој српској царевини, по планинским и жупним местима, или како вели Душанов Законик „по загоріи и иноуде.“ Земља на којој наставаху беше државна; но како је владалац неретко раздавао властели и црквама у баштину поједина села па и читаве жупе, меропси као неприлеговани сталеж потпадаху непосредно под власт својих господара (пронијара). Другом речју: то беху наследни уживаоци сеоских баштина, на којима се рађаху или на које се насељаваху, примајући на се дужности и обавезе „меропских закона.“

У текелијном рукопису Душанова Законика место речи „меропах“ стоји реч „посадник“ што јаче притврђује наше мишљење о њиховом колонизаторском пореклу. У осталом оно се подудура и са извођењем објашњаваоца Душанова Законика *Зигеља*, који по хрисовуљи манастира св. Николе на реци Пшињи под Козјаком од 1353. год. изводи да су меропоси слободни настањеници. Неупуштајући се у филолошко испитивање корена овом старинском називу, помињем мишљење чувеног слависте Павла Шафарика: да реч „меропси“ долази од имена “неропси„, под којим је познато било трачко једно племо најстаријих рудара у Јевропи, на северозападној граници Македоније на Вардару, око Кратова Скопља и Штипа. Предели где је њих било, као Ново Брдо, беху чувени у средњем веку са својег злата, сребра и жељеза.

О правном одношају меропаха према господарима, налазимо законских прописа у најстаријем добу нашег државног развитка:

....У хрисовуљи краља Милутина, што је дарована манастиру Грачаници, о њеном оснивању 1321. год помиње се

као *„стари српски закон“* уредба којом се одређује количина и каквоћа рада меропаха, као манастирских подложника (Mon. Serb. 57). То се види по угледној системи сталешке поделе и у ранијој Свето-Стефанској хрисовуљи дарованој Милутиновој цркви у Бањској, која је грађена између 1312. и 1317. године.

...У хрисовуљи манастира Дечанског, под именом „меропског закона“ налазимо исту предвиђеност меропских обавеза (Mon. Serb. 88).

....Исто читамо и у хрисовуљи што је даде Душан с прилике 1348. манастиру Архангела Михаила и Гаврила код Призрена, у одредби под насловом „закон Србљем“, у коме се односно сенокоше и виноградских работа упућује на ранији закон манастира Студенице, биће на његово фундацијоно писмо немањина доба, које, у колико је мени познато, није до данас пронађено.

... Прецизнијих одредаба о том предмету налазимо у Душанову Законику, на име у чл 47. који по Новаковићеву издању гласи на данашњем говорном језику овако: *„Закон меропсима по целој земљи: У недељу дана да раде два дана пронијару, и да му годишње дају перперу цареву, и бадава да му косе један дан; и виноград (да му раде) један дан; а ономе, ко нема винограда, да раде друге радове дан. И што уради меропах, то све да и среди,*[1] *а друго ништа преко закона да се од њега не узме.“* Из овог видимо јасно, да су меропси као српски државлани плаћали „цареву перперу“ као државни данак, за који по чл. 33. Душанова Законика одговараше властелин; а осем тога да су и властелину као непосредном старешини радили извесних послова, који су познати по споменицима као „пронијарске работе“ и дељаху се на „велике“ и „мале“ по разлици у подношају физичких терета око њихова савлађивања, и по времену њихова трајања.

Ван ових ограничења, која произлазе чисто из аграрних одношаја, и имају карахтер сталних државних дажбина, меропси уживаху у осталом сва лична и имаовна права слободних државлана Извесна ограничења у погледу политичких

---

[1] Реч *стежи* у тексту коју овде замењујем речју „среди„ узимајући да се односи на сена и винограде, сматрам као синониму са речју „сврстовати“, које има по многим споменицима уз ову врсту работа. Држим дакле да је погрешно мишљење Зигеља да она на руском језику значи „пріобрѣтаетъ.“ Бар не на овом месту.

права, која се меропсима као једном делу „себара“ т. ј. непривилеговане класе не признаваху, имају извора у сталешкој подели, која је уза средњи век владала и у српској држави по угледу на византијску империју, ма да основа друштвеног и државног живота српског народа беше од искони кроз демократска.

Од насиља власника беху меропси заштићени законом, који им даде право да се равноправно могу парничити на судовима не само са господарима или другим власницима, но и са самим владаоцем и владарком. Најсјанијег доказа о судској независности и потпуно ујемченој правди за све друштвене редове у старој држави српској, налазимо у одредбама чл. 5. 23. и 46. Душанова Законика, од којих последњи, о предмету о ком је реч, говори овако: *Меропсима по земљи мојег царства, не сме господар ништа учинити преко закона, него само оно што је моје царско величанство записало у Законику, да му раде и дају. Учини ли му господар штогод мимо закона, заповеда моје царско величанство ово: слободно је свакома меропху да се може парничити са својим господаром, или са мојим царским величанством, или с господом царицом, или с црквом или са властелом мојег царства, и са свакима другим. Нико не сме задржати меропха од суда у мом царству, него да му судије суде по правди. И ако меропах на суду добије господара, да му судија мога царства обезбеди досуду тако, да му господар плати на рокове, а по том тај господар не сме чинити зла меропху.*“ Да меропси не беху безправни и презрени сталеж међу старим српским грађанима, налазимо доказа и у том, што по Дечанској хрисовуљи синови српских свештеника кад не изуче књигу, постајаху меропсима (Mon. Serb. 99).

Узевши у опште, државо-правни положај меропаха сличан је у многоме (ако не и истоветан) положају *раје* у турској царевини, која седећи на својој баштини, даје својим спахијама, осем других ситних дажбина, *деветак* и *десетак* од земаљских производа, као поседници и уживаоци сеоских баштина. Имамо у рукама једну турску уредбу од 27. Зилкаде 1275. о уређењу аграрних односаја у Лесковачком округу, чија су многа наређења слична са принципима старог српског права о ратарским баштинама и дажбинама, које се на њих даваху. За нашу ствар ова је уредба у толико важнија што нам у системном реду и приличној исцрпљи-

вости износи пред очи *један аграрни закон*, који беше у важности међу сељанима пиротске нишке лесковачке и врањанске покрајине у времену нашег продирања другог рата; а без сумње више или мање важи и данас и у осталим српским покрајинама што су под Турцима Да је таквих уредаба турских било и раније, упућујемо на коресподенцију књаза Милоша и његова попечитеља иностраних дела Аврама Петронијевића о утишавању побуне народа у нишевачкој нахији 1835. год. У извешћу Петронијевића од 21. Јуна 1835. помиње се једна коју на његово наваљивање издаде тадашњи мутесариф Нишки *Салих-паша*, и која у главном садржи исте основе који се у овој излажу. (Краљевина Србије стр. 45.)

Текст наше уредбе писан је на великом табаку пергамента српски, месним лесковачким дијалектом, као што се говори у Књажевцу Алексинцу или Јагодини. Нема сумње да је то препис са турског оригинала, који је опет или изведен из какве раније уредбе или је самостално модификовање *старог обичајног права*, на које се тако много ова уредба позива. На крају уредбе стоји печат турске власти. а узањ српски датум 12. Октобра 1860. год. с напоменом да ће се казнити преступници ове уредбе. Ми је саопштавамо од речи до речи књижевним језиком и правописом уз кратке напомене, које ствар местимице објашњују.

Закон по ком треба да се владају сељани који живе у граду и по чифлицима, и чифлик-сахибије у Лесковачком округу.

1.

„*Свака ангарија, била ма под којим именом, забрањује се. Нико нема права да од другог тражи ангарију. Усуди ли се који чифлик-сахибија да одсад нагони своје сељане на ангарију, биће кажњен надлежном влашћу.*“

Ангарија исто што и *кулук* значи спахијска работа у опште. Ограничење кулука у Србији настаје одмах иза нашег ослобођења, а нарочито иза учвршћења књажевске власти. По највишој заповести књаза Милоша, актом великог народног суда од 8. Јуна 1827. № 406. одобрено је: да само кнезови могу узимати од куће по 2 работника једног на свој

домаћи рад а другог па државну потребу. То је у неколико поновљено и судском наредбом од 12. Маја 1828. № 251. Циркуларом Државног Савета од 4. Јуна 1835. № 50. (А.№ 25.) задржани су кулуци само у државној потреби, осем незнатних изузетака у личним потребама кметова и полицијских старешина. Уставом од 1839 год. (§. 49. и 59) сасвим су прекинути феудни односаји и свако кулучење осем државног.

2.

„*Чифлик-сахибије шаљу по чифлицима своје векиле по имену субаше да збирају кирију са њихових земаља*; *или да раздају сељанима 2. оке жита или друге хране коју свака сељачка кућа по обичају мора да сеје за рачун чифлички у име кирије за кућу гумва и ливаде које ужива.*“

„*Кад ове субаше дођу, све што затраже за јело и остало, плаћаће по коштању, и ништа не ће искати без новаца*; *но и сељани не ће сметати, да им се за новац даје оно што им треба.*“

Читлук у Србији за време Турака звало се оно село које осим спахије има још једног господара. Господар од читлука зове се турском речи *читлук-сахибија*, људи што седе на читлуку зову се *чифчије*, или као што се говори у Босни *кмет*, а он њихов *ага* или *господар*. Спахија је узимао од села *десетак* а читлук-сахибија *деветак* уз остале ситније дажбине. Многа села српска нису имала господара, и у опште читлуци у Србији постајаху насилним путем н. пр. кад какав човек шта скриви, или га Турци за шта обеде и хоће да погубе, он припадне каквом турском главару молећи: „аман ага не дај ме, твој сам и божији до века“, и ага га спасе, те тако он остане његов чифчија. Кад се овако у каквом селу почитлучи неколико кућа, остале сељаке ага нуди да му се продаду, па ако не ће он им затвори стоку кад је нађе на земљи својих чифчија и глоби их док му се најпосле и они не продаду. У Србији читлук-сахибије беху народу теже и горе од спахија и осталих Турака, а босански беху још црњи и гори (Вуков Речник). Читлуци у Србији „изчезли су“ за свакога у 1820. години. То нам сведочи акат књаза Милоша од 15. Септ. 1820 године № 1201. Браћа Петровићи и тврде да је *читлук* имање које даје султан фер-

маном заслужним људима или храбрим војницима, и на њих се није ништа плаћало (Грађа I. 145). Напротив у Вуковој „Даници“ од 1827 (стр. 80. 71) наводи се: да се код правог царског суда поседник читлука (читлук-сахибија) држи за неправедног господара, и да се у београдском пашалуку особито од 1815. године ни један читлук-сахибија не сме ни показати. О постанку читлука у Србији до ослобођења, може се наћи пространијих података у мемоарима проте Матије Ненадовића (стр. 13) и у мом саставку „Правда и управа у врањанској покрајини за доба Турака.“

Што се тиче *господарлука* у Старој Србији, по ономе што знамо из података о нашим новим покрајинама, они постајаху овако. Изгубивши спахилуке по танзимату, спахије насилним и неправедним путем од спахилука направе *господарлук*. Поштене спахије рекоше: „цар укиде наше спахилуке, збогом рајо!“ Непоштени остану да господаре и даље. Која села беху јака и имадоше свесних људи, ишла су у Цариград па се избавише од насилника; која то немогоше остану под насиљем све до ослобођења. Беседама посланика из ослобођених крајева на срп. народној скупштини у Децембру 1878. објашњени су довољно аграрни односаји народа према Турцима и њихове правне установе За правника историка нарочито је у том погледу важна реч посланика г. Милоша Милојевића о земаљској управи по тим крајевима под Костадином и Драгашем Деановићима, Оливером и Бранковићима; као и о слабом утицају турских закона у тим крајевима на народне законе и обичаје.

О овом члану у колико се ствар тиче међустава о семену што га раздају субаше сељанима, биће речи и код чл. 14 ове уредбе. Мислим да је овде погрешком пера обележена количина семена са *две* оке и да место тога као што ћемо видети код 14. члана, треба да дође 20 ока.

3.

„*Строго је забрањено господарима да не одузимљу ни другом дају баштину сељака, ни део њиве ни ливаду ни забран што су у његовој баштини.*“

„*Тако исто ни господар ни други ко у његово име, не сме уживати ону њиву коју сељак отрси и за орање спреми*: *нити може ту њиву дати другом сељаку под кирију на исполу*, *пре-*

пашу или друкче; а не сме ни дрва сећи, ни траву збирати од ливаде, коју сељак подигне на свјој баштини.“

4.

„Сваки сељак дужан је давати господару сваке године девети део од својих прихода у име кирије на своју земљу. Прође ли две године а он без основаних узрока не плати господару одређени деветак од земље, може господар преко власта да му земљу одузме и да је да другом међу истим сељанима и под остим условима. Но ако се деси да сељак изгуби семе или своје волове па није у стању да обрађује земљу за годину или две дана док не збави волове и друге потребе нужне земљеделу, не ће господар моћи ни у ком случају забранити му ако усхте да се здружи с којим од својих сељана, или с каквим странцем да заједнички земљу раде, те да се не изгуби царски десетак ни девето господарско.“

Међу мојим правним белешкама од 1877. и 8. године о законима и обичајима раје под Турцима, једна, којом се у неколико објашњује и допуњује садржина овог члана уредбе, гласи овако:

„Ако сељак своју земљу не ради марљиво и уредно тако, да може плаћати данак и давати господарско, чифлик-сахибија одузме је од њега и преда другом на рад под истим условима Тако чини и онда, кад сељак без дозволе мења начин употребе н. пр. од њиве прави ливаду, јер читлук-сахибија не да да се смањују извори његова прихода завођењем новине “

У овом верно прибележеном наводу о постакници на рад народа у новим покрајинама, можемо наћи довољног разјашњења свом чуђењу о оноликом обиљу хране у кошевима народа у нишкој и врањанској покрајини при нашем наступању у њих. Под стегом феудне системе морали су наши Срби да раде и за Турке и за се, дакле двојином више но обично.

5.

„Земљу, коју ужива као своју баштину по тапији, не може господар продати другом пре — да не би сељани протестовали — док од належне власти не добије дозволу, и не понуди сељане да је плате по коштању.“

Право села на откуп земље, која је у његовој периферији, можемо да објаснимо оним што је у том погледу писано у нашем Грађанском Законику: „Сваки *зајамет* има више села а свако село има свој атар, *и житељи једног села не могу се мешати у атар другог села*, ако и јесу под једних зијаметом. Има и таквих зијамета, који имају више села, и свако село у другој нахији, и зајим има на свако једнака права, али зато и сељани имају своје право на свом атару, *нити спахија или ваjам може давати њихову земљу другим са стране, јер они дају царски данак на њу....* Напротив тога, овдашњи су се Турци договарали са спахијом, те је он за нешто новаца издавао тапије на које парче земље у његовом селу, силом које се они потом учинили господарима над готовим сељанима, ником никаква дације недајући, које нити је пређе смело постојати нити сада опстати може (стр. 125 116. издање од 1884).“

Право откупа и искључно уживање сеоских баштина, потиче као што мисли г. Новаковић из *пореског јемства* т. ј. из солидарности између сељана у плаћању државних дажбина на баштине и земље што чине атар њихова села. Расправа овог питања не спада у опсег наших кратких напомена, као ни оцена тога: да ли је право прекупа сеоских баштина у опште словенски правни обичај као што тврде Богишић и Срећковић; или је, као што г. Новаковић изводи, ушло у наше средње-вековно писано право са осталим византијским установама и обичајима. Ослањајући се на факта ми на овом месту тврдимо само то: да је оно било од искони укорењено у српском народу као *стални правни обичај*, по коме је и продаја приватних сеоских баштина и у опште свако њихово отуђење остајало у важности само тако, ако то одобри село. У Милојевића находимо једну врло стару исправу о продаји њиве и једне ливадице у селу Смолуши, *писану и потврђену на сеоском збору* (путопис дела „праве Србије“ I. 168.).... По тужби кметова села Белотића шабачке нахије, пресудом шабачког магистрата од 29. Августа 1811. Бр. 751. уништена је продаја имања пок. Тадије Ивановића из Белотића зато, што је сврши Петра кћи Тадијна без знања кметова „преко досадањег обичаја,“ и препору-

чено је да Петра поврати новце купцу *„а село по свом досадашњем обичају да поступи.“* (Протоко шабачког магистрата 213.)

Овим путем може да се објасни садржина чл. 95. Душанова Законика, који, узет дословно, даје ову тамну одредбу: *Пронију, која није у приватној властитости, не сме нико ни продати ни купити. Од пронијарске земље не сме нико ништа подложити цркви; и ако подложи, не може бити стално*“. Сродство између члана 4. уредбе и овог закона, очигледно је.

5.

„Након смрти сељака кад остану синови кћери или други сродници, који могу да раде његову баштину, господар их не ће узнемиравати. Ако су синови врло млади, а њихова родбина или суседи хтедну да им баштину раде док не дођу до вазраста и не почну је сами радити, господар ће то дозволити, пошто му се да јемство да његово право на кирију од земље не ће бити повређено.“

У Свето-стефанској хрисовуљи (стр. 7.) пише: „А сирота која има мала сина, да си држи все село, догде јеј син подрасте. Ако ли не има сина, да си држи селиште и врт и најбољу главну њиву си.“

У селу Батушинцу крај Мораве у околини Ниша, о ствари коју излаже овај члан уредбе, забележио сам следеће: „Остане ли на имању сељака удова са ситном децом, која нису кадра да обрађују земљу, господар их одагна без милосрђа са њихове баштине и преда је другом; но ово се ретко дешава, јер сељани слошки доскачу невољи и помажу удови у обрађивању имања до пунолества деце.“ Вреди помена на овом месту и следеће наређење нашег Грађ. Законика о расправи преотетих или напуштених баштина младолетника из периоде турске владавине до 1816. и 1833. године: „Догађало се случајева, да је сироче после очеве смрти заоставше, или за матером у другу кућу или у најам одлазило, а његова баштина остала те су је други или староседеоци или насељеници заузели. Зато, ако би се такво сироче, нигде друге баштине недобивши, на своју очевину повратити хтело, то сама човечност изискује и налаже: да се таква тужба уважи, и оно ако је пунолетно да се намири, ако ли је мла-